

עברית בגויים

נוצרים יודעי עברית ומשבחיה במרוצת הדורות

WORD LISTS-HEBREW.

LIST I.

Verbs occurring 500-5000 times.

1.	אכל	5.	יָדַד	15.	יָעַבַר	22.	רָאָה
2.	אָמַר	9.	יָצָא	16.	יָעָלָה	23.	שָׂם
3.	בָּיָא	10.	יָשַׁב	17.	יָעַמַד	24.	שָׁבַע
4.	דָּבַר	11.	קָחַח	18.	יָעִשָּׂה	25.	שָׁלַח
5.	הִנִּיחַ	12.	מָוַת	19.	עָנָה	26.	שָׁמַע
6.	הִלָּךְ	13.	נָשָׂא	20.	קָם		
7.	יָדַע	14.	נָתַן	21.	קָרָא		

LIST II.

Verbs occurring 200-500 times.

27.	אָהַב	37.	יָסַף	47.	מָרַךְ	57.	פָּקַד
28.	אָסַף	38.	יָדָא	48.	מָצָא	58.	רָכַח
29.	בָּנָה	39.	יָדַד	49.	נָגַד	59.	רוּם
30.	בָּקַשׁ	40.	יָחַשׁ	50.	נָטָה	60.	שָׁכַב
31.	בָּרַךְ	41.	יָשַׁע	51.	נָכַח	61.	שָׁמַר
32.	זָכַר	42.	כִּזַּן	52.	נָפַל	62.	שָׁפַט
33.	חָזַק	43.	כָּתַח	53.	נָעַל	63.	שָׁתַח
34.	חָטָא	44.	כָּתַת	54.	סִיר		
35.	הִזִּיחַ	45.	קָתַב	55.	יָעַבַר		
36.	יָכַל	46.	מָרָא	56.	יָעָנָה		

LIST III.

Verbs occurring 100-200 times.

64.	אָכַר	66.	בָּיַשׁ	68.	בָּן	70.	נָאָל
65.	אָמַן	67.	בָּטַח	69.	בָּכַח	71.	נָדַל

עברית בגויים

נוצרים יודעי עברית ומשבחיה
במרוצת הדורות

מאת

שלמה הרמתי

האוניברסיטה העברית בירושלים

הוצאת ירון גולן

על העטיפה:
קטע קצר מרשימת התיבות השכיחות במקרא
שהכין ו"ר הארפר
(פרטים – בשער שני, פרק חמישי)

תשס"ב

©

2002

כל הזכויות שמורות למחבר ולהוצאת ירון גולן
רח' בורלא 3, תל-אביב, טל' 03-6952664
נדפס בישראל
Printed in Israel

תוכן הספר

עם הספר 10 – 7

שער ראשון: נוצרים לומדי עברית במרוצת הדורות 81 – 11

13 מאבות הכנסייה ואילך

30 עברית בבתי-מלכה

46 נוצרים כותבי עברית (מאות 15 – 20)

67 נוצרים דוברי עברית (במאה ה-19)

שער שני: עברית בגויים – אישים (מאות 15 – 20) 181 – 83

85 יוהאן רויכלין (1455 – 1522)

104 מרטין לותר (1483 – 1546)

117 עזרא סטיילס (1727 – 1795)

133 ל"נ טולסטוי (1828 – 1910)

153 ו"ר הארפר (1859 – 1906)

162 אמה פאלייר (1875 – 1949)

שער שלישי: דברי נוצרים, שנזכרו בשערים קודמים –

בשבח העברית ובחשיבות לימודה 213 – 183

עם הספר

במקרא מכונה אבי אומתנו: "אברהם העברי" (בראשית, יד: 13). הכינוי "העברי" הוסבר במדרש כך: "כל העולם כולו מעבר אחד – והוא מעבר אחד" (ב"ר, מב:ג). משמע: הפרדה מוחלטת בין ישראל לעמים. לא כך לגבי הלשון העברית. חז"ל קבעו, שהעברית היא הלשון הראשונה, שניתנה לבני האדם והלשון היחידה, שהייתה בשימוש עד דור הפלגה, דור "מגדל בבל". עפ"י חז"ל הקנה האל לשון זו לאדם ולחיה בגן־עדן והעברית הייתה גם לשון המלאכים. בעברית דיבר האל עם האבות ועם נביאיו, ולכן – לפי פירוש מקובל – נקראת העברית "לשון הקודש" (פירושים נוספים לכינוי זה הבאתי בספרי: עברית חיה במרוצת הדורות, ת"א: מסדה, 1992, עמ' 228-240).

בסיפור "מגדל בבל" נאמר בתורה: "ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים" (בראשית יא: 1). את המבצע "שפה אחת" פירשו חז"ל כמכוון ללשון הקודש (העברית), כמו שכתב רש"י בפירושו למבצע זה: "שפה אחת – לשון הקודש", וכך כתבו גם פרשנים מסורתיים נוספים.

לדברי חז"ל תשוב העברית, באחרית הימים, להיות הלשון העולמית. בקביעה זו התבססו חז"ל על נבואת צפניה: "כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה, לקרוא כולם בשם ה'" (ג: 9). פרשנינו המסורתיים (כמו: אבן־עזרא) פירשו את המבצע "שפה ברורה" כמתכוון ללשון הקודש (העברית), וזאת על יסוד הנאמר במדרש "תנחומא" (נח: ט).

מעניין לציין, שפירושים כאלה – הן לגבי ראשוניות השפה העברית והן לגבי הפצתה בעתיד בין כל העמים – מצויים גם בכתבי נוצרים בעלי מעמד בכנסיה – מראשית הנצרות ואילך.

על ראשוניות העברית כתב אנדרו ווייט (1832-1918), דיפלומט אמריקני ומחנך, שהיה הנשיא הראשון של אוניברסיטת "קורנל" בארה"ב: "בכל התקופות היה מקובל בכנסיה העיקרון, כי השפה שבה דיבר האל לאדם הראשון – אותה למד מפי האל והיא המקור הקדמון, אשר ממנו נפרדו כל לשונות העמים בדור הפלגה – הייתה העברית" (המקור – בשער שלישי, מספר 35). לאחר מכן נשתמרה העברית רק בקרב היהודים, כפי שכתב גדול משוררי איטליה, דנטה אליגיירי (1265-1321): "בני עבר, שאנו קוראים אותם עברים, ירשו אותה (הכוונה את הלשון העברית – ש"ה). הם לכדם

שמרו עליה אחרי נפילת המגדל (כלומר: "מגדל בבל" – ש"ה. המקור למובאה זו – בשער שלישי, מספר 6-7).

גם כאשר חדלה הלשון העברית להיות הלשון היומיומית של עם-ישראל, האמינו נוצרים בעלי מעמד חשוב בכנסייה – בניגוד למקובל אצל רבים וטובים משלנו – שהעברית מעולם לא מתה.

לדוגמה: פרנץ דליץ' (1813-1890), תיאולוג גרמני וחוקר מקרא, ששלט בעברית – כתב על העברית, שהיא "מעולם לא מתה. היא חיה ברעננות עלומים נצחית" (שער שלישי, מספר 32-א).

דברים דומים כתב גם הקונסול הבריטי השני לא"י, גיימס פין (1806-1872) – נוצרי אדוק, שלמד עברית, כולל הדיבור בה, כנראה לשם פעילות מיסיונרית, שבה עסק בחו"ל, לפני בואו לא"י לכהן כקונסול הבריטי. פין טען, שבתקופת שירותו בא"י (בשנים: 1846-1863, כלומר: לפני שעלה א' בן-יהודה לא"י, בשלהי 1881), נוכח לדעת, שהעברית היא שפה חיה בקרב יהודי הארץ; לכן התנגד לפירוש, שהעברית כדורו היא שפה מתה: "טעות גדולה טועים המשכילים באירופה, כשהם מכנים אותה (כלומר: את העברית – ש"ה) 'שפה מתה'. בירושלים זוהי לשון חיה בשימוש של יום-יום (שער ראשון, פרק רביעי).

כזאת הייתה גם דעתו של ארתור גיימס בלפור (1848-1930), בעל "הצהרת בלפור" בשם ממשלת בריטניה (מיום 2 בנובמבר 1917) על זכותם של היהודים להקים להם "בית לאומי" בא"י. את דעתו לגבי חיות העברית השמיע בלפור בנאום הפתיחה שלו בטקס פתיחת האוניברסיטה העברית על הר הצופים (ביום ז' בניסן תרפ"ה/ 1925): "העברית לא הייתה מעולם לשון מתה"; ואת מה שרבים כינו "החייאת העברית" ע"י בן-יהודה ועמיתיו, הסביר בלפור, "כהסתגלות לצרכים הרבים של ההתפתחות החדשה" (שער שלישי, מספר 38-א). את הטעות, שהעברית כאילו מתה ושבה לתחייה ע"י בן-יהודה – הסברתי במספר פרסומים ואציין את האחרון: עברית שפה מדוברת (סדרת "האוניברסיטה המשודרת", ת"א: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2000).

כן ראוי לציין, שהיו נוצרים בעלי מעמד חשוב בכנסייה, שהאמינו – בדברי המדרש שהובאו לעיל – שהעברית, שהיא לדעתם "אם הלשונות", תשוב להיות שפה שלטת בעולם.

לדוגמה: תומס איש אקווינו (1225-1274), תיאולוג ופילוסוף איטלקי, שנחשב לגדול התיאולוגים הנוצרים בימי הביניים; כתב על עתיד העברית דברים דומים לנבואת צפניה, שהובאה לעיל: "לשון הקודש עתידה לשוב לתחייה, בשוכ האל עולמו, כפי רצונו מימי קדם" (שער שלישי, מספר 4).

* * *

בספר זה ביקשתי להציג את מעמד העברית, השליטה בה והערצתה, בקרב נוצרים רמי-מעלה – מאבות הכנסייה ואילך.

הספר כולל שלושה שערים:

בשער הראשון – ארבעה פרקים, המתארים את היחס החיובי לעברית בקרב נוצרים חשובים, במרוצת הדורות. נוצרים אלה שלטו בעברית – בעיקר בקריאה, אך היו ששלטו גם בכתיבה, לעתים אפילו כתיבה יוצרת; ומהם שאף שלטו בדיבור.

בשער השני – שישה פרקים. כל פרק מוקדש לנוצרי רם-מעלה (מאמצע המאה ה-15 עד אמצע המאה ה-20), שידע עברית והעריץ אותה, ואחדים אף הנחילוה לאחרים.

בשער השלישי ריכזתי – לתועלת הקוראים והמעיינים – את דברי השבח על העברית, שהביעו 40 נוצרים – מאבות הכנסייה ועד המאה ה-20, כפי שהובאו בשני השערים הקודמים. בדברים אלה יוכלו להסתייע לא רק מורים, אלא גם כותבים ונואמים.

* * *

איסוף החומר לספר זה, שחייב אותי לבקר בספריות רבות בארץ ובחור"ל, נמשך שנים רבות; כי ליקטתי פירווי מידע ממקורות רבים, עד שנוצר האוסף שבספר הנוכחי.

החלטתי לפרסם אוסף זה, גם כאשר ברור לי, שהיו נוצרים בכירים נוספים, ששיבחו את העברית ושלטו בה. עשיתי זאת על יסוד עצת ר' טרפון (שייתכן כי הוא קשור לספר זה, אם נכונה ההשערה של ההיסטוריון צ' גרץ, שטרפון הוא "טריפון", שאתו התווכח אחד מאבות הכנסייה הנוצרית, "יוסטינוס העד", כפי שהסברתי בפרק הראשון של השער הראשון). עצה זו של ר' טרפון הונצחה ב"פרקי אבות": "לא עליך המלאכה לגמור – ולא אתה בן חורין להיבטל ממנה" (ב:טז). וכך נהגתי: אני התחלתי – ואחרים ישלימו.

* * *

סגנון הכתיבה הקריא והרהוט, עושה ספר זה שווה לכל קורא-משכיל, שיוכל להעשיר את ידיעותיו תוך קריאה מהנה בספר זה. אני מקווה, שהספר ימצא גם בידי מורים לעברית, שישתמשו בתוכנו כדי לגוון ולהעשיר את

שיעורי הלשון ע"י הצגת דברי שבח על העברית, שהביעו נוצרים בעלי מעמד בכנסייה הנוצרית; בתוספת לדברי שבח על העברית, שהביעו יהודים רבים במרוצת הדורות, ודבריהם נגישים יותר למורים.
נראה לי, שאם בני-הנוער שלנו יכירו, שהעברית חשובה לא רק לנו, אלא גם לתרבות האנושית הכללית – כפי שסברו גם נוצרים רמי-מעלה – תגדל נכונות בני-הנוער שלנו ללמוד היטב את לשוננו-לשונם, להשתמש בה כהלכה – לפי אפיוניה ורוחה – ואפילו להתגאות בה, כמו שכל בני עם תרבותי נוהגים ביחס ללשונם הלאומית. מי יתן!

* * *

רבים סייעו בידי באיתור מקורות לספר זה, אך אני חייב תודה מיוחדת למר שלמה גולדברג, מנהל מחלקת ההשאלה והמחסן בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. הוא נענה לכל בקשותי במאור פנים וסייע לי לאתר ספרים ומאמרים, שנדרשו לי לכתוב ספר זה.
תודה מקרב לב למר יהודה ברושי, המעצב הגרפי של ספר זה, שעשה את עבודתו בטוב טעם ודעת.

המחבר

ירושלים, קיץ תשס"ב (2002)

שער ראשון

נוצרים לומדי עברית במרוצת הדורות

- 29 – 13 פרק ראשון: מאבות הכנסייה ואילך
- 13 אבות הכנסייה
 - 15 נוצרים יודעי עברית במאות 10-17
 - 18 עונשים לנוצרים שלמדו עברית
 - 20 השפעת פרשנות יהודית על פרשנים נוצרים
 - 22 עדנה לעברית בתקופת הרנסנס
 - 27 הערות
- 45 – 30 פרק שני: עברית בבת־מלכה
1. מלכים:
 - 30 מלכי סיציליה (מאות: 13-14)
 - 33 פדרו השני, קיסר ברזיל (1825-1891)
 2. נסיכות ומלכות:
 - 37 לידי ג'יין גריי (1537-1554)
 - 39 הנסיכה אנטוניה מווירטמברג (1613-1679)
 - 42 כריסטינה מלכת שוודיה (1626-1689)
 - 44 הערות
- 66 – 46 פרק שלישי: נוצרים כותבי עברית (מאות 15-20)
- 46 פתיחה
 - 47 יוהאן רויכלין (1455-1522)
 - 48 יוהאן בשנשטיין (1472-1540)
 - 49 פאול (פאולוס) פאגיוס (1504-1549)
 - 52 יוהאן אלברכט וידמאנשטאט (1506-1557)
 - 54 אנדריאס מאסיוס (לערך 1515-1573)
 - 55 אנה מריה (חנה מרים) שורמן (1607-1678)
 - 58 גרהארד טיכסן (1734-1814)
 - 60 ארנסט רינאן (1823-1892)

58.....	גרהארד טיכסן (1814-1734)
60.....	ארנסט רינאן (1892-1823)
60.....	הנרי ל' תומאס – המתרגם של מילטון היי (1905-1838)
63.....	אמה פאלייר (1949-1875)
63	הערות

פרק רביעי : נוצרים דוברי עברית במאה ה-19..... 67 – 81

(לפני פעילות א' בן־יהודה)

67.....	פתיחה
68.....	עברית – שפת הפעילות של המיסיונרים
73....:	שני נוצרים רמי־מעלה דוברי עברית (במאה ה-19)
73.....	ארנסט רינאן (1892-1823)
76.....	ג'יימס פיין (1872-1806)
78	הערות

פרק ראשון

לימוד עברית בקרב הנוצרים מאבות הכנסייה ואילך

א. אבות הכנסייה

מראשית הנצרות ובמשך הדורות שאחריה, למדו נוצרים עברית בעיקר לשם תרגום התנ"ך העברי ללועזית ולשם ויכוחים עם יהודים על עליונות הנצרות על היהדות וגם במטרה מיסיונרית, כמוסבר להלן (פרק רביעי). אך היו נוצרים, כמו הפוריטנים – תחילה באנגליה ואח"כ ב"עולם החדש" – שלמדו עברית, משום שהעריצו לשון זו, כלשון הראשונה שניתנה לבני האדם על-ידי האל ("אם הלשונות") וגם כדי להבין כהלכה את כתבי הקודש במקורם העברי.¹ מאז ייסוד האוניברסיטאות הראשונות (במאה ה-12) נלמדה העברית לשם מחקר בלשני, אם כי לעתים הייתה לכך גם מטרה מיסיונרית.² במקרים לא מעטים נאלצו נוצרים – כולל ראשי הכנסייה ובכיריה – ללמוד עברית מקראית מפי מורים יהודים וכך למדו גם את דרכי פרשנות המקרא של היהודים, כולל ה"דרש". כבר יוסטינוס העד (או "הקדוש" – 100?-165?), הנחשב לאבי הכנסייה הראשון (2: 134), למד עברית והתווכח עם חכמים יהודים על הכתובים בתנ"ך. הוא היה הראשון, שפירש את התיבה "עלמה" (בישעיהו, ז: 4) במשמע "בתולה", כדי לאשש את האמונה הנוצרית בדבר הריונה של הבתולה מרים, אם ישו, מרוח הקודש (2: 135). אחד מחיבוריו של יוסטינוס הוא "ויכוח עם היהודי טריפון", שלדברי גרין היה התנא רבי טרפון (2: 135). מקשריו עם חכמים יהודים למד יוסטינוס גם את דרכי הדרש של חז"ל, כדרך לפירוש פסוקי מקרא – והוא השתמש ב"דרש" גם בפירושו (שם).

אחריו אזכיר את אוריגינס (185?-254), "מאבות הכנסייה הנוצרית וממבססיה הפילוסופיים של הנצרות".³ הוא למד עברית מפי חכמים יהודים בא"י,⁴ שבה חי בשנים 229-254, עד ששלט היטב בעברית. בהקדמתו לספר

"תהלים" כתב אוריגינס, שרק לאחר שלמד עברית בא"י, הבין את כתבי הקודש לאשורם (2: 135). בשל ידיעתו הטובה בעברית מצא ב"תרגום השבעים" (ליוונית) טעויות תרגום ולכן טען, שאי-אפשר לקבל תרגום זה כנוסח הרשמי של הכנסייה הנוצרית, כפי שהיה עד זמנו. הוא החליט לתקן את התרגום היווני הזה ע"י שימוש במקורות אחדים ופרסם את חיבורו "הכספלה", דהיינו: הנוסח "המשושה" של המקרא, המבוסס על שישה מקורות.⁵

מכל מקום, משום שלמד עברית וגם את עיקרי היהדות מפי מורים יהודים, סבל אוריגינס מעמיתיו הנוצרים: "בגלל לימודיו העבריים החלו חושדים בו, שנתפש לכפירה ובתקופת שלטונו של יוסטיניאנוס (483-565) אף הטילו עליו חרם".⁶ כך היה גם בדורות הבאים, כפי שנראה להלן. רבים שלמדו עברית נחשדו לפחות ב"נטייה" ליהדות, לעתים אף נחשדו בכפירה – ונענשו על כך.

גם הירונימוס (342-420) מאבות הכנסייה הנוצרית, התחיל ללמוד עברית בימי עלומיו: תחילה למד עברית בסוריה מפי מורה, יהודי מומר,⁷ והמשיך בלימוד זה בא"י, שאליה הגיע בשנת 386 (שם: 32) וחי בה כל ימי חייו. בא"י מצא מורים יהודים, שלימדו אותו עברית וגם את דרכי הפירוש של חז"ל (2: 136). על יסוד הידע הזה, שרכש בארץ, החליט הירונימוס שיש מקום לתרגום חדש של התנ"ך העברי. בשנים 390-404 הכין תרגום כזה ללטינית, הידוע בשם "וולגטה" (7: 132). תרגום זה, שבו הסתייע בחכמים יהודים בא"י, נתקבל כנוסח המקודש של הכנסייה הקתולית ובמשך מאות שנים הסתכמו עליו אנשי כמורה, בלא שהרגישו צורך להכיר את המקור העברי.

מאחר שהירונימוס למד מפי מורים יהודים – עברית וגם דרכי פירוש של חז"ל – ואף השתמש בידע זה בתרגומו ("וולגטה"); ערערו חוגים שמרניים בכנסייה הקתולית על תרגומו זה ו"הגדירו אותו כזייפן ומחלל שם שמים, שביטל בתרגומו את המסורת המקודשת של הכנסייה והלך אחר היהודים" (7: 33). בתגובה על הביקורת הקשה הזאת, הצטדק הירונימוס, שאין זה חטא ללמוד עברית ואף להכיר את הפרשנות היהודית. להפך – לימוד זה הכרחי כדי לסתור את הכתוב בספרי הקודש של היהודים נגד הנצרות (2: 136).

אך למרות "ההתנגדות, שעורר התרגום החדש בתקופה העתיקה (התנגדות שנתמכה גם על-ידי אוגוסטינוס), מצד אחד; למרות הביקורת השלילית, שנמתחה עליו מצד כמה מן ההומניסטים ובעלי הרפורמציה, מצד שני; קבעה ועידת הכנסייה בטרנטו, שיש לחשוב את הוולגטה כנוסח אותנטי" (7: 33). אולם אישור זה הגיע למעלה מאלף שנה לאחר פרסום ה"וולגטה"; שכן ועידת טרנטו נערכה במאה ה-16 (בשנים: 1545-1563) ובעקבות אותה ועידה, "הוציאו האפיפיורים של המאה ה-16 טקסט אחיד של הוולגטה",⁸ וקבעוהו כנוסח הרשמי של הכנסייה הקתולית.

ב. נוצרים יודעי עברית במאות 10-17

בכל הדורות למדו נוצרים עברית ובמקרים רבים למדו לשון זו מפי מורים יהודים. הסיבות ללימוד זה זהות בכל הזמנים: להבין טוב יותר את דברי האל, שנמסרו ישירות לאבות עם-ישראל בלשון העברית; שהרי אין תרגום המוסר במדויק את המקור. מה גם שלעתים הייתה למתרגמים הנוצרים מגמה ברורה להתאים את המקור העברי לאידיאלוגיה הנוצרית, כמו בדוגמה הבולטת של פירוש התיבה "עלמה" (בישעיהו, ז: 4) במשמע: "הבתולה" כנזכר לעיל.⁹ סיבה נוספת, שעודדה נוצרים ללמוד עברית ולהכיר את פרשנות המקרא היהודית, הייתה כדי לאפשר לנוצרים להתווכח עם חכמים יהודים ולשכנעם בצדקת האמונה הנוצרית; והיו גם שלמדו עברית בשל הערצה ללשון הראשונה שניתנה לבני אדם; כן היו חוקרים, שלמדו עברית, משום שהם התעניינו בכלשנות בכלל ובכלשנות שמית בפרט. להלן אביא דוגמות אחדות ליודעי עברית בקרב הנוצרים, כולל ראשי הכנסייה וכמריה הבכירים, במאות 10-17:

ההגמון רגינבאלד מאייכנשטאט, שחי במחצית השנייה של המאה ה-10, ידע היטב עברית ואף חיבר בה שירים (2: 140 – היו עוד נוצרים שהיו מסוגלים לכתוב שירים בעברית, כמו סבטיסאן מינסטר – שער שלישי, מספר 11; וחנה שורמן – להלן, פרק שלישי).

במאה ה-11 כתב נזיר נוצרי, בשם גוסילין, איגרת לאישה בשם אווה, "שחייתה בהתבודדות דתית והבטיח לה שכר רב בשמים, ובין התענוגות הרוחניים לעתיד לבוא, תיאר לפניו את ההזדמנות לשמוע עברית כשפת הדיבור השמימי" (שם). במרוצת הדורות היו נוצרים נוספים, שהאמינו כי בשמים מדברים עברית.¹⁰

גם בין בכירי הנוצרים, כולל אפיפיורים, היו יודעי עברית, לדוגמה: גרגוריוס ה-9 (1160-1241), שכהן כאפיפיור בשנים 1227-1241, ידע עברית על בוריה והייתה לו גם ידיעה טובה בספרות התלמודית (2: 142). העיד על כך ר' יחיאל בן יוסף מפריז (נפטר בחיפה בשנת 1286), מגדולי בעלי ה"תוספות". הוא סיפר, שנודע לו על כך במהלך ויכוח (בשנת 1240) עם המומר היהודי, ניקולאוס דונין, שהלשין לאפיפיור הזה שהתלמוד פוגע בנוצרים ובנצרות.¹¹ ר' יחיאל עמד בראש קבוצת רבנים, שהגנה על התלמוד, "מפני האשמות שכלולים בו חירופים על הנצרות ואמונות טפלות ומשובשות" (11: 371). אולם ר' יחיאל לא הצליח, ולפי פקודת האפיפיור (ב-3 מרס 1240) הוחרמו ספרי התלמוד (שם: 272), ולאחר מכן (ב-1242) נשרפו "24 קרונות מלאים ספרי תלמוד והלכות והגדות" (שם: 375).

כתוצאה מכך, היה הלימוד בישיבות, ללא ספרים, קשה מאוד; ולכן החליט ר' יחיאל לעלות לא"י, הוא הגיע לעכו (סמוך לשנת 1260) והקים שם ישיבה (שם: 378). הוא חי בא"י, עד שנפטר ונקבר בחיפה (בשנת 1286).

בתהליך הוויכוח הנ"ל התרשם ר' יחיאל שהאפיפיור, גרגוריוס ה-9, יודע היטב עברית והיה בקי בספרי היסוד של היהודים, מהתלמוד ואילך (2: 142). מהמאה ה-13 אזכיר את הנזיר הפרנציסקני מאנגליה רוג'ר בייקון (1214-1294), שנודע כפילוסוף וכחוקר טבע חשוב. הוא למד עברית, כנראה מפי מורים יהודים,¹² ושלט בלשון זו, עד שנחשב לאבי יודעי העברית באנגליה ומעריך גדול של לשון זו. היא אף "יצא נגד הוולגטה שנשתבשה ודרש לשוב למקור העברי של תורת ישראל, כי רק המקור הזה הוא האמת" (2: 142). לדעתו, העברית היא הלשון שבה התגלה האל לעמו הנצחי, ישראל (12: 22-23). לכן רק התנ"ך העברי – ולא שום תרגום – הוא המקור להבין את דברי האל ואף מקור לכל השכלה אנושית (שם: 26). בייקון אף השפיע על רבים מבני דורו ללמוד עברית: "אהבתו ללשון העברית הייתה מופת לאחרים ופתחה תקופה חדשה בהפצתה בין עמי אירופה, ביחוד בצרפת ואנגליה" (2: 142 – פרטים נוספים על בייקון: בשער שלישי, מספר 3).

מאותה מאה (ה-13) אזכיר גם את הספרדי ראמון לול (או: ריימונדוס לולוס, 1239? – 1315),¹³ יליד מיורקה. הוא היה אציל קאטלוני, פילוסוף נוצרי ומיסטיקן, "שנתרקמו סביבו אגדות בפי העם וזכה להימנות בין קדושיה הרשמיים של הכנסייה הקתולית".¹⁴

חיו עד גיל 30 לא רמזו על עתיד זה; שכן "הוא כילה את נעוריו, עד גיל 30, בחיי חצר רגילים, שהיו מוקדשים בעיקר להרפתקאות אהבים ולתרגילי פיוט, שהיו נלווים להן כמעט תמיד" (14: 52-53). אולם בהיותו כבן 30 חל מהפך מהותי ומפתיע באורח חייו: לאחר חמש פעמים ש"ראה" את ישו שבוחר עבודתו – פנה לחיי פרישות, נעשה נזיר ועסק בפעילות מיסיונרית: "כי ההטפה בין הכופרים על מנת להסב את ליבם אל הנצרות – הפכה בינתיים לתעודת חייו" (14: 53).

ראמון למד עברית, כנראה כדי להכיר את התנ"ך במקורו, ולמד גם את עיקרי היהדות – מספרי היסוד שלה. לכן גם התיידד עם חכמים יהודים בקאטלוניה וסביר להניח, שלמד מהם – עברית וגם יהדות, כולל יסודות ה"קבלה" היהודית (3-כא: 441).

בפעילותו המיסיונרית ביקר ראמון בארצות היס-התיכון – כולל בא"י – במטרה לנצר בעיקר את המוסלמים, אך לא נרתע מלנצר גם יהודים (ראו הערה 13). נוסף לכך התחיל לפעול: "להקמת מסגרות ללימודים גבוהים של לשונות המזרח" (הערה 14), כולל הלשון העברית. שנים רכות נאבק להגשמת רעיון זה; אולם תכניותיו בנידון, שהציג ללא ליאות "בפני

אפיפיורים ומלכים – לא עוררו אלא עניין מועט" (53: 14). רק באחרית ימי (כ-4 שנים לפני מותו), זכה לראות בהגשמת רעיונו. היה זה כאשר הוועידה הכנסייתית, בשנת 1311 – שבה השתתף גם הוא – החליטה לאמץ את רעיונו, ו"הנהיגה לימודי לשונות המזרח למיסיונרים – בפריז, אוקספורד, בולוניה וסלמנקה" (שם) ועם "לשונות המזרח" נמנתה גם הלשון העברית. כארבע שנים לאחר מכן מצא ראמון את מותו, בעת פעילות מיסיונרית בקרב המוסלמים ליד העיר בוג'י, בצפון אפריקה (הערה 13). כאשר הטיף שם בעד הנצרות ונגד האיסלם – סקלוהו מאזינו המוסלמים למוות (שם).

מספרד של המאה ה-13 אני עובר לצרפת של ראשית המאה ה-18. אז עלה בידי הדוכס לואי ד'אורליאן (1703-1752) לייסד קתדרה לעברית ב"סורבון", שהוא התחייב לממן¹⁵; והשיעורים בעברית התחילו ב-18 באוקטובר 1751 (15-א).

מי היה לואי? הוא היה בנו של הדוכס פיליפ (1674-1723), שלאחר מות המלך לואי ה-14 (1638-1715), מילא את מקומו כ"עוצר". בתקופת שלטונו שלל העוצר (פיליפ), "כל כפייה מוסרית ובילה את חייו בתענוגות" (15א-46). בנו, לואי, שירש את משרת אביו ב-1723 (בהיותו כבן 20! – 15ב), היה שונה מאוד מאביו – הוא התעניין מעט בפוליטיקה והתמסר ללימודים, שבהם מצא עניין כבר בגיל צעיר מאוד; וכך רכש לו השכלה רחבה, כולל ידיעת העברית. לאחר מכן למד את התנ"ך במקורו העברי. על יסוד הידע הזה, לא חשש לואי לבקר את ה"הכספלה" של אוריגינס (לעיל, סעיף א), כן חיבר לואי פירושים לספרים אחדים של התנ"ך ותרגם את ספר "תהלים", תרגום מילולי בתוספת הערות.

מה הניע את לואי ד'אורליאן לייסד קתדרה לעברית ב"סורבון"? בוודאי הכרתו, שאי-אפשר להבין כהלכה את כתבי הקודש – אלא במקורם העברי. אולם נראה לי, שהסיבה העיקרית, שדירבנה אותו לכך, הייתה מטרתו לעסוק בחקר המקרא – יותר מאשר בכלשונות עברית – לשם מטרה דתית. כן הוא סבר, שע"י לימוד העברית והמקרא העברי, אפשר יהיה להגן טוב יותר על הדת הנוצרית ואף להתווכח בעילות גדולה יותר, עם מתנגדי הנצרות. מאחר שראשי הפקולטה לתיאולוגיה ב"סורבון" סירבו, במשך שנים רבות, לכלול את הוראת העברית בתכנית הלימודים שלהם; סביר להניח, שהסכמתם לכך, לפי הצעת לואי, ניתנה באמת, כדי "לסייע לחיזוק הדת האמתית; הלא היא הדת הקתולית" (15א: 46).

לואי נמנה עם אוהבי העברית שלא אהבו את העם היהודי, כפי שברור מן המסה שכתב נגד היהודים (שם). להלן נראה, שהוא לא היה יחיד ביחס השונה לעברית וליהודים (שער שלישי, מספרים 9, 12, 16).

ג. עונשים לנוצרים שלמדו עברית

במרוצת הדורות היו נוצרים שנענשו על שלמדו עברית, בשל החשש של בכירים מהם בכנסייה, שלימוד העברית יביא את יודעי העברית לכפירה בדתם, כפי שחשדו אפילו באבות הכנסייה, כאמור לעיל (בסעיף א); וגם בדורות שלאחר מכן היו נוצרים שלמדו עברית ובשל כך נחשדו בכפירה בנצרות ובהתקרבות ליהדות, כפי שנראה להלן. לכן אין תמה, שנוצרים נענשו על שלמדו עברית ללא היתר מיוחד מטעם הכנסייה הנוצרית וראשיה. ועוד: ראשי הכנסייה הטילו הגבלות על לימוד העברית והתירו אותו בעיקר למיסיונרים. אחרים – שלמדו עברית ללא רשות – נענשו על כך, לעתים עונשים קשים למדי, בייחוד כאשר למדו עברי מפי מורים יהודים.

לדוגמה: בשנת 1198 נידון נזיר אחד לעונש מלקות על-ידי ראשי מנזר קלארוואו: "על שלמד עברית מאת יהודי" (2: 145). ראוי לציין, שהיה בסיס עובדתי לחשש, שלימוד עברית – בייחוד בתוספת לימוד יהדות – עלול לקרב את הלומדים ליהדות; שכן ידועים מקרים כאלה, שלומד עברית אף התגייר, ומוכן שנענש קשות על כך.

הרי דוגמה לכך מן המאה ה-14: נזיר דומיניקני מלונדון, רוברט דה רדינגי, "שהיה מעמודי התווך של הכנסייה והצטיין בדרשותיו הנלהכות" (6: 84), קיבל רשות מראשי המסדר הדומיניקני ללמוד עברית, כדי שיוכל להתווכח עם היהודים ולהעבירם על דתם, ע"י שיוכיח "ליהודים מתוך ספריהם, כי בטלה קדושת תורתם".¹⁶ חשוב לציין, כי בכל המנזרים של הדומיניקנים הייתה ההוראה, לאפשר לנזירים ללמוד עברית, "למען יוכלו הנזירים להתווכח עם הכופרים ולהביא בלבם את יסודות התורה הקתולית" (16: 121).

רוברט, הנזיר האנגלי הנ"ל, למד עברית, שלט בה והחליט ללמוד אחדים מספרי היסוד של היהדות. תוך כדי הלימוד הזה נשבה הנזיר בקסמה של היהדות – הוא נימול והתגייר ואף בחר לו שם עברי "חגי" ונשא יהודייה לאישה (הערה 16). ראשי המסדר שלו העמידוהו על כך לדין, והנזיר הזה דיבר בגאון בשבח היהדות. אין אפוא תמה, שהוא הואשם בכגייה; אך לפני שנענש קשות, עלה בידו להימלט מרודפיו ואשתו אתו (הערה 16).

מקרים כאלה חזרו גם במאות הבאות ולא כולם הצליחו להימלט מעונש הכנסייה – הרי דוגמה לכך מאיטליה של המאה ה-16: באיטליה חי אז נזיר פרנציסקני בשם קורניליו דה-מונטאלצינו. הוא התחיל ללמוד עברית ודבק בלשון הזאת, לכן שקד על לימוד הלשון ועל ספרי היסוד של יהודים, עד שהחליט להתגייר ובגלל זה הועלה על מוקד האינקוויזיציה ברומא, בשנת 1553.¹⁷ על מקרה זה העיר ההיסטוריון ב' רות: "אין ספק, שהחשש למקרים דומים לזה, השיא את חבר הכמרים הדומיניקני ברומא, בשנת 1571, לגזור,

שלהבא יהא מותר לחברי המסדר ללמוד עברית, רק לאחר שיקבלו רישיון בכתב, שבו יפורש שמו של המורה" (שם).

הרי דוגמה נוספת מספרד של אותה מאה (ה-16): אחד מגדולי חוקרי התנ"ך בקרב הנוצרים בספרד, היה אריאס מונטאנו, בניטו (1527-1598). הוא הוסמך לכמורה והצטרף למסדר סנטיאגו.¹⁸ כפי שנראה להלן, נחשד אריאס בנטייה ליהדות וסבל מאוד בשל כך.

אריאס עסק בחקר המקרא והלשון העברית ופרסם ספרים חשובים בנושאים אלה, כמו חיבור בשם: "אהרן או תיאור בגדים וקישוטיהם של היהודים" (בתקופת המקרא – 1593); וכן: "נחמיה או על מראה ירושלים העתיקה" (1593). כן כתב פירושים לספרים אחדים של המקרא (1971). הוא עסק גם בחקר תולדות עם-ישראל ופרסם בנושא זה חיבור מקיף, בתשעה כרכים ("קדמוניות היהודים", 1593 – נוצרים נוספים שכתבו ספרים על תולדות עם-ישראל, הזכרתי בשער שלישי – מספרים: 31, 34, 39).

בשנת 1568 מינה מלך ספרד, פיליפי השני (1527-1598), את אריאס להיות עורך ראשי של ה"פוליגלוטה" השנייה (כלומר: הוצאת התנ"ך והברית החדשה במקור ובתרגומים), שהייתה מיועדת להחליף את ה"פוליגלוטה" הראשונה (מ-1514), שאף היא נערכה ופורסמה על-ידי מומחים מספרד. ה"פוליגלוטה" השנייה (המכונה: "כתבי הקודש של המלך", או: "התנ"ך המלכותי") נדפסה בשנים 1569-1572 באנטוורפן ב-8 כרכים מפוארים, בהשגחת אריאס, שישב בשנים אלה באנטוורפן והשגיח על ההדפסה: הכרכים 1-4 כוללים את התנ"ך במקורו העברי, בתרגומו הארמיים, בתרגום היווני, בפשיטא (הוא התרגום הסורי – כל אחד עם תרגום לטיני משלו) ובנוסח הוולגטה. הכרך ה-5 כולל את "הברית החדשה" – ביוונית, סורית ולטינית. והכרכים 6-8 כוללים: דקדוקים, מילונים, פירושים וחיבורים ארכיאולוגיים – רובם מאת אריאס (3-ה-813).

מפעל מפואר זה עורר את קנאתם של מומחים לעברית, שחיו אז בספרד. אחד מהם היה ליאון דה קאסטרו: פרופסור לעברית באוניברסיטת סלמנקה, שמתוך קנאה מקצועית רדף את המומחים לעברית בדורו. לכן לא מפתיע, שמתוך קנאה להישגו הגדול של אריאס, פנה קאסטרו לראשי האינקוויזיציה והאשים את אריאס בנטייה ברורה ליהדות, בכך שהוא העדיף את הטקסט העברי-מסורתי של התנ"ך ואת התרגומים היהודים (כמו: אונקלוס והשבעים – 14: 55) – על הוולגטה, שנחשבה כתרגום רשמי של הכנסייה. לאחר משפט שנמשך שנים אחדות, זוכה אריאס ע"י בית הדין של האינקוויזיציה (14: 55).

בן דורו ובן ארצו של אריאס וכמעט בן גילו (צעיר מאריאס בשנה בלבד) – היה לואיס דה-ליאון (1528-1591), משורר והומניסט ספרדי: "הוא היה נין ליהודייה, שנהרגה על קידוש השם, ואף על פי כן הוא לא היה בחזקת

יהודי אנוס" (56: 14). להפך – מניתוח יצירותיו בתחום התיאולוגיה עולה ברורות, שהוא היה נוצרי מאמין. בגיל 14 נתקבל לאוניברסיטה של סלמנקה, וכעבור שלוש שנים (בהיותו בן 17, בשנת 1545) הצטרף למסדר האוגוסטיני (932: 13-ב-15).

הוא המשיך בלימודיו ובחקירותיו ובמיוחד התמסר ללימוד העברית, עד ששלט היטב בלשון זו, והיה מוכן לעסוק במחקר של כתבי הקודש. על יסוד ידיעותיו הרבות בעברית ובמקרא הוזמן בשנת 1561 (בהיותו כבן 33) ללמד תיאולוגיה באוניברסיטה של סלמנקה, וכעשר שנים לאחר מכן (בשנת 1571) הוצע לו ללמד שם את כתבי הקודש (932: 13-ב-15). כל השנים הללו הוא המשיך לעסוק בחקר התנ"ך. מבין פרסומיו בתחום זה אזכיר את תרגומו ל"שיר השירים", המחייב ידע רב בלשון העברית – שאמנם רכש, וגם כישרון שירי, שהיה לו בהיותו משורר ספרדי מפורסם בדורו.

מאחר ששלט בעברית והבין היטב את התנ"ך העברי, לא חשש לוואיס להביע דעה "שלילית על הוולגטה כתרגום של המקרא" (56: 14). ביקורת זו, שהתבססה על נימוקים פילולוגיים, עוררה את כעסם של ראשי האינקוויזיציה בארצו והם האשימו אותו בנטייה ליהדות: "טיעונו הפילולוגי פורש כניסיון להפחית מכבודה של הגירסה הכנסייתית הרשמית – לעומת מסורת הקריאה היהודית" (שם). על כך נענש ונשלח לכלא, "כאסיר האינקוויזיציה" (שם). הוא ישב בכלא כחמש שנים (ממרס 1572 עד דצמבר 1576 – 15-ב-13: 392). לאחר שריצה את עונו בכלא, הוחזר לתפקידו באוניברסיטה, כפרופסור לפרשנות המקרא. בשנת 1582 הלשינו עליו שוב לראשי האינקוויזיציה, אולם הפעם לא נענש.

ד. השפעת פרשנות יהודית על פרשנים נוצרים

היו נוצרים שעם לימוד העברית מפי מורים יהודים, למדו גם את דרכי הפרשנות היהודית והשתמשו בפרשנות זו בפירושיהם, שנועדו לנוצרים. כך עשו כבר אבות הכנסייה, כאמור לעיל (בסעיף א), וגם במרוצת הדורות היו פרשנים נוצרים שנהגו כך, ולעתים הם נענשו על נטייתם לפרשנות היהודית. להלן אביא דוגמות אחדות לכך.

ראשית אזכיר את הצרפתי ניקולאוס מלירה¹⁹ (1270-1340), שהנוצרים חשבוהו כ"גדול הפרשנים הנוצרים מאז ימי הירונימוס" (172: 19). הוא הצטרף למסדר הפרנציסקני לערך בשנת 1300 ולמד עברית כדי להכיר את דברי האל במקרא. כן הכיר את הפרשנות היהודית המסורתית למקרא, ובייחוד הסתמך על פירושי רש"י, שהזכירו פעמים רבות בשמו הפרטי, "ר' שלמה".

את הבאותיו הרבות מפירושי רש"י הסביר ניקולאוס כך: "לא רק דברי המלומדים הקתולים, כי אם גם דברי היהודים, ובייחוד ביאורי רבי שלמה (הוא רש"י – ש"ה), הנקרא חכם לעברים; הועילו להאיר את הכנת כתבי הקודש" (142: 2).

ואמנם, בפירושי ניקולאוס מצאו החוקרים מובאות רבות מאוד מדברי רש"י, כפי שהראיתי בפרק על רויכלין (שער שני, פרק ראשון).²⁰ ניקולאוס הביא את פירושי רש"י גם כדי לדחות פירושים של מפרשים נוצרים, שלדעתו היו משונים וזרים ורחוקים מכוונת הכתובים, אם כי פירושים אלה נתקבלו בדורו על ידי הנוצרים (16: 282).

חשוב לציין, שלפירושי ניקולאוס הייתה השפעה רבה על פרשנים נוצרים במשך מאות שנים (שם). גם מרטין לותר (1483-1546), "מחולל הרפורמציה הפרוטסטנטית" (פרטים עליו – בשער שני, פרק שני), הושפע מניקולאוס, כמוכח מתרגום התנ"ך של לותר, עד שנהגו לומר בשנייה, על יסוד שמו של ניקולאוס ("לירה" – שהוא גם שם של כלי נגינה): "אם לירה לא היה מנגן, לותר לא היה רוקד" (2: 142).

השני שאזכיר בסעיף זה הוא הצ'כי יאן הוס (1369-1415) – כומר, מדינאי, פרופסור לתיאולוגיה והעיקר: מנהיג הרפורמציה הדתית בצ'כיה. הוס ראה בתנ"ך את המקור היחיד לדת ודחה כל סמכות אחרת, ובכללה גם את זו של האפיפיור (2: 143), כפי שטען אחריו גם לותר (שער שני, פרק שני).

מאחר שהוס הבין, כי הבנה טובה של דברי האל בתנ"ך, מחייבת ידיעת הלשון העברית, שהיא הלשון המקורית של התנ"ך – למד הוס עברית בשקידה רבה, בעזרת מורים יהודים. ממוריו אלה למד הוס גם על זיקתם העמוקה ללשון העברית ודרש מבני עמו (בספרו "ביאור עשרת הדברות") שלא לוותר על לשונם הלאומית, הצ'כית, ושילמדו זאת מהדוגמה של המנהיג היהודי נחמיה, שאסר על בני עמו, היהודים, לקחת נשים נוכריות, גם כדי שלא ישכחו הגברים וצאצאיהם את הלשון העברית: "כששמע (הכוונה לנחמיה – ש"ה) ילדים, שלא ידעו עברית, מדברים שפה לועזית למחצה (כך הסביר הוס את דברי נחמיה: "ובניהם חצי מדבר אשדודית ואינם מכירים לדבר יהודית", נחמיה, יג: 24 – ש"ה) – ענש את הוריהם (ככתוב שם, בפסוק 25 – ש"ה); כך ראויים לעונש גם האזרחים בפראג, אשר שפתם היא חציה צ'כית וחציה גרמנית" (2: 143).

כאשר שלט הוס בעברית, תרגם את התנ"ך מעברית לצ'כית בשביל המוני העם, ובפירושו השתמש הוס גם בפירושים של פרשנים יהודים מפורסמים, כמו: רש"י ורלב"ג. בספרו "ביאור עשרת הדברות" הביא גם מדברי הרמב"ם. בשל נאמנותו הרבה של הוס לתנ"ך, שבו ראה סמכות עליונה – מעל זו של הכנסייה²¹ – נחשב הוס לכופר ונדרש לחזור בו מדעותיו האפיקורסיות.

הוס סירב, לכן הועמד למשפט הכנסייה, "שבו נידון ככופר והועלה על המוקד" (ב-6 ביולי 1415 – הערה 21).

מן המאה ה-16 אזכיר גם את התיאולוג הספרדי מיכאל סרווטוס (1511?-1553), ממייסדי מסדר ה"אוניטרים" (כת "המייחדים"), שחבריה מתנגדים לאמונת ה"שילוש" הנוצרית ודבקים בייחוד הבורא. בספרו "על שגיאות אמונת השילוש" (1531), הביא מיכאל פסוקים בעברית והסתמך על פרשנים יהודים מפורסמים, כמו: רש"י, אבן-עזרא, רד"ק ואחרים. בשל כך האשימו הבר-פלוגתא שלו, ז'אן קלווין (1509-1564), אבי הזרם הקלוויניסטי ברפורמציה הנוצרית, בנטייה יתירה לפירושי המקרא של היהודים או של נוצרים, ששאבו ממקורות היהדות, כמו: ניקולאוס מליריה (שנזכר לעיל). בעימות הדתי שבין מיכאל לקלווין, האשימו קלווין בכפירה. מיכאל הועמד לדין, הואשם והועלה על המוקד (ב-27 באוקטובר 1553 – פרטים נוספים על מיכאל – בשער שלישי, מספר 15).

במאה ה-17 נודע באנגליה אדוארד פוקוק (1604-1691), כבעל ידיעות רבות בלשון העברית וגם בפרשנות היהודית מימי הביניים. הוא כיהן כפרופסור לעברית באוקספורד ופרסם פירושים לספרים אחדים מ"תרי-עשר": הושע, יואל, מיכה ומלאכי. בהקדמתו לספר "מיכה" כתב אדוארד, שהוא הסתייע בפרשנות יהודית מסורתית: רש"י, אברהם אבן-עזרא, רד"ק ואברבנאל (2: 169). פרטים נוספים על אדוארד פוקוק – בפרק שני בסעיף על "ליידי ג'יין גריי". באותה מאה נודע באנגליה יוהאן לייטפוט (1602-1675) מקמברידג' כ"גדול המלומדים בדורו בספרות הרבנית" (2: 169). פרטים נוספים עליו – בפרק שני, בסעיף על: "ליידי ג'יין גריי", ובשער שלישי, מספר 18).

באותה מאה (ה-17) נודע ב"עולם החדש", אינקריו מאתר (1639-1723), שכיהן ככומר ובשנות העמידה שלו (בהיותו בן 46) נבחר לכהן כנשיא אוניברסיטת הארוואד וכיהן בשנים: 1685-1701. אינקריו ידע היטב עברית, שלט בכל רובדי הלשון והכיר גם את הפרשנות היהודית למקרא; כפי שמוכח מכתביו, המכילים מובאות מפרשנים אלה: רש"י, אברהם בן-עזרא, רד"ק, אברבנאל, רס"ג ורמב"ם (פרטים נוספים עליו – בשער שני, פרק שלישי).

ה. עדנה לעברית בתקופת הרנסנס

בתקופת הרנסנס באיטליה (מאות 14-16) עלתה קרנה של הלשון העברית והיא נלמדה על-ידי נוצרים-משכילים רבים (2: 144). במקרים לא מעטים היו המורים לעברית – יהודים. על מעמדה של העברית בתקופה זו תעיד

העובדה, שבמחצית הראשונה של המאה ה-16, "ידעו כמעט כל המלומדים הנוצרים הבולטים את הלשון העברית" (2: 145). בתקופה זו למדו עברית גם אנשי כמורה רבים לדרגותיהם בהירארכיה הדתית – להלן אביא דוגמות אחדות לכך:

סוונארולה ג'ירולאמו (1452-1498): "נזיר ורפורמטור דתי ומדיני, שהשפיע השפעה כבירה על ההמונים בסוף המאה ה-ט"ו"²². הוא נועד להיות רופא, אך נטש את לימודי הרפואה ובשנת 1475 הצטרף למנזר הדומיניקנים בבולוניה (איטליה) ולמד שם גם הטפה. בשנת 1482 הועבר למנזר סאן מרקו בפירנצה ושם התחיל להטיף נגד השחיתות המוסרית של בני זמנו, כולל של בכירי הכנסייה הנוצרית ואף ראשיה (הערה 22). הוא הצטיין בפעילותו כמטיף דתי, עד שנודע כמטיף הגדול ביותר באיטליה של המאה ה-15.²³

הוא הבין את חשיבות לימוד העברית, לשם הבנה טובה של כתבי הקודש, לכן למד עברית ודאג שנוצרים רבים ילמדו לשון זו, לשם אותה מטרה. הוא התפאר בכך, שבמנזר סאן מרקו שבראשותו, נלמדת העברית יחד עם הארמית (17: 139). המורה לעברית בסאן מרקו היה יהודי מומר בשם קלימנס ("בלימנט" – שם).

אחד מתלמידי קלימנס במנזר זה היה סאנטה פאנייני (סיאנקטוס פאגנינוס – הכתיב העברי "פאנייני" הוא על-פי 21: 793), מן העיר לוקה (1470-1536), שנחשב לגדול יודעי העברית באיטליה, במאה ה-16. הוא התחיל ללמוד עברית כבר בנעוריו וכנראה שגם סוונארולה הדריכו בלימוד זה (17: 139). פאנייני עמל 25 שנה על תרגום חדש של התנ"ך – מעברית ללטינית. כן חיבר דקדוק עברי לנוצרים, המעוניינים בלימוד לשון זו (מהדורה שנייה של ספר זה הופיעה בשנת 1546 – הוא נזכר גם להלן, שער שלישי, מספר 15).

סוונארולה הואשם ע"י ראשי האינקוויזיציה בכפירה – והוצא להורג (13: 965).

כדיגמה נוספת, לנוצרי יודע עברית בתקופת הרנסנס, אביא את איגידיו דה'ויטרבו (? – 1532): "חשמן וראש מסדר הנזירים האבגוסטינים" (22: 553), שהועלה לדרגת קרדינאל על-ידי האפיפיור לאו ה-10 (שכיהן בשנים: 1513-1521).

הוא למד עברית כדי להכיר את התנ"ך בלשונו המקורית וגם את ספרי היסוד של היהודים. ואמנם בדורו הוא נחשב ל"אחד הידענים המובהקים בלשונות המזרח, הצטיין בידיעה עמוקה בשפה העברית ובקבלה" (22: 553). את ידיעותיו הרבות בעברית וב"קבלה" יהודית רכש מפי המדקדק היהודי, המפורסם בדורו, אליהו בחור (שמו הלטיני, אליאס

לויטה: 1470-1549), שלימד עברית לנוצרים בתפקידים דתיים בכירים (פרטים נוספים על אליהו בחור, בפרק שלישי, סעיף: "פאול פאגיוס", וגם בשער שלישי, מספר 11). אליהו בחור גר בבית אידיג'יו קרוב ל-13 שנה ולימדו עברית. כן למד אידיג'יו עברית מפי המורה היהודי, יעקב אשכנזי (2: 157). אידיג'יו שכר מורה יהודי נוסף, ברוך דה בנבנטו, שתרגם עבורו ללטינית את "הזוהר" או חלק ממנו (שם – פרטים נוספים עליו – להלן, פרק שלישי, סעיף "וידמאנשטאט").

אידיג'יו כתב חיבורים אחדים בחקר הלשון העברית והתנ"ך וגם בפרשנות ה"קבלה" היהודית (22: 553): "היה אוהב ישראל, והציג את דויד הראובני לפני האפיפיור קלימנס השביעי" (שם)²⁴.

הרי דוגמה נוספת של נוצרי יודע עברית בתקופת הרנסנס: ג'וסטיניאני (יוסטיניאני) אגוסטינו (1470-1536) – דומיניקני, הגמון קורסיקה. הוא התמחה בבלשנות שמית והתעמק בעיקר בלשון העברית: קרוב לוודאי שלמד עברית מפי המלומד היהודי, אליהו דלמדיגו.²⁵ כן למד עברית מפי הרופא היהודי, יעקב מנטינו (1490-1599), שאף הוא הקנה את הלשון העברית לנוצרים בעלי תפקידים דתיים בכירים (2: 149), ולבקשת חוקרים נוצרים תרגם חיבורים אחדים מעברית ללטינית.²⁶ לאחר ששלט אגוסטינו בעברית למד גם יהדות מספרי היסוד שלה. הוא התפאר שבספרייתו, "מצויים כל ספרי היסוד ביהדות" (17: 146).

מפעלו הגדול ביותר היה בתחום התנ"ך: "הוא הקדיש את עצמו להוצאת התנ"ך עם תרגומו. הצליח להוציא לאור את ספר 'תהלים' – בעברית, יוונית (תרגום השבעים), ארמית וערבית (הדפוס הערכי הראשון בעולם, 1516) ואת ספר 'איוב' בעברית עם הוולגטה ועם תרגום חדש" (הערה 25). מעניין לציין, שהוא הזכיר את קולומבוס ואת גילוי אמריקה, בהערה שלו ל"תהלים", יט: 5 ("בכל הארץ יצא קווס/ובקצה תבל מליהם") – זהו אזכור ראשון לכך בספרי דפוס (17: 156).

בשנת 1520 פרסם בפריז תרגום לטיני של "מורה נבוכים" לרמב"ם על-פי כתב-יד שהיה ברשותו. כן חשוב להזכיר, שהוא היה המרצה הראשון ללשונות שמיות, כולל עברית, באוניברסיטה של פריז.²⁷

בסיום סעיף זה אציג את הוגו גרוטיוס (1583-1645), תיאולוג ומדינאי הולנדי, בעל השכלה רחבה ומגוונת. בדורו נודע כהיסטוריון הרשמי של הולנד והצטיין כמשפטן, בייחוד במשפט הבין-לאומי; ועם זאת היה מחזאי, משורר ומתרגם וגם חוקר מקרא.

כבר בגיל צעיר ניכר בו, שהוא ברוך כשרונות: "בן 9 כתב שירים לאטיניים ובן 12 נכנס לאוניברסיטה של ליידן".²⁸ בשנת 1598, בהיותו רק בן 15, קיבל תעודת גמר מהפקולטה למשפטים באוניברסיטה של אורלאן.

ושנה לאחר מכן (1599), "נתקבל למעמד עורכי-הדין בהולנד" (הערה 28). לאחר מכן פנה לספרות וכתב בלטינית שירים בעלי ערך דתי וכתב גם מחזות.

בשנת 1603 (בהיותו רק בן 20) נתמנה להיסטוריוגראף של הולנד, והוטל עליו לערוך את תולדות המרד נגד ספרד, בנוסח רשמי (הערה 28). לאחר שהסתבך בבעיות מדיניות-תיאולוגיות, שהטרידו אז את ארצו, נשפט ונידון למאסר עולם וכל רכושו הופקע (1618). הוא נאסר ביוני 1619.²⁹ בבית הסוהר שב לעיסוקו הספרותי ותרגם יצירות מיוונית ללטינית (הערה 29). כעבור שנה לערך הצליח להימלט מן הכלא בעזרת תחבולה מחוכמת של אשתו, "שהביאה אותו בארגז מלא ספרים וכבסים" (28: 249). כך הצליח לצאת מן הכלא והגיע לפריז וכעבור זמן קצר הצטרפה אליו אשתו. בשנת 1623 יצא מפריז וגר מחוץ לעיר, במקום שקט, שאיפשר לו להתמסר לחיבורו המשפטי החשוב ביותר "על דיני מלחמה ושלום". ואמנם חיבור זה הקנה לו פרסום רב ואת התואר "אבי המשפט הביין-לאומי" (13: 401).

בכתביו אפשר למצוא התבטאויות נגד היהודים, בעיקר מבחינה תיאולוגית, לדוגמה: חיבורו "על אמיתות הדת הנוצרים" (1627), הנחשב "ליצירת יסוד של האפולוגטיקה הנוצרית (28: 253) וזכה למהדורות רבות ולתרגומים לרוב שפות אירופה ואף לערבית – מכיל, בפרק החמישי, "טענות נגד היהודים והיהדות, כשהיהודים מוצגים כאויביה של הנצרות" (שם). ביקורת דתית כזאת נגד היהדות ניכרת גם במכתביו המאוחרים, כי בהם "יש למצוא סימנים של חוסר אהדה כלפי היהודים" (28: 255).

עם זאת גילה סובלנות רבה ביחס ליהודים בתקופתו: בסוף המאה ה-16 ובראשית המאה ה-17 נהרו יהודים אנוסים מספרד ומפורטוגל לארצות השפלה, ביניהן גם להולנד, והקימו שם קהילות יהודיות ללא בסיס חוקי יציב.³⁰ לכן מינתה אספת הפרובינציות בהולנד ועדה, כדי "לתקן תקנות לשמירה על היהודים, השוהים בארצות אלו, מכל שערוריות, הטרדות וסאנקציות" (28: 254). הוגו היה חבר בוועדה זו, חיבר את הדוח שלה והגישו בשנת 1615.³¹ ברוח הזה המליץ הוגו לתת רשות כניסה ליהודים ולאפשר להם חופש פולחן בהגבלות מסוימות, "כדי למנוע סכנות דתיות ומדיניות, ששיבתם עלולה לגרום למדינה" (שם).

יחסו הסובלני ליהודים בדורו ניכר גם בהתערבותו (בשנת 1636) לטובת יהודי לובלין, כאשר הם נאשמו בעלילת דם. הוא פנה בכתב לחברו הפולני (גיאורג סלופצקי מפילזן), הגיב בחריפות נגד "עלילת הדם" בכללה וביקש את התערבותו לטובת יהודי לובלין. באותו מכתב כתב הוגו לחברו: "עשה בטובך ואל תאמין על נקלה להאשמות אותם אנשים, המלהיבים אחרים לשנאה דתית" (28: 255).

למרות עיסוקיו הרוחניים הרבים, מצא הוגו זמן לעסוק גם במחקר כתבי הקודש (התנ"ך העברי ו"הברית החדשה"). במהלך מחקרו בתנ"ך העברי התכתב עם הרב מנשה בן ישראל (1604-1657) על שאלות בלשניות ועל פרשנות המקרא (2: 164 – פרטים על מנשה בן ישראל, בפרק שני, הערה 25). זמן קצר לפני מאסרו (1619) התחיל לכתוב פירושו לתנ"ך העברי. הוא השקיע בפירושו זה עבודה רבה מאוד ופרסמו רק כעבור שנים רבות, בשלושה כרכים בשם "הערות לברית הישנה" (1644-1650). במחקר מקיף זה בדק הוגו את הטקסט העברי בדיקה מדוקדקת, "לפי כללי הפרשנות המקובלים על חוקרי הספרות הקלאסית" (28: 253). משמע: שידע עברית ונראה שידע גם ארמית, לפחות במידת מה (שם: 255).

על ידיעת העברית שלו מעידה גם העובדה, שבפרסומיו בתחום המשפט ציטט מקורות יהודיים, כולל עבריים, כמו: תרגום, תלמוד ומדרש, וגם פרשנים יהודים מימי הביניים, שכתבו את פירושיהם בעברית. ועוד: בפרסומיו "מצויים אפילו לפעמים גם מילים ופסוקים בעברית" (שם). על ידיעת העברית שלו מוכיחה גם הערתו, במחקרו על התנ"ך העברי ("הערות על הברית הישנה"), שיופיו של "שיר השירים" נפגם בכל תרגום.³² כמי שידע עברית וכמשורר בלשונו, הבין היטב את ליקויי כל תרגום של יצירה שירית נשגבה זו – לעומת המקור העברי.

למרות הערותיו נגד היהודים והיהדות, האשימו אותו מבקריו בנטייה ליהדות: "בגלל הנימה היהודית שבחיבוריו, שהלכה וגברה ברוב הימים, האשימו את ג' בנטייה ליהדות ובהעדפת הפרשנות היהודית על הנוצרית" (28: 255); כשם שהאשימו נוצרים נוספים, בכל הדורות, כפי שהראיתי לעיל.

גם בתקופת הרנסנס, כמו בתקופות קודמות, נחשדו לעתים נוצרים יודעי עברית וחוקריה, שעם העברית הם קלטו גם משהו מרוח היהדות – והדבר גרם להם סבל.

לדוגמה: ג'אנוצו מאנטי (1396-1459), מדינאי איטלקי ומזכיר האפיפיור ניקולאוס החמישי (שכיהן כאפיפיור בשנים: 1447-1455). מאנטי למד עברית מפי מורים יהודים (פרטים – 17: 133) ואף התאמן בדיבור עברי עם משרת יהודי, ששכר להתגורר בביתו, כדי שיוכל לדבר אתו עברית (שם). לאחר שידע עברית היטב, למד את התנ"ך במקורו העברי בתוספת לימוד פרשנים יהודים מימי הביניים (שם: 134). בשל כך חשדו בו בנטייה ליהדות והוא נאלץ להוכיח ברבים, שלמרות ידיעותיו בעברית ובפרשנות יהודית למקרא, הוא לא נתפש ליהדות (2: 143). וכדי להוכיח זאת חיבר ספר נגד היהודים (שם).

אפילו ארסמוס מרוטרדם (1469?-1536), מגדולי ההומניסטים בתקופת הרנסנס: "הלוחם האמיץ בקנאות הכנסייה, הביט בחשד על חוקרי עברית נוצרים, שהם נוטים ליהדות" (2: 140). גם מרטין לותר, "אבי הרפורמציה הפרוטסטנטית" (פרטים בפרק עליו – שער שלישי, פרק שני) התאונן על נוצרים יודעי עברית, שהם "ראביניזירן", כלומר: שהם נתפשו לדרכי המחשבה של הרבנים (שם).

אין אפוא תמה, שראשי הכנסייה חשבו, שלימוד העברית, בייחוד מפי מורים יהודים, עשוי למשוך את הלומדים לחיק היהדות, עד כדי גיור. ואמנם היו מקרים כאלה, כפי שנאמר לעיל.

החשש, שלימוד העברית עשוי להשפיע גם על קבלת היהדות, התחזק אצל ראשי הכמורה, כאשר הם נוכחו לדעת, שבגרמניה קמה הרפורמציה בעקבות הרנסנס. לכן, לאחר תקופת הרנסנס השתנה היחס החיובי מצד ראשי הכנסייה ללימוד העברית, והם "גזרו על לימוד העברית, המסוכנת-לדעתם – לאמונתם" (2: 158).

עם זאת נמצאו בכל דור נוצרים, שלמדו עברית ואף אהבו לשון זו, בלי שהדבר גרם להם לנטוש את אמונתם הנוצרית, אלא שבאמצעות העברית הבינו טוב יותר את כתבי הקודש – לא רק את התנ"ך העברי אלא גם את "הברית החדשה".

כמרים יודעי עברית היו גם ב"עולם החדש", מראשית ההתיישבות של האירופים (הפוריטנים). על יודעי עברית אחדים מביניהם דנתי להלן (שער שני, פרק שלישי).

הערות

1. פרטים על כך – בספרי: סוד שיח, ת"א: ירון גולן, 1992, עמ' 152-156. ולהלן בפרק על סטילס (שער שני, פרק שלישי).
2. פדרבוש, ש'. הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1967, עמ' 140.
3. אנציקלופדיה עברית, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 261.
4. הוא כינה את אחד ממוריו בשם "המורה העברי". לפי השערת החוקר ב"ז באכר (1850-1913) הוא התכוון לר' אושעיה. מורה יהודי אחר כינה אוריגנס בשם "יואולוס" או: "הואולוס" הנשיא, שלדעת ההיסטוריון צ' גרץ, היה אחיו של ר' יהודה הנשיא (על-פי הערה 3).
5. חיבור זה כלל שישה מקורות אלה: א) המקור המקראי העברי באותיות עבריות; ב) המקור המקראי באותיות יווניות; ג) תרגום עקילס; ד) תרגום

- סומכוס; ה) תרגום השבעים; ו) תרגום תיאודוטיון (על-פי הערה 3 : 262).
6. הרוזן, י'. "עברית בפי נוכרים", בקובץ: בנתיבי הגות ותרבות, ירושלים-ת"א: ברית עברית עולמית והוצאת יבנה, 1970, עמ' 83.
 7. אנציקלופדיה עברית, יד, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 31-32.
 8. פישור, הא"ל, דברי ימי אירופה, כרך שלישי, ת"א, מוסד ביאליק ע"י מסדה, 1944, עמ' 197.
 9. פרטים על כך – בפרק על פאלייר (שער שני, פרק שישי).
 10. גם סטיילס סבר, שבגן-עדן מדברים עברית, ולכן עודד את תלמידיו לשקוד על לימוד העברית. הוא העיר להם, שלאחר מאה ועשרים, כאשר יגיעו לגן-עדן ושם יפגוש אותם – הוא יתבייש אם דיבורם העברי לא יהיה רהוט (שער שני, פרק שלישי). בשער שלישי הבאתי דברים דומים, שכתבו אישים נוצרים במרוצת הדורות, על הדיבור העברי בגן-עדן (שם, מספרים: 2; 5-ב; 7-א; 17-א; 22-א; 27-א; 35).
 11. פרטים על כך – בספר זה: אורבך, א"א. בעלי התוספות, ירושלים: מוסד ביאליק, 1955, עמ' 373.
 12. Hirsch, S.A. *A Book of Essays*, London: Macmillan & Co., 1905, p.49.
- בשער השלישי, הבאתי דברים של נוצרים, שטענו – כמו בייקן – כי העברית היא הבסיס לכל השכלה אנושית ולכן היא צורך חיוני לכל משכיל אמיתי (שם – מספרים: 3-ד; 7-ב; 9-א; 20; 25-ג; 26-ב; 27-ג).
13. אריאל, א' (עורך: י' פראוור). לכסיקון היסטורי, חלק שני, מהדורה שנייה, ת"א: מסדה, 1965, עמ' 748.
 14. ורשבסקי, י'. "חקר העברית בקרב הנוצרים בחצי האי הפירינאי", כנס פריז, ירושלים: ברית עברית עולמית, 1985, עמ' 52.
 15. הפרטים עליו הם על-פי שני מקורות אלה: א) מירי הדס-לכל. "הבלשנות העברית אצל הנוצרים בצרפת במאה ה-18", כנס לונדון, ירושלים: ברית עברית עולמית, 1987, עמ' 46. ב) *Encyclopedia Britannica*, Vol. 16, U.S.A. 1960, p. 909.
 16. גרץ, צ'. דברי ימי ישראל (תרגם שפ"ר, תוספות: א"א הרכבי), חלק חמישי, מהדורת צילום, ירושלים: "המקור", 1972, עמ' 170.
 17. רות, ב'. היהודים בתרבות הריניסאנס באיטליה, ירושלים: מוסד ביאליק, 1962, עמ' 142.
 18. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 3, ירושלים, 1971, עמ' 434.
 19. יש הכותבים את שמו: ניקולאוס די לירה (כך, למשל, בספר זה: 2: 142 ובהערה הבאה) אני כתבתי את שמו בעברית על-פי אנציקלופדיה עברית, כה, ירושלים, תשל"ד, עמ' 172).

20. בפרק על רויכלין (שער שני, פרק ראשון) הסברתי, שב"פולמוס הספרים" ציין זאת רויכלין במילים אלה: "אם נוציא מדברי די לירה את כל הפירושים, שהביא בשם רבי שלמה יצחקי, ישארו רק דפים אחדים, שכתב הכהן (כלומר: ניקולאוס – ש"ה) מדעתו" (גרץ, צ'. דברי ימי ישראל – הערה 16, חלק שביעי, עמ' 87).
21. אנציקלופדיה עברית, יג, ירושלים תשכ"א, עמ' 889.
22. שולוואס, מ"א. "מילון ביאוגרפי של אישי הרניסאנס באיטליה", נספח לספר של " בורקהארט, תרבות הרניסאנס באיטליה, ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ג, עמ' 563.
23. קליין, צ', "סוונרולה, ג'רולמו", אנציקלופדיה עברית (הערה 19), עמ' 479.
24. פרטים על כך – בספרי: עברית מ"שיח שפתיים" ללשון לאומית, ת"א: ירון גולן, 1992, עמ' 58-61.
25. אנציקלופדיה עברית, י, ירושלים, תשט"ו, עמ' 456. לאליהו דלמדיגו (בערך 1460-1497) הייתה השכלה יהודית-תורנית רחבה וגם השכלה כללית-פילוסופית טובה. הוא הקנה את הלשון העברית לנוצרים בעלי תפקידים בכירים ורבים מתלמידיו הנוצרים העריצוהו. בין תלמידיו היה גם פיקו דלה מינרולה, שנודע בהשכלתו העברית והיהודית (פרטים עליו בשער שני, פרק ראשון).
26. *Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. 7, New York, 1942, p. 334.
27. המלך פרנסואה הראשון (1494-1547), "שגילה התעניינות בהפצת העברית" (2: 142), הציג תחילה את התפקיד הזה למדקדק היהודי הנודע בדורו, אליהו בחור (שנזכר לעיל), אולם בחור דחה את ההצעה, במחאה על כך, ששיבת היהודים בצרפת הייתה אז אסורה, מאז גירושם בשנת 1394 (2: 147). בחור דחה גם הזמנות נוספות ללמד עברית במוסדות נוצריים (שם).
28. אנציקלופדיה עברית, יא, ירושלים, תש"ך, עמ' 248.
29. *Encyclopedia Britannica*, Vol. 10, U.S.A. 1960, p. 910.
30. פרטים על כך – דובנוב, ש'. דברי ימי עם עולם, כרך שישי, ת"א: דביר, תרצ"ד, עמ' 238-244.
31. הערה 13 – חלק ראשון, עמ' 402.
32. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 7, ירושלים, 1971, עמ' 940.

פרק שני

עברית בבתי-מלוכה

1. מלכים

מלכי סיציליה (מאות: 13-14)

במרוצת הדורות היו נסיכים ומושלים וגם מלכים ומלכות ואף נסיכות – שלמדו עברית ומהם ששלטו גם בדיכור העברי. בסעיף זה אביא דוגמות לכך מן המאות 13-14. ובסעיפים הבאים אוסיף על כך דוגמות ממאות שלאחר מכן.

פרידריך השני (1194-1250)

אחרי מות אביו, הוכתר פרידריך השני (ב-27 במאי 1198) למלך סיציליה:¹ "אך בשל קטנותו עלה לשלטון למעשה בממלכת נאפולי ב-1208".² לאחר מכן, ב-22 בנובמבר 1220 (712:1), הכתירו האפיפיור, הונוריוס השלישי (כיהן בשנים: 1216-1227 – על-פי 2-א:480) לקיסר רומי. פרידריך השני היה בעל השכלה רחבה מאוד. בדורו נודע גם כמשורר לירי באיטלקית וגם כמדען חשוב. הוא אהב לשונות ושלט בשש מהן (713:1), אין אפוא תמה, שכינוהו "פלא עולם".³

בשל רצונו העז ללמוד ולהעשיר את ידיעותיו בתחומים רבים, הביא לחצרו חכמים מעמים אחדים, שישכילו אותו במקצועות, שביקש ללמוד אותם או להשתלם בהם.

הוא התעניין גם בעברית, לכן הביא לחצרו גם חכמים יהודים, כדי שילמדו אותו את הלשון העברית וגם את יסודות התרבות היהודית. להלן – פרטים על שני חכמים יהודים, שהוזמנו לחצרו.

יעקב אנטולי (נולד בדרום צרפת, חי לערך 1200-1250), שנודע כרב חשוב, רופא, מתרגם ודרשן. הוא היה חתנו ותלמידו של ר' שמואל אבן תיבון, הידוע כמתרגם ספרי הרמב"ם: "תחילה עסק אנטולי בעיקר בתרגומים של ספרים, בתכונה והיגיון, מערבית לעברית. סמוך ל-1231 עבר לנאפולי,⁴ וקיבל

מפרידריך השני תמיכה שנתית, כדי שיוכל להמשיך בעבודתו המדעית והתרגומית" (שם). תרגומיו זכו להערכה רבה, אף נאמר עליהם, שהם "שימשו גורם חשוב בהתפתחות הרעיונית של הרנסנס" (שם: 383).

בבואו לחצר פרידריך השני, שימש אנטולי רופאו האישי ועם זאת תרגם מספרי אריסטו – מערבית ללטינית. בחתימת תרגומו לאחד מספרי אריסטו הודה אנטולי לקיסר על תמיכתו בו וכתב על כך: "ברוך אלוהים אשר לא הסיר תפילתי וחסדו מאתי והחליף את כוחי להשלים באדר שני, בשנת תתקצ"ב (היא שנת 1232 – ש"ה) בעיר נאפולי וכו' בעזרת העוזר אשר נתן בלב אדונינו האנפרדור פרידריקו אוהב החכמה ודורשיה, לזון אותי ולכלכל אותי לשבעה"⁵.

לבקשת הקיסר לימדו אנטולי את הלשון העברית וכך רכש הקיסר ידיעה טובה בלשון זו. לאחר מכן קרא אתו אנטולי את התנ"ך העברי ואף הדריכו לעיין בספרי הגות של התרבות היהודית, ביניהם גם בספרי הרמב"ם. אנטולי אף תרגם ספרים עבריים עבור הקיסר.⁶

בשבתות ובחגים היה אנטולי דורש לפני קהל יהודי ואת דרשותיו לכל שבתות השנה והמועדים כינס לספר בשם "מלמד התלמידים" (הספר פורסם ע"י חברת "מקיצי נרדמים", ליק, 1866). התיבה "מלמד" (שבשם הספר) היא על-פי ביטוי מקראי "מלמד הבקר" (שופטים, ג: 31), במשמע: מקל שבראשו דרבן לזירוז הבקר, וכך גם הסביר אנטולי את שם ספרו: "כשם שמלמד יד לדרבן, כך דברי חיבורי זה כוונתי בם, יהיו ידות דרבנות החכמים, המעוררים על דרישת האמת" (הערה 5). הספר כתוב ברוח "מורה נבוכים" של הרמב"ם והפרשנות הפילוסופית של הרמב"ם (הערה 4). לדעת אנטולי, כל סיפור שבמקרא בא: "אם לתועלת הנהגה מדינית או לתועלת קיום האמונה" (מלמד התלמידים, ל"א: א). לכן שאף אנטולי לגלות בספר זה, "את התוכן המוסרי והפילוסופי הטמון בדברי התורה" (הערה 5). ספר זה זכה לתפוצה רבה בכל המאה ה-13.

חכם יהודי נוסף שהזמין פרידריך השני לחצרו, היה הפילוסוף היהודי, הנודע בדורו, ר' יהודה אבן מתקה (יליד טולידו, מחצית שנייה של המאה ה-13). יהודה למד תורה מפי ר' מאיר אבולעפיה (1170-1244) – חכם תלמודי נודע בדורו, ש"בעודו צעיר נמנה עם חברי בית הדין בטולידו"⁷. נוסף להשכלתו היהודית רכש יהודה השכלה כללית ופילוסופית רחבה (5: 686).

חיבורו הנודע של יהודה הוא ספר אנציקלופדי של מדעי: ההיגיון, הטבע, המטפיסיקה, תורת הנפש, הגיאומטריה, התכונה ועוד – בעיקר לפי חיבורי אוקלידס ותלמי היוונים.⁸ תחילה חיבר ספר זה בערבית (1245). לאחר מכן, כאשר הגיע לאיטליה (טוסקנה), הפצירו בו חכמי היהודים לתרגם חיבור זה לעברית – והוא נענה להם (5: 687) וקרא לו בעברית "מדרש החכמה" (שם).

בהיות מתקה כבן 18 (5: 686), החליף מכתבים עם שני פילוסופים: יוהאן מפרלמו ותיאודור מאנטיכוס, שהיו בחצר פרידריך השני (הערה 6). לאחר מכן התכתב מתקה עם פרידריך השני, שהתרשם מאוד ממכתביו והזמין לחצרו, כדי ללמוד ממנו. לדברי גרץ, הזמין הקיסר כדי ללמוד ממנו בעיקר איצטגננות, כי הקיסר "היה מאמין באיצטגננות וכורך אחריה"⁹. בהיותו כבן 28 (5: 687) הגיע מתקה לחצר הקיסר.

כאשר הגיע מתקה לחצרו של הקיסר, הרחיב את ידיעות הקיסר בעברית וגם בספרי היסוד של היהדות, עד שפרידריך השני הגיע להישגים רבים – הן בלשון העברית והן בעיקרי היהדות. על שליטתו הטובה של הקיסר בשני התחומים אלה, העיד אנטולי, בספרו "מלמד התלמידים" (שזכור לעיל). כי בו כלל שני פירושים של הקיסר בעניין קרבנות (שם: נג-ב; צב-ב). טבעי אפוא, שכאשר יסד פרידריך השני את אוניברסיטת נאפולי (1224), כלל בה את הוראת העברית. אמנם ההיסטוריון ב' רות אינו בטוח, שכך עשה הקיסר; כי – לדעת רות – "אין הדבר קל להכריע"¹⁰. מכל מקום גם רות מודה, שהקיסר גילה "ענין עמוק בלימודי היהדות" (שם).

מאנפרד מלך סיציליה (לערך 1232-1266)

מאנפרד, הבן הבלתי חוקי של פרידריך השני, מלך בסיציליה בשנים 1266-1258 (2: 855). הוא "ניצח את צבא האפיפיור ב-1258 והכריז עצמו למלך סיציליה" (שם). היה זה ביום 10 באוגוסט 1258 (1 – כרך 14: 796). מאנפרד, שנודע בהישגיו האינטלקטואליים, התעניין מאוד בלשון העברית ושקד על לימודה. גם הוא, כפרידריך השני, הזמין לחצרו מתרגמים יהודים, שתרגמו בעיקר מעברית ללטינית (6: 155): "באותו זמן תרגם שמואל בן דוד מקאפוא את ספר הרפואה הנודע 'מסוא', מערבית לעברית, ואחרי-כן תורגם הספר מעברית ללטינית בשביל הרופאים הנוצרים" (שם).

רובר מלך נאפולי (1278-1343)

במאה ה-14 המשיך מסורת זו של קודמיו, לגבי השכלה כללית ועברית, רובר¹¹ מלך נאפולי. במות אביו, שרל השני מלך נאפולי (1309), עלה רובר על כיסאו ומלך בשנים 1309-1343. הוא הוכתר למלך על-ידי האפיפיור קלמנס החמישי (1264-1314, שנבחר לאפיפיור בשנת 1305 – 2: 1247). רובר היה איש משכיל, רחב אופקים, שנודע בדורו בכינוי "החכם"¹². הוא נחשב לשליט נאור "ולפטרונום של אמנים שונים, כפטררקה ובוקצ'ו" (הערה 11). כן תמך בחכמים יהודים, כולל בחכמי ישראל שכתבו את חיבוריהם בעברית (הערה 6), ותמך ביד נדיבה בתרגומים מעברית ללטינית. אחד מחכמי ישראל, שהזמין רובר לחצרו, היה המלומד היהודי, שמריהו

איקריטי (נולד ברומא, ב-1275?) , חוקר מקרא ופילוסוף, שגר עם אביו הרב או ראש הקהילה היהודית באי כרתים¹³ – ומכאן שמו ("איקריטי"). רובר שכנע את שמריהו לחבר פירוש למקרא. שמריהו קיבל עליו את האתגר הזה והתחיל בכך בשנת 1325. בשנת 1328 הגיש שמריהו למלך את פירושו לספרים "בראשית" ו"שיר השירים" (הערה 13).

פירושו התבסס על הפשט ועל כללי הדקדוק העברי, אך במגמה ברורה, "להגן על כתבי הקודש בפני הביקורת הפילוסופית".¹⁴ את פירושו הקדיש שמריהו למיטיבו, המלך רובר, ובהקדשתו ציין, שהמלך הזה: "מוכתר בכתר חכמים על כתר המלוכה, כמלך שלמה" (שם).

חכם יהודי נוסף בחצרו של רובר היה היהודי המלומד, קלונימוס בן קלונימוס (1286 – אחרי 1328?), חברו של עמנואל הרומי. בדורו נחשב קלונימוס לידען הגדול ביותר בספרות הערבית, המדעית והפילוסופית (הערה 14). רובר הזמינו לחצרו (בשנת 1324) ושם תרגם קלונימוס "כשלושים ספרי חכמה מערבית לעברית" (שם), ותרגם ספרים אחדים גם ללטינית (שם).

דובר הזמין לחצרו גם את החכם היהודי יהודה רומאנו (1292? – אחרי 1350), פילוסוף ומתרגם, שידע היטב לטינית והיה בקי בפילוסופיה. בחצר רובר תרגם רומאנו לעברית כתבים של פילוסופים, שחיו בימי הביניים, כמו: תומאס מאקווינו ואלברטוס מגנוס ואחרים מחכמי הכנסייה הנוצרית (הערה 14). באחד מתרגומיו נאמר, שהתרגום נעשה ברצונו של המלך רובר (שם).

יהודה רומאנו לימד את דובר את הלשון העברית ולאחר מכן קרא אתו את התנ"ך העברי. סיפר על כך משה ריאטי (1388-1460 – רב, רופא ומשורר, כיהן כרב ראשי ברומא וכרופאו האישי של האפיפיור פיוס השני, הערה 13 – 9:8) בספרו "מקדש מעט": חיבור שירי על גן-עדן, שהושפע מ"הקומדיה האלוהית" של דנטה (ולכן כינו את ריאטי: "דנטה העברי").

ממוריו הנ"ל וממורים נוספים רכש רובר ידיעה טובה בעברית – הן בלשון והן בתנ"ך העברי.

פדרו השני – קיסר ברזיל (1825-1891)

עדויות רבות על שליטה בעברית, כולל בדיבר העברי, יש לנו לגבי קיסר ברזיל, פדרו השני.

מי היה פדרו השני? אביו, פדרו הראשון (1798-1834), הגיע לברזיל עם אביו ז'אן, מלך פורטוגל, ועם משפחתו, לאחר שכבש נפוליאון את פורטוגל (1808). בשנת 1821, בשוב המלך ז'אן לפורטוגל, נשאר בברזיל בנו, פדרו הראשון, כעוצר מדינה. בשנת 1822 הכריז על עצמאות ברזיל והוכתר לקיסרה (1822-1831). בשנת 1831 ויתר פדרו הראשון על כיסאו לטובת בנו

הינוקא (שהיה אז בן 6!) עד שנת 1840 שלטו בכרזיל עוצרים בשם הינוקא. ב-18 ביולי 1844 הוכתר הנער לקיסר ברזיל, כפרדו השני. בראשית שלטונו זכתה ברזיל לתקופת שלום ולשגשוג כלכלי. ב-15 בנובמבר 1889, בעקבות הפיכה רפובליקאנית, נאלץ פדרו השני להתפטר, וכעבור יומיים עזב את ברזיל, ויצא לגלות.¹⁵

פדרו השני היה בעל השכלה רחבה ומגוונת, כולל שליטה במספר לשונות. על כך נאמר בעיתון העברי "המגיד" (שיצא באירופה): "הוא חכם ומלומד גדול... השפות המתהלכות בארצות אירופה, שגורות בפיו ובעטו".¹⁶ כל חייו שקד פדרו השני על לימוד שפות והיה חבר באגודות מדעיות ואף נבחר לאקדמיה הצרפתית המהוללה, כאחד מבני האלמוות. כך תואר הדבר (בשנת תרנ"ב) בעיתון העברי "הצפירה" (שיצא אז באירופה): "ויהי חכם נאמן לכל חברות החכמים הגדולות באירופה, ויבחר לשבת גם בסוד תחכמוני פריז בין ארבעים חכמים בחירי תבל, אשר המטרה הזאת תתן להם נצח".¹⁷

פדרו השני למד גם עברית. כבר בגיל צעיר גילה התעניינות בלשון העברית וכל ימיו למד עברית בשקידה רבה בעזרת מורים יהודים – בארצו וגם מחוצה לה,¹⁸ עד שרכש שליטה טובה בלשון זו, כולל בכתיבה יצירתית ובדיבור. תחילה למד עברית בשל רצונו להכיר את התנ"ך במקורו. על הגורם-המזמן לכך מסופר, שבאחד הימים טייל בגנו ושם מצא עותק של תנ"ך עברי, שאבד לאחד הכמרים הפרוטסטאנטים, שהתגוררו בחצר המלך הצעיר. כאשר שאל המלך למהות ספר זה, נאמר לו שזה התנ"ך בלשונו המקורית, העברית. הספר הקדוש הזה עורר במלך התרגשות רבה והביאו להחלטה ללמוד עברית, כדי לשאוב מים חיים ממקורם העברי.¹⁹ מאז שקד כל ימיו על לימוד הלשון העברית וספרי היסוד של היהדות.

במשך הזמן למד לכתוב עברית, כולל כתיבה יצירתית: הוא חיבר פיוטים אחדים בעברית ואף תרגם לשפת מדינתו יצירות עבריות, שמצאו חן בעיניו, כמו: "חד גדיא" (מן ה"הגדה" של פסח), כי ראה ביצירה זו ביטוי לרעיון, שקיימת השגחה אלוהית בעולם. כן תרגם שלושה פיוטים עבריים עתיקים, מהמאה ה"ט"ז או ה"י"ז, שנהגו לומר אותם בקהילות יהודיות אחדות בפרובנס – וכמעט נשכחו פיוטים אלה, עד ש"החיה" אותם פדרו השני. על תרגומים אלה שיבחו מאוד נחום סוקולוב, עורך "הצפירה": "ולא נתעורר איש משומרי ספרותנו העתיקה להעביר את ידו עליהם ולהצילם משכחה ומאבדון, עד שקם הקיסר האדיר הזה ויתן את לבו לאסוף ולבחון, לבקר ולהעתיק – ויוציאם לאור עם העתקה נאמנה" (כלומר: תרגום נאמן – ש"ה – 1051: 17).

בשנות ה-70 וה-80 של המאה ה-19 יצא פדרו השני מארצו למסעות

ברחבי העולם: הוא ביקר באירופה, בצפון אמריקה וגם בארץ-ישראל; כדי להרחיב את השכלתו הכללית וגם העברית. במסעות אלה נפגש גם עם חכמים יהודים ושוחח אתם על נושאים, שעניינו אותו בתרבות העברית לדורותיה (15: 142). בכל מקום בואו, הלך לבית הכנסת המקומי והשתתף בתפילה. לדוגמה: ב-22 בספטמבר, 1876 ביקר בבית הכנסת באודסה והתפעל משירתם היפה של המתפללים, זקנים וצעירים.²⁰ כאשר הגיע לבית כנסת, בכל מקום שהוא, "היה נכנס בחשאי ויושב לו על ספסל ליד הדלת, כאילו היה אורח עני. בכמה בתי כנסת חשבו אותו ליהודי, והגבאי רצה לכבד אותו ב'עליה' (לתורה) ושלח את השמש לשאול אותו לשמו ולשם אביו. אבל האורח הגיד את האמת, שהוא איננו יהודי".²¹

בהיכנסו לבית הכנסת היה נוטל סידור-תפילה עברי ומתפלל עם הקהל שבמקום. לדוגמה: "בשמיני לחודש זה (הכוונה לחודש "חשוון" תרמ"ח – ש"ה), ביום השבת, בא המלך להיכל היהודי אשר בבריסעל (בירת בעלגיקן) וישב בתוכה כשעה וחצי וסידור תפילה בלשון העברית היה לפניו. ויקם בתחילת כל תפילה, אשר רשום בצידה, כי נוהגין להתפלל אותה מעומד, ובכלותה – שב על מקומו, אות הוא כי מבין הוא את הכתוב בסידור התפילה".²² כך נהג גם בשנת 1876, כאשר הגיע לא"י. הוא עלה לירושלים והצטרף לתפילת יהודים, שהתפללו ברחבת הכותל המערבי (הערה 20).

יש לנו עדויות גם על שליטתו בדיבור עברי. כאשר עלה על כיסא מלכותו בברזיל, הזמין אליו אחדים מראשי הקהילה היהודית ופנה אליהם בעברית. הם לא הבינו את דבריו ופדרו השני, שהכיר בפניהם את תדהמתם מדיבורו הלא מובן להם, הוכיח אותם על שאינם יודעים את לשון אבותיהם: "איזה יהודים אתם, אם אינכם יודעים את שפת אבותיכם? (19: 93) – כך נהג גם רינאן, כמוסבר להלן, בפרק רביעי. ועל הזנחת העברית ע"י יהודי התפוצות גינו אותם נוצרים יודעי עברית – פרטים: בשער שלישי, מספרים: 18, 28, 40ב).

הרי עדות על שיחה ממושכת שניהל פדרו השני בעברית, בשנת 1888, עם רב משכיל בצרפת, הרב בנימין מוסה (עורך כתב-עת יהודי-צרפתי בשנים 1859-1891), ששלט בעברית, כולל הדיבור בה, כפי שדווח בעיתון "המגיד": "ויתן לו קיסר בראזיליען את שאלתו ויקבל את פניו. ובתתו לו את ידו, אמר הקיסר 'שלום עליכם', כאשר יאמר איש עברי לאחיו. וגם הירבה לשוחח עמו כשעה חדא בשפת עבר".²³

עוד בחייו זכה פדרו השני לדברי שבח של יהודים על שליטתו הטובה בעברית, בהדגשת יכולתו לדבר בה בשטף. לדוגמה: אפרים דיינארד (1846-1936) – תייר, ביבליוגרף וסוחר בכתבי-יד עבריים – כתב לפדרו השני מכתב אישי בעברית ובו דברי שבח אלה: "הברכה הזאת מוגשת לך

מפיות רכבות אלפי ישראל בעד הכבוד, אשר כיבדת את העם העתיק והנפלא הזה, בלמדך בשפתו – שפת ירושלים העדינה... ובזאת הצבת לך ציון עולם, אשר יוחק באותיות זוהר על לוח ספר דברי הימים בכלל ובלב עם אלוהי אברהם בפרט" (הערה 21).

פדרו השני הודח ממלכותו ב-15 בנובמבר 1889.²⁴ הוא עזב את ברזיל ויצא לגלות. בתקופת גלותו מצא ניחומים בלימוד לשונות ובעיקר התעמק בלשון העברית ובספרותה. אחד הביוגראפים שלו, גיאורג ריידיס, כתב על כך: "כדי למצוא נחמת מה בנכר, הוא למד יוונית וערבית (לשון זו למד בעיקר כדי להבין טוב יותר את הלשון העברית – ש"ה, על-פי הערה 20). אך יותר משאר הלשונות נמשך בערוב ימיו בעיקר לעברית" (הערה 20). והטעם לכך, כי בגלותו, "טעם גם הוא טעמה של גלות, לאחר שהודח מכיסאו... אין ספק, שזיקתו לעברית, כאל לשון של עם בנכר, נבעה ממצב רוחו של אדם בודד בנכר" (שם).

על יחסו החיובי לעברית נכתבו גם דברי לגלוג. הרומניסטן הפורטוגזי, אסה דה קאירוז (1843-1900),²⁵ חיבר (בשנת 1872, כלומר: כאשר פדרו השני ישב על כיסאו) פלייטון, שנושאו: "נסיעותיו של פדרו על פני אירופה ואמריקה" (הערה 20). בפלייטון זה לגלג הכותב מאוד על דבקתו הרבה של הקיסר בעברית: "הוד מלכותו הידוע כצנוע בהליכותיו ובמעדני מלכים בארמונו וכמזלזל במטעמים ערבים לחך – להוט אך אחרי מאכל אחד: עברית! מכיוון שאין הוא לוקח עמו, כבן לוויה, יהודי או נוצרי מומחה לעברית, בולמוס העברית לא בא על סיפוקו בשעות הארוכות והמשעממות בקרונות הרכבת. כך מגיע הוא רעב למחוז חפצו; וברגע שנפתחים לפניו בחגיגות שערי המלונות, ובעודו מחזיק את המזוודה בידו – הוא מבקש בנהימה של רעב, כמעט מתוך כעס: עברית! כאשר נציגיו החגיגיים של ארמונות המלכות האנגלית באו לקבל את פניו ושאלוהו: מה קודם כל רצונו? – ענה הוד מלכותו בביטוי רווי סבל: עברית! קציני בית המלכות נדהמו ובמוחם נצנץ רעיון גאוני להוביל את המלך אל בית הכנסת. מוקף יהודים בלע בסיפוק ומתוך סקרנות רבה מנות עברית ללא ספור – אכל ושבע עד בלי די" (שם).

כשנתיים לאחר שהודח, ב-5 בדצמבר 1891, מת פדרו השני בפריז. "ידיעה" על כך פורסמה גם בעיתונות היהודית של התקופה (הלועזית והעברית), תוך ציון יחסו החיובי לעברית ולספרותה ושליטתו הטובה בדיבור העברי. הרי, לדוגמה, איזכור כזה בדברי הספד על פדרו השני, שכתב חוקר עברי (יאפ"ז²⁶) בעיתון העברי "הצפירה": "אשרי מי שזכה לראות את תואר פניו של דון פדרו, קיסר בראזיליאה, ולשמוע מפיו מדבר בלשון הקודש" (שם).

2. נסיכות ומלכות

בין הנשים שמשלו היו בעיקר נסיכות, שלמדו עברית ואף שלטו בה. לדוגמה: המושלת קאטרינה צ'יבו, בתו של הרוזן אנגילארה, שנישאה לג'ובאני מאריה דא ואראנו, הדוכס של קאמרינו. לאחר מות בעלה, משלה בדוכסות, בשנים 1527-1534: "עליה מסופר, שהגיעה לכלל ידיעה מסוימת בלשון העברית" (140: 10).

להלן פרטים רבים יותר על נשים ממשפחות המלוכה, כולל מלכות, שידעו היטב עברית.

ליידי ג'ייז גריי (1537-1554)

בכל תקופת ימי הביניים היה נפוץ באנגליה לימוד התנ"ך, שגרר לעתים גם לימוד עברית. בפרק הקודם הזכרתי את האנגלי, רוג'ר בייקון (1214-1294), "שאהבתו ללשון העברית הייתה מופת לאחרים ופתחה תקופה חדשה בהפצתה בין עמי אירופה, בייחוד בצרפת ובאנגליה" (141: 6).

מידע על ידיעת העברית באנגליה בין המאה ה-13 למאה ה-17, פרסם הרמן גולאנץ (1852-1930) – רב בלונדון ומזרחן נודע בדורו, שכיהן גם כפרופסור לעברית באוניברסיטה של לונדון (1902-1924).²⁷ הוא פרסם חיבורים בכלשנות עברית ובספרות ימי הביניים.²⁸ עם התארגנות "חובבי ציון" באנגליה, היה חבר בתנועה זו ולאחר מכן פעיל בהסתדרות הציונית (הערה 27).

על ידיעת העברית באנגליה במאות 13-17 כתב גולאנץ דברים אלה: "מן הנמנע היה, שהיהודי יישכח כליל באנגליה בפרק הזמן שבין 1290 עד 1655; מפני שרוחו של היהודי הייתה חיה בלימודים העבריים, אשר שגשגו תכופות וטופחו – לא רק על-ידי המשכילים, אל גם על-ידי נשים רמות-מעלה. ההתעניינות הזאת הגיעה לשיאה בתרגום התנ"ך העברי לאנגלית (1604-1611), בפקודת המלך ג'יימס הראשון – תרגום הנודע בתור נוסח התנ"ך המאושר".²⁹

הרי עובדות אחדות המוכיחות על לימוד העברית באנגליה במאות 16-17: – משנת 1533 היה לימוד העברית כלול בתכנית הלימודים של בתי הספר היסודיים בסקוטלנד, בייחוד בערים גלזו ואברדין. גם באנגליה גדל אז מספר יודעי העברית (168: 6).

– כן יש לציין, כי לפוריטנים באנגליה הייתה הלשון העברית קדושה כמו ליהודים, ולכן הם למדו אותה והקנו אותה גם לצאצאיהם (168: 6). הפוריטנים המשיכו בכך גם לאחר שהגיעו ל"עולם החדש" – משנת 1620

ואילך, כמוסבר בפרק על סטיילס (שער שני, פרק שלישי).
 – בשנת 1617 הופיע בלונדון ספר לימוד לעברית מאת הכומר וויליאם סימון ובעקבותיו הופיעו ספרי לימוד נוספים – עדות שהייתה דרישה ללימוד העברית (6: 168).

– במאה ה-17 היו באנגליה מלומדים, שהצטיינו בידיעת העברית. בפרק הקודם הזכרתי שניים מן הבולטים ביותר מביניהם: אדוארד פוקוק (1604-1691), מזרחן וחוקר מקרא ופרופסור לעברית באוניברסיטת אוקספורד. המלומד השני מחבורת המלומדים באנגליה של המאה ה-17, שידע עברית הוא יוהאן לייטפוט (1602-1675) מקמבריג', "שהיה גדול המלומדים בדורו בספרות הרבנית" (6: 169). הוא היה ממעריצי העברית ואף גינה את יהודי זמנו על שהמירו את הדיבור העברי, בלשונות לועזיות – על כך כתב לייטפוט: "כאותר אדם אצל סנקה, ששכח שמו בשל אובדן זכרונו מחמת מחלה: כך היהודים אשר חוטאים ומדברים כל שפות שבעולם – אך לא את שפתם" (6: 315 – פרטים נוספים עליו ועל יחסו לעברית – בשער שלישי, מספר 18).

– מן המחצית הראשונה של המאה ה-17 יש להזכיר את המשורר האנגלי הגדול, ג'ון מילטון (1608-1674), שהשתייך לפוריטנים ולכן אך טבעי, שהוא העריץ את הלשון העברית ועודד את מכריו ללמוד עברית, כדי להכיר היטב את דבר ה' בתנ"ך המקורי (העברי). לדעתו צריך "ביום ראשון וגם בכל ערבי השבוע, להקדיש בתכונה לדברים, העומדים ברומו של העולם הדתי, לקבוע מספר שעות לרכישת ידיעת השפה העברית, לאפשר קריאת כתבי-הקודש" (6: 169 – הזכרתי את מילטון ואת יחסו החיובי לעברית, בשער שלישי מספר 19).

לאור עובדות אלה, אין להתפלא על כך, שהעברית באנגליה, במאות 16-17, חדרה גם לבתי המלוכה, ומשכה אפילו נשים מבתים אלה ללמוד עברית.

עדות לגבי מלכת אנגליה, ששלטה בעברית, כולל הדיבור בה, יש לנו לגבי המלכה, ליידי ג'יין גריי (1537-1554). היא הייתה נינה של הנרי השביעי (1457-1509), ראשון מלכי בית טיודור, אך לא הייתה בת מלך. אביה, גריי, היה מרקוז, שקיבל תואר "דוכס". לפניה ישב על כיסא המלוכה באנגליה, אדוארד השישי (1537-1553), בנו של הנרי השמיני, שהיה ידוע חולי כל ימיו. בשנת 1552 חלה הרעה במצב בריאותו ובמאי 1553 היה ברור שהוא גוסס. אדוארד חשש, שלאחר מותו תעלה על כיסאו אחותו מרי, שהייתה קתולית ואדוארד רצה, שאנגליה תישאר פרוטסטנטית. לכן הוא חיפש דרך למנוע ממרי לרשת את כיסאו. בני משפחת גריי לחצו עליו למנות את הנערה ג'יין ליורשתו ובכך למנוע ממרי לשבת על כיסאו – אדוארד

הסכים לכך וזמן קצר לפני מותו כתב זאת בצוואתו. גריי נישאה ב-21 במאי 1553, בהיותה כבת 16, ואדוארד נפטר ב-6 ביולי. הסובבים אותו לא גילו את דבר מותו. כעבור ארבעה ימים (ב-10 ביולי) המליכו את הנערה הצעירה, ג'יין גריי. אולם היא מלכה רק תשעה ימים ולכן היא כונתה "מלכת תשעת הימים". מאחר שלא הייתה בריאה לגמרי, שכנע אותה אביה, שהתככים הרבים בבית המלוכה יזיקו לבריאותה ולכן כדאי לה לוותר על כיסא המלוכה לטובת מרי (שנודעה בכינויים: "הקתולית"; ו"העקובה מדם"). המלכה הצעירה, ג'יין, ויתרה על כיסאה ואף-על-פי-כן לא שפר גורלה וגורל בעלה. מרי האשימה אותם בריגול וכעבור זמן קצר פקדה להוציאם להורג (ב-12 בפברואר, 1554). ואמנם, כפי שחשש אדוארד, רדפה מרי את הפרוטסטנטים, "שמהם נהרגו כ-300 על קידוש דתם" (2: 886), והחזירה לאנגליה את שלטון הקתוליות (1555).

ג'יין הייתה ילדה בעלת מוטיבציה עצומה להשכלה ודעת. כבר בילדותה היא התעניינה בלשונות ושקדה גם על לימוד יוונית ורומית, עד ששלטה בהן והייתה אף מסוגלת לדבר בלשונות עתיקות אלה. כן למדה עברית, שכאמור לעיל, הייתה אז פופולארית למדי באנגליה גם בקרב נשים רמות-מעלה. בתהליך לימוד העברית דבקה ג'יין בעברית לאהבה אותה והקדישה הרבה מזמנה ללימוד לשון זו, עד ששלטה בה – לא רק בקריאה ובכתיבה, אלא גם בדיבור. על שליטתה של ג'יין גריי בעברית העידה – עשרות שנים לאחר שג'יין הוצאה להורג – אצילה גרמניה בשם חנה מריה שורמן (1607-1678), ששלטה בעברית ואף כתבה שירים בלשון זו. כן התכתבה שורמן עם יודעי עברית, יהודים ונוצרים (פרטים עליה – להלן וגם בפרק הבא). בכתב-עת עברי, בכורי העתים, לשנת 1825 פורסמו שלוש איגרות עבריות שלה (עמ' 31-32). כאשר נודע לשורמן, כי הרוזנת דורותי מור שולטת בעברית, הציעה לה שורמן להתכתב בעברית. במכתב עברי אחד לגב' מור, כתבה שורמן על ידיעת העברית בקרב נשים באנגליה: "גלתה חכמה מקרב הנשים שבאנגליה אחרי מות הגברת יונה גריה (הכוונה לג'יין גריי – ש"ה) והמלכה אלישבע ז"ל. אבל באה החכמה בלבך ודעת לנפשך נעמה" (שם, עמ' 32 – הבאתי מכתב זה, להלן, בפרק שלישי).

הנסיכה אנטוניה מווירטמברג (1613-1679)

במאה ה-17 נמצאו גם בגרמניה נשים מהמעמד העליון, כולל מבתי המלוכה, שמצאו עניין בלימוד העברית. אחת מהן הייתה חנה מרים שורמן, שנזכרה בסעיף הקודם. אישה נוספת, שידעה היטב עברית ואף קראה בהבנה

כתנ"ך העברי, הייתה מריה דורותיאה, רעייתו של ג'ון הדוכס מסכס-ווימר.³⁰ ועוד אישה מאותה תקופה, שידעה עברית, היא אליזבת, בתו של פרידריך ה-3 מ"פליטינט" (דרום-מזרח גרמניה).³¹ כן יש להזכיר את אשתו של קרל לודוויג מ"פליטינט", מריה אליאנורה, שידעה עברית (הערה 31), אף הובעה דעה, שהמזרחן הנס קוך (1603-1669), שידע היטב עברית וחיבר לכסיקון עברי-ארמי (ליידן 1669 ומהדורות נוספות) – הכין חיבור זה בשביל אליאנורה (הערה 31).

פרטים רבים יותר ידועים לנו על הנסיכה אנטוניה מווירטמברג,³² בתו של הנסיך אברהארד ה-3 מווירטמברג (1614-1674). בימי אביו, ג'ון פרידריך (1582-1628), סבלה מאוד ווירטמברג "ממלחמת שלושים השנה" (1618-1648) וסבל זה נמשך גם בימי אברהארד ה-3. כי תוך כדי המלחמה הארוכה הזאת נכבשה ארצו (1634) והוא יצא לגלות; וכאשר חזר לארצו, בעקבות שלום וסטפליה (1648), מצא דלדול עצום בתושבים והרס רב במדינה (2: 845).

באוירה מלחמתית זו נולדה וגדלה הנסיכה אנטוניה (נפטרה 1679), ובכל זאת היא שקדה על לימודיה והתעניינה במיוחד בלשון העברית, שלמדה ללא עזרת מורים יהודים (31: 510), כי יהודי המקום גורשו בשנת 1521.³³ כן לא מצאה מורים לא-יהודים, שיוכלו ללמדה עברית, לכן למדה בכוחות עצמה (כפי שנראה להלן) והגיעה להישגים ראויים לשבת. היא שלטה בלשון העברית, כולל הדקדוק שלה, ואף קראה בהבנה ספרות רבנית ולמדה גם את ספר "הזהרה". על ידיעתה הטובה בעברית ובספרות היהודית העיד אסנוויאן, תלמיד מובהק של בוקסטורף הבן (1599-1664), שהיה ידען גדול בעברית ופרופסור בטייבינגן. ביולי 1649 שלח אסנוויאן מכתב למורו, בוקסטורף, ובו שיבח את ידיעת העברית של אנטוניה: "שכבר שולטת היטב בלשון העברית ובקריאת התנ"ך והיא בוערת בתשוקה ללמוד גם את אמנות הקריאה של טקסטים עבריים לא מנוקדים" (הערה 31). כשלוש שנים לאחר שליחת מכתב זה (בשנת 1652), שב אסנוויאן ושלח למורו, בוקסטורף, מכתב, שבו ציין את ידיעת העברית של אנטוניה והעיר, שהיא מגלה אהבה ליהדות וללשון הקודש והתקדמה מאוד בידיעת הלשון בכוחות עצמה. כדי להדגים את שליטתה בעברית בכלל ובדקדוק העברי בפרט, סיפר הכותב למורו, שאנטוניה מצאה מעתיק, שהעתיק עבורה את התנ"ך העברי באותיות גדולות ללא ניקוד, והיא השלימה את הניקוד כהלכתו (31: 510).

על ידיעותיה הרבות בלשון העברית וביהדות העיד עוד יודע עברית, פיליפ יעקב ספנסר, אף הוא תלמיד של בוקסטורף, שנודע בדורו כחוקר חשוב בעברית וגם ביהדות. זמן מה התגורר בהיידלברג ושם התיידד עם אנטוניה והתרשם מאוד מידיעותיה בעברית וכיחוד ב"קבלה", לכן הציע

לה ללמוד "קבלה" בצוותא (510:31). על כך כתב ספנסר לבוקסטורף במכתבו אליו (מיום 16 ביולי 1662), כן ציין ספנסר באותו מכתב למורו, שאנטוניה ראויה לחיבת חוקרי העברית והיהדות. ואמנם בוקסטורף העריך אותה ואף שלח לה את ספריו, באמצעות תלמידו לשעבר וידיד שלה, אסנוויאן – כאות הוקרה והערכה ללמדנותה (510:31).

על ידיעותיה בעברית וביהדות זכתה אנטוניה להערכה רבה ואף למעריצים נלהבים גם מחוץ לגבולות ארצה; ובגרמניה ראו בה נשים מהמעמד העליון מודל לחיקוי, עד שגם הן למדו עברית (511:31). אחדים ממעריצי אנטוניה אף כתבו לה שירי הלל בעברית, ביניהם – שלושה אלה: אציל נוצרי, איש כנסייה בכיר ומנהל בית ספר תיכון בשפייר (שם: 514). שיר הלל ארוך בעברית כתב לה רוזן איטלקי, צ'ארלס פיליברט (נסיך קנדל). שנים אחדות הוא חי בוורטמברג והתיידד עם אנטוניה והתפעל מידיעותיה בעברית וביהדות, שהרי גם הוא ידע עברית ולכן יכול היה להעריך היטב את הישגיה בעברית וביהדות. על צ'ארלס לא ידוע הרבה, עם זאת ידוע, שאמו נולדה יהודייה, אך לא ברור היכן למד עברית ומדוע (513:31).

שירו של פיליברט על אנטוניה מורכב מ-23 "בתים", שבראש כל "בית" אות מן השם "אנטוניה דוכסו מווערטעמברג" (אקרוסטיכון – "שת"י ה"וויך" מ"וורטמברג" נכללו בשורה אחת: "ווי העמודים"). להלן השורות הראשונות של ה"בתים", המבוססים על השם "אנטוניה"³⁴:

1. את שמה נודע בשערים (אות ראשונה א)
2. נזר אלוהים עלי ראשה (נ)
3. טהורה ומתוק מדבש ונופת צופים (ט)
4. וגדול תפארתה (ו)
5. נחמד ביפייתה (נ)
6. יאירה פניה זך וזוהר (י)
7. הצנועה והישרה (ה)

השורה הראשונה של ה"בית" האחרון היא:

– גדולתה ותהלתה מי ימלל (שם: 513).

בשנת 1673 נשאה אנטוניה את נאום חנוכת מגדל הכנסייה בדיינאך (כיום: טאיניך, באזור היער השחור). במגדל זה התקינו מתכנני "לוח לימוד", שהיה מכוסה בשרטוטים, המבוססים על ה"קבלה" היהודים והשם המפורש מקשט את האיורים הללו. בתחתית הלוח כתוב שמה באותיות עברית: "אנטוניה מוורטמברג".

כריסטינה מלכת שוודיה (1626-1689)

באותה מאה (ה-17) חייתה גם מלכת שוודיה, כריסטינה, שידעה עברית ואהבה לשון זו. היא הייתה בתו של גוסטאב אדולף השני (1594-1631), שעלה על כיסא מלכותו בשנת 1611 (בהיותו כבן 17), ונודע כאחד המצביאים הגדולים של תקופתו (2-א: 370).

כריסטינה נולדה ב-8 בדצמבר 1626.³⁵ מילדותה קיבלה חינוך מחמיר, כשל נער, כי גילתה כשרונות גדולים ותשוקה עזה לדעת ורצון חזק להשיגה. עד שהתנזרה ממשחקי ילדות ונערות והקדישה את כל זמנה ללימודים.³⁶ ואכן, בבגרותה נודעה כבעלת השכלה רחבה ומגוונת.

כאשר נהרג אביה בקרב ליצן (1632) – באחד השלבים האחרונים של "מלחמת שלושים השנה" (1618-1648) – הייתה כריסטינה רק בת שש ולכן היה השלטון נתון בידי מועצת עוצרים, עד שנת 1644 (2-א: 725) – כפי שראינו לעיל, כך היה גם לגבי פרידריך השני בסיציליה וגם לגבי פדרו השני (בברזיל). ב-8 בדצמבר, 1644, ביום הולדתה ה-18 (הערה 35), קיבלה כריסטינה את השלטון.

היא עודדה השכלה עממית ומשכה לחצרה סופרים ואמנים, כפי שעשו מלכי סיציליה, כמסופר לעיל: "חכמים אין ספור מכל קצות אירופה, מומחים לכל אמנות שבעולם, הוזמנו על ידי המלכה לבוא אל חצרה".³⁷ מהם שימשו לה מורים למקצועות, שהייתה מעוניינת להשתלם בהם. במיוחד אציין את הפילוסוף רנה דיקארט (1596-1650), "מחשובי אנשי הרוח בתולדות התרבות המערבית, אביה של הפילוסופיה החדשה".³⁸ דיקארט לימד את כריסטינה כל יום סוגיות בפילוסופיה (36: 1048). ייתכן מאוד, שהוא קישר בינה לבין חנה מרים שורמן (שעליה סופר בסעיף הקודם), ואמנם כריסטינה ביקרה בעירה של שורמן (אוטרקט) ואף בביתה של זו, כי שתיהן היו מאוהבות בלשון העברית ובתרבותה.

מאתר שכריסטינה הייתה מעוניינת בתרבות ובאמנות יותר מאשר בענייני ממשל ומינהל של מדינתה: אין פלא, שהיא הסתכסכה עם ראש ממשלה (הרוזן אכסל אוכנסשרנה), עד שנאלצה לוותר על כיסאה לטובת דודנה (2-א: 725), רק לאתר עשר שנות שלטון (1644-1654). למעשה עוד קודם לכן רמזה על נכונותה לעשות זאת: "ב-1650 רמזה לראשונה על מגמתה לוותר על המלוכה, אך שריה ואוכנסשרנה בראשם – הניאוה מזה" (36: 1648).

בשנות שלטונה גילתה כריסטינה יחס אוהד גם לתרבות היהודית ואף ביקשה את חברתם של משכילים יהודים, שאחדים מהם אף עבדו למענה, כמו: הדיפלומט היהודי העשיר, דון יצחק חיים סניור טקסירה

(1705-1625), מאצילי המארונים יוצאי פורטוגל (101: 37). הוא היה נציג דיפלומטי של כריסטינה, מנהל עסקיה ואיש סודה (189: 33). על הקרבה ביניהם תעיד העובדה, שכאשר שהתה כריסטינה בהמבורג (אחרי 1654), היא התאכסנה בביתו (102-101: 37). הוא התעניין בחיי הקהילה היהודית בעירו ואף סייע למוסדות יהודיים אחדים (189: 33). עם הופעת שבתאי צבי, היה חסיד נלהב שלו (שם). בשנות ה-90 של המאה ה-17 עבר לאמשטרדם, והיה מנהיג הקהילה היהודית-ספרדית בעיר זו (שם).

לאחר שנאלצה לוותר על כיסאה (1654), בחרה כריסטינה (בשנת 1655) לרופאה האישי את הרופא היהודי המפורסם בדורו, בנדיקט (ברוך) די קסטרו (1684-1597). הוא התחיל לעסוק ברפואה בעיר מולדתו, המבורג. תוך זמן לא רב נודע כרופא מומחה וגם כחוקר חשוב ברפואה. הוא היה מעורב בחיי הקהילה היהודית ואף שימש נשיא הקהילה היהודית הפורטוגזית בהמבורג.³⁹ כאשר הופיע שבתאי צבי, היה קסטרו חסיד נלהב שלו.

כריסטינה, שהייתה מעוניינת בהשכלה רחבה, למדה גם עברית. יש המפריזים בידיעתה את הלשון הזאת ויש הממעטים את ידיעותיה בעברית (הערה 37). מכל מקום ידוע, שהיא קראה עברית בהבנה ואף כתבה עברית, כמוכח מההתכתבות שלה עם מנשה בן ישראל (1604-1657), שכפי שנראה בפרק הבא (בהערה 25), התכתב עם רבים – יהודים ולא יהודים.

מנשה ביקש את קרבתה של כריסטינה, בתקווה שהיא תסייע לו בהדפסת חיבוריו (103: 37). הקשר הראשון ביניהם נוצר בשנת 1651, כאשר כריסטינה הייתה בשיא תהילתה (שם: 102): "צעדו הראשון היה לשגר לה תשורה, קובץ שירים בספרדית בצירוף סוניטה מיוחדת, שכתב למענה בעברית" (שם). מאחר שכתב למענה שיר עברי, סביר להניח, שהיא הבינה את היצירה הזאת. בסוניטה עברית זו, "שיבח את המלכה הצעירה, הגדולה באמנות השלום כבאמנות המלחמה" (שם).

לאחר שוויתרה על כיסאה, יצאה כריסטינה לרומא וכדרכה לשם עברה לדת הקתולית. היא גרה ברומא ועד מהרה היה ביתה בית ועד לחכמים ולאמנים (1048: 36). גם בתקופה זו גילתה כריסטינה יחס אוהד ליהודים והגנה על זכויות יהודי רומא (שם).

בשנות חייה האחרונות ירדה מנכסיה ומתה בעוני (2-א: 725). היא נפטרה ב-19 באפריל 1689 (642: 35).

הערות

1. *Encyclopedia Britannica*, Vol. 9, U.S.A. 1960, p. 711.
2. אריאל, א' (ערך: י' פראוור). לכסיקון היסטורי, מהדורה שנייה. כרך שני, ת"א: מסדה, 1965, עמ' 1147.
3. אנציקלופדיה עברית, כח, ירושלים, תשל"ו, עמ' 208.
4. אנציקלופדיה עברית, ד, ירושלים, תשי"ב, עמ' 382.
5. מרגליות, מ' (עורך). אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, כרך שלישי, ת"א: צ'צ'יק בסיוע מוסד הרב קוק, תש"ח, עמ' 846.
6. פדרבוש, ש'. הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1967, עמ' 155.
7. אנציקלופדיה עברית, א, ירושלים, תש"ט, עמ' 104.
8. אנציקלופדיה עברית, יט, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 173.
9. גרץ, צ'. דברי ימי ישראל (תרגום: שפ"ר, הוספות: א"א הרכבי), חלק חמישי: מהדורת צילום, ירושלים: "המקור", 1972, עמ' 94.
10. רות, ב'. היהודים בתרבות הריניסאנס באיטליה, ירושלים: מוסד ביאליק, 1962, עמ' 132.
11. כך הוא הכתיב באנציקלופדיה העברית, ל, ירושלים, תשל"ח, עמ' 591. וכך גם בהערה 2: 1283.
12. Shulvass, M.A. *The Jews in the World of the Renaissance*, Chicago: Spertus College of Judaica Press, 1973, p. 151.
13. *Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. 9, New York, 1942, p. 502.
14. דובנוב, ש'. דברי ימי עם עולם, כרך חמישי, ת"א: דביר, תרצ"ד, עמ' 261.
15. פרטים נוספים עליו – בספרי: עברית חיה במרוצת הדורות, ת"א, מסדה, 1992, פרק שמיני.
16. מדור: "חדשות בישראל", הידיעה: "הקיסר מבראזיליען", המגיד, שנה 31, גיליון 33, (ה' באלול 1887), עמ' 265.
17. סוקולוב, נ'. "על המצפה", הצפירה, שנה 18, גיליון 260 (ו' כסלו תרנ"ב). עמ' 1050.
18. פרטים על מוריו לעברית – בספרי: הערה 15: 140.
19. הרוזן, י'. "עברית בפי נוכרים", בקובץ: בנתיבי הגות ותרבות (ערך: י' שפירא), ירושלים-ת"א: ברית עברית עולמית והוצאת יבנה, 1970, עמ' 92-93. מקרה דומה אירע לפאלייר, שעיון ראשון בספר עברי (סידור תפילה) הביאו ללמוד לשון זו ולשלוט בה (פרטים – בשער שני, פרק שישי).
20. ליפינר, א'. "קיסר בבראזיל וחובב עברית". עם וספר, חוברת לא-לב (שבט תשכ"ו, פברואר 1966), עמ' 32.

21. מלאכי, א"ר. "איגרת עברית מא' דיינארד לרזן פדרו קיסר ברזיל", הדואר (ניו-יורק), שנה 53, גיליון כג (יג בניסן 1974), עמ' 366.
22. מדור: "חדשות בישראל", הידיעה: "מלך וחכם", המגיד: שנה 31, גיליון 42 (טז בחשוון תרמ"ח, שלהי 1887), עמ' 336.
23. מדור: "חדשות בישראל ובעמים", הידיעה: "מלך ורב", המגיד: שנה 32, גיליון 4 (יג בשבט 1888), עמ' 31. בכתבה זו העיד סופר "המגיד", כי 13 שנה לפני פגישת הקיסר עם הרב מוסה (דהיינו בשנת 1875) נפגש סופר "המגיד" עם אותו הרב ושניהם שוחחו שיחה ארוכה בעברית: "ולא שעה אחת בלבד, כי אם שעות רבות, בשבתנו בביתו ובלכתנו לשוח עמו" (שם).
24. על הסיבות לכך, כולל העלילה הזדונית, שהופצה אז, כי חברת כ"ח (של יהודי צרפת) ביקשה למוטט את שלטונו ותגובתו הנזעמת של סוקולוב על עלילה זו – בספרי: הערה 15: 139.
25. סופר זה נחשב למייסד האסכולה הריאליסטית-נטוראליסטית בארצו. פרטים – בהערה 4: 736-737 (בערך: "אסה דה קאירו, ז'וזה מריה").
26. יאפ"ו. "מכתבים מפריז", הצפירה, שנה 18, גיליון 276 (כו בכסלו תרנ"ב), עמ' 1115. "יאפ"ו" – הוא כינוי ספרותי של חוקר כתיב־יד עבריים, ישראל איסר גולדבלום (1863-1925). "יאפ"ו" = ישראל איסר פרי זהב (פרטים עליו – אצל ג' קרסל. לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך א, מרחביה: ספריית פועלים, 1965, עמ' 409-410).
27. *Universal Jewish Encyclopedia*, Vol.5, New York, 1942, p. 47.
28. אנציקלופדיה עברית, י, ירושלים, תשל"ו, עמ' 411.
29. Gollanez, H. "Anglo-Judaica: A Description of Collection of Pamphlets and Books Illustrating of the Interest in Hebrew Studies and of the Progress of the Jewish Cause in Christian England", *The Jewish Historical Society of England*, London, 1912, p. 58.
30. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 8, ירושלים, 1971, עמ' 30.
31. Kayserling, M. "A Princess as Hebraist". *Jewish Quarterly Review*, Vol. 9, 1897, p. 509.
32. הפרטים עליה, שהובאו להלן – הם על-פי המאמר, הנזכר בהערה הקודמת.
33. *Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. 10. New York, 1942, p. 580.
34. השיר העברי פורסם במאמר שבערה 31, בעמודים 511-513.
35. *Encyclopedia Britannica*. Vol. 5. U.S.A. 1960, p. 641.
36. אנציקלופדיה עברית, כ, ירושלים, תשל"א, עמ' 1047.
37. רות, ב'. מנשה בן ישראל, ת"א: מסדה (מהדורה מיוחדת לקוראי "מעריב"), 1960, עמ' 102.
38. אנציקלופדיה עברית, יג, ירושלים, תשכ"א, עמ' 64.
39. *Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. 3, New York, 1942, p. 62.

פרק שלישי

נוצרים כותבי עברית

(מאות 15-20)

פתיחה

בתקופת הרנסנס ביקשו אנשי הרוח ההומניסטים לשחרר את המדע ואת כל סדרי החיים מעולה של הכנסייה.¹ כתוצאה מכך עלתה קרן העברית בקרב ההומניסטים הנוצרים; משום שהם לא סמכו על תרגומי המקרא של אנשי הכנסייה או על תרגומים מטעמה, ולכן החליטו רבים מהם ללמוד עברית, כדי להכיר את המקור של התנ"ך ולהבין כהלכה את מסריו.² לימוד העברית נבע גם מסיבה נוספת: בתקופת הרנסנס ביקשו לחזור אל התרבויות הקלאסיות של יוון ורומא, אולם רוב הכתבים בלשונות אלה אבדו; אך נשארו תרגומים רבים לעברית ולכן חשוב היה – גם להשכלה כללית – ללמוד לשון זו. אין אפוא תמה, שרבו אז הקתדראות לעברית, שהוקמו באוניברסיטאות לשם מחקר מדעי והכרת תרבות ישראל העתיקה, ללא כוונות מיסיונריות, כפי שהיה נהוג ברוב הקתדראות לעברית, שהוקמו קודם לכן (שם: 143).

כתוצאה מהגורמים הנ"ל, אין תמה, ש"במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה ידעו כמעט כל המלומדים הנוצרים הבולטים את הלשון העברית" (2: 145). רבים מהם ידעו אף לכתוב עברית והם אמנם עשו כן, בעיקר בכתיבת מכתבים.

להלן יובאו כתבים עבריים, שרובם מכתבים, שכתבו עשרה מלומדים נוצרים במאות 15-20. סדר האישים והמכתבים הוא לפי שנת הלידה של כל אחד מן הכותבים:

1. יוהאן רויכלין (1455-1522)
2. יוהאן בשנשטיין (1472-1540)
3. פאול (פאולוס) פאגיוס (1504-1549)
4. יוהאן אלברכט וידמאנשטאט (1506-1557)

5. אנדריאס מאסיוס (לערך 1515-1573)
6. אנה מריה (חנה מרים) שורמן (1607-1678)
7. גרהארד טיכסן (1734-1814)
8. ארנסט רינאן (1823-1892)
9. הנרי ל' תומאס המתורגמן של ג'ון מילטון היי (1838-1905)
10. אמה פאלייר (1875-1949)

יוהאן רויכלין (1455-1522)

יוהאן רויכלין, שהיה מגדולי אנשי הרוח בתקופת הרנסנס, ידע עברית היטב ואף הכיר את ספרי היסוד של היהדות במקורם, בייחוד התעניין בתורת ה"קבלה" היהודית, כפי שתואר בפרק עליו (שער שני, פרק ראשון). שם מתואר כיצד הוא השתתף ב"מלחמת הספרים" לצד היהודים וטרח להסביר לקיסר ולאפיפיור, מדוע אסור לשרוף את ספרי היהודים, בייחוד את התלמוד; שנוצרים קנאים דרשו אז לשרפם, בטענה שספרים אלה – וכייחוד התלמוד – מטיפים נגד הנצרות.

כמהלך פולמוס זה פנה רויכלין לאפיפיור לאו העשירי (שכיהן בשנים 1513-1521), בבקשה שיסייע לו במאבקו נגד הדומיניקנים, הכוח המניע ב"מלחמת הספרים". פנייה זו של רויכלין לא הייתה ישירה לאפיפיור, אלא לרופאו האישי, היהודי יעקב בן עמנואל (בונט דה לאטס – נפטר ב-1515 או ב-1516). קטעים ממכתב זה הכאתי בפרק על רויכלין (שער שני, פרק ראשון). להלן מובא מכתב עברי נוסף של רויכלין שנשלח למורו לעברית, היהודי המלומד, יעקב בן יחיאל לואנץ (נפטר לערך ב-1506), רופא הקיסר פרידריך השלישי (נבחר לקיסר בשנת 1440). מלואנץ למד רויכלין הרבה והוא העריך מאוד את מורהו זה.³ לאחר שעזב רויכלין את חצר הקיסר ואת מורהו לואנץ, עדיין לא שלט רויכלין בעברית. עם זאת הכיר תודה למורהו זה, שהקנה לו בסיס טוב בעברית, שאיפשר לרויכלין להמשיך ללמוד עברית בכוחות עצמו, בעזרת ספרים – וכך אמנם עשה ודרך זאת התקדם בידעת העברית בכוחות עצמו. לכן ביקש לשמח את מורו בידעה, שבזכות הוראתו הטובה הצליח רויכלין להתקדם בלימוד העברית מן הספרים. לשם כך שלח למורו מכתב עברי, שנכתב ב-1 בנובמבר 1500, כלומר כ-8 שנים לאחר שהתחיל ללמוד עברית מפי לואנץ.⁴

הרי הטקסט העברי של מכתב זה של רויכלין (עפ"י הערה 4):

– "שלום שלום לרחוק ולקרוב אדוני ר' יעקוב אלופי ומיודעי:
(סימון הנקודתיים הוא כמקובל בסוף פסוק במקרא – ש"ה)
ממני המשתוקק והנכסף לחזות פניך הנעימים ולהתענג מזיו פניך

המאירות לשמוע למודך הטהור: ועתה באתי במגלת ספר
 (כלומר: במכתב – ש"ה) להודיעך כי שבח לאל אחרי נסעי ממך
 הצלחתי בלמודי והגעתי בהשגה גדולה: ידעתי תשמח ותגיל".
 וסיום המכתב הזה הוא כלהלן:

– "אני יוחנן רויחילן מפורצן (שם עירו. במקום אחר כתב
 "פורצעם" – 401:8) הכותב ראש חודש כסלו שנה ה"ס"א (היא
 שלהי שנת 1500 – ש"ה): ליד הנכבד ר' יעקוב בכמר (כנראה
 ראשי תיבות: "בן כבוד מורנו הרב", או: "בן כבוד מעלת רבנו"
 – ש"ה) יחיאל לואנש".

בסוף המכתב ניתן תאריך זה: 1 November 1500.

יוהאן בשנשטיין (1472-1540)

המלומד הגרמני יוהאן בשנשטיין וקודמו המלומד יוהאן רויכלין נחשבים
 לחלוצי לימוד העברית בקרב הנוצרים בגרמניה.⁵ "בני דודו של ב' הניתו,
 שהוריו היו יהודים ושהוא עצמו התנצר".⁶ כך סברו אחר-כך גם חוקרים
 יהודים אחדים – ביניהם שטיינשניידר ופרלס (שם) – אולם הוא הכחיש
 שמועה זו כחסרת יסוד.

לאחר שלמד עברית, תרם רבות להפצתה בין הנוצרים בגרמניה – הן
 בחיבוריו והן בהוראתו. מחיבוריו על העברית ותרבותה אזכיר את ספרו על
 דקדוק עברי (1514) ואת התרגום של תפילות עבריות, שפרסם בספר
 "תפילות העברים" (1525-5:1169). הוא הורה עברית בערים אחדות
 בגרמניה, עד שבשנת 1519 הוזמן לכהן כפרופסור לעברית באוניברסיטת
 ויטנברג ומשם עבר לערים אחרות, ביניהן היידלברג ונירנברג (5:1169).
 הוא גם העמיד תלמידים יודעי עברית ואוהבים, ביניהם אולריך צווינגלי
 (1484-1531), התיאולוג השוויצרי שהשליט את הרפורמציה בשוויצריה.

צווינגלי התמסר בשקדנות רבה ללימוד העברית, כי אהב מאוד את הלשון
 הזאת: "והיה אחד ממעריצי הנלהבים" (2:162). הוא האמין, כרכים
 מההומניסטים, שאי-אפשר להבין כראוי את התנ"ך מתרגומים ולכן הכרח
 לקראו בעברית. ואמנם הוא עשה כן ואף תרגם את התנ"ך העברי בתוספת
 פירושים (שם – דברי שבח שלו על העברית הבאתי בשער שלישי, מספר 10).

בשלב לימוד העברית פנה יוהאן בשנשטיין למורה העברי, משה מלין,
 אף-על-פי שעדיין לא שלט בעברית, כפי שציין הכותב בגוף המכתב; וביקש
 ממנו להמציא לו את רשימת הספרים העבריים שברשותו (2:153). הוא לא
 נרתע מלכתוב למורה העברי שלו מכתב עברי, אף-על-פי שלא שלט עדיין

בעברית, אולי כדי לגרום למורה נחת רוח מהתקדמותו בעברית, כמו שראינו לעיל לגבי המכתב העברי של רויכלין למורו העברי, לואנץ.
הרי מכתבו העברי של בשנשטיין למורה משה מלין (עפ"י – 2:153-154):

– "תשובה שלימה מאת ה' אלהינו מאד מאד אדני מורי ועטרת ראשי. תדע כי אני עני (צ"ל "עיני" – ש"ה) לא ראוך, אבל שמעתי באזני ממ"כ ("ממעלת כבודך" – ש"ה), אשר אתה איש משכיל, חכם ומעולה, יודע בלימוד שאינו בו מגודל (הכוונה אולי "גדול ממנו" – ש"ה)... ושבחך אספר כל שעות חיי ושנותי. הנה אדוני (לעיל כתוב חסר: "אדני" – ש"ה), אבוא אי"ה ("אם ירצה השם" – ש"ה) אליך ביומים (כנראה: "בימים" – ש"ה) מעטים, ואדבר אל מ"כ (= "מעלת כבודך" – ש"ה) פה אל פה, אע"פ איני (כלומר: "שאיני" – ש"ה) יודע לה"ק (= "לשון הקודש"), כי אני עם הארץ, כדכתוב (הכוונה: "כדכתיב" – ש"ה) ואנכי בער מאיש ולא בינת אדם לי (ציטוט עפ"י ספר "משלי", שם כתוב כך: "כי בער אנכי מאיש – ולא בינת אדם לי", ל: 2 – ש"ה). אכן אחפוץ לראות את פניך, ואשמח בכל לבי להיות עמך".

להלן הוסיף הכותב הערה זו:

– "תן שלום בשמי אחיך (כלומר "לאחיך" – ש"ה)) יוחנן פלוני, כי הוא אומן של כתב העברים".

ומה בקשתו מהנמען?

– "ואין לי לכתוב יותר, אלא שמעתי, כי יש לך ספרים רבים בלה"ק, על-כן עם (צ"ל: "אם" – ש"ה) עליך טוב, תן לי בקשתי בכתבך כל הספרים במגילת המזכרת (כלומר: הקטלוג – ש"ה) ובשם כולם".

וכך נחתם מכתב עברי זה:

– "ובכל מה שאפשר לי לשרת לאדוני הנני עבדך מזומן. נאום הק' (קיצור של "הקטן" – ש"ה) הנקרא יוחנן בישנשטאין".

פאול (פאולוס) פאגיוס (1504-1549)

ההומניסט פאול פאגיוס ידע עברית והיו לו ידידים יודעי עברית (אחד מהם, אנדריאס מאסיוס, יוזכר להלן). פאגיוס יסד בית דפוס בעיר איזני (גרמניה) והדפיס בו, בשנים 1541-1542, ספרים עבריים ותרגומים של ספרים עבריים,⁷ כולל חיבורים ותרגומים שלו,⁸ כמו: תרגום ללטינית של מסכת

”אבות” שבמשנה (שם) וגם ספרים עבריים של המדקדק הנודע כדורו, אליהו בחור (ידוע בשמו הלועזי: אליאס לויטה, 1470-1549), כפי שיפורט להלן. כדי להדפיס ספרים עבריים ולהגיה אותם כהלכה, הזמין פאגיוס את אליהו בחור, שנזכר לעיל, להיות מגיה של הספרים העבריים, שנדפסו בבית הדפוס שלו. בחור, ששמע טובות על פאגיוס, קיבל את ההזמנה, כפי שהסביר בחור בהקדמה לספרו ”התשבי” (1541): ”ולי אני קרא להיות ידי אתו להגיה ספריו, אשר ידפיס; והוא יתן לי שכר טוב בעמלי”. לא רק השכר הטוב שכנע את בחור לכבד את הגרמניה, כדי לעבוד בבית הדפוס של פאגיוס בעיר איזני, גם זאת הסביר בחור בהקדמה לספרו הנ”ל: ”מצרף לזה כתב לי, ששמע שיש תחת ידי ספרים, אשר חברתי ועדיין לא יצאו לאורה, והוא מרוצה להדפיסם” (שם). ועוד נימוק שכנע את בחור לכבד לעבוד עם פאגיוס: ”שמעתי היות האיש נכבד וטוב ומשכיל בלשונו הקדושה” (שם). ואמנם בהגיעו לאיזני, נוכח בחור לדעת, ששמועה זו נכונה.

כבוא בחור לעבוד עם פאגיוס, הזמינו מארחו לגור בביתו וכך יכול היה בחור להעריך את ההשכלה הכללית והעברית של פאגיוס. על כך כתב בחור בהקדמתו הנ”ל: ”ובכואי הנה תהיתי בקנקנו ומצאתיו מלא ישן, ולא הוגד לי החצי מחכמתו וידיעתו ורכים שואבים מי תורתו ודורש טוב לעמו. נאה דורש ונאה מפרש, ובאמת ראוי הוא שכני עמו יקראו עליו, כמו שאנו קוראים על רבנו משה בן מימון: ממשה עד משה לא קם כמשה; יאמרו עליו: מפאולוש עד פאולוש לא קם כפאולוש”. משמע: בחור לא היה מורו הראשון לעברית, כפי שכתבו חוקרים אחדים.

אליהו בחור ישב בבית פאגיוס בשנים 1540-1544⁹ ועבד כמגיה של ספרים עבריים, שנדפסו בבית הדפוס של פאגיוס. שם נדפסו גם אחדים מחיבורי בחור, כפי שנראה להלן. עם בחור הגיעו לבית הדפוס הזה גם שני נכדיו, יוסף ואליהו, והם עבדו שם כסדרים (הערה 7): כי היה קשה מאוד למצוא סדרים יהודים מיומנים, וסדרים לא-יהודים טעו הרבה בסידור ספרים עבריים, כפי שהסביר בחור: ”בהיות כי מלאכת הדפוס קרוב לנמנע ורחוק האפשר להמלט מבלי שיפלו טעויות ושבושים בספרים הנדפסים... יען כי מסדרי האותיות לא מבני ישראל המה ואפילו לשוננו אינם מכירים, על-כן הרבו לפשוע” (7: 131). יוסף, אחד מנכדי בחור, שהגיע אתו לעבוד בבית הדפוס של פאגיוס, היה מגיה מיומן והוא הגיה את הספר ”מסורת המסורת” של סבו (בחור), שהופיע בוינציה 1538, כפי שהעיד בחור: ”ואני זקנתי ושבתתי ועיני החלו כהות... קראתי לעזרתי נכדי יוסף, הוא השליט, ויפקח הנער את עיניו וימצאם עשר ידות יותר ממנו” (שם).

בבית הדפוס של פאגיוס נדפסו חיבורים אחדים של בחור: ”התשבי” (1541) – מילון לתיבות עבריות בלשון התלמוד ובלשון ימי הביניים,

ששורשיו כמניין "תשבי" (כלומר: 712). פאגיוס תרגם מילון זה ללטינית.¹⁰ באותה שנה נדפס שם ספר נוסף של בחור, "מתורגמן" – מילון לארמית שכתרגומי המקרא ופאגיוס הוסיף למילון זה הקדמה בלטינית (שם). שנה לאחר מכן (1542) נדפס שם עוד ספר של בחור, "ספר שמות הדברים" – מילון יידי-עברי הראשון הידוע לנו (שם). מילון זה כלל 985 מילים עם תרגומן לעברית בצירוף תרגום ללטינית ולגרמנית, שהתקין פאגיוס (שם: 554-555).

בשל ידיעותיו הרבות בעברית הוזמן פאגיוס לכהן כפרופסור לעברית באוניברסיטת שטרסבורג.¹¹ לאחר מכן, כאשר היגר פאגיוס לאנגליה, הוא כיהן כפרופסור לעברית באוניברסיטת קמברידג' (1549), ושהה באנגליה עד שנפטר, ב-13 בנובמבר 1549.¹²

פאגיוס החשיב מאוד את הלשון העברית ודרש, שכל התיאולוגים הנוצרים ילמדוה. הוא נימק זאת בדברים אלה: "רוח הקודש גילה בעברית את נבואתו לעולם. חרפה היא לתיאולוגים, אם אינם מבינים את הלשון הזאת, המקור לתיאולוגיה טהורה" (2: 147 – השוו לשער שלישי, מספר: 14). כדי להקל עליהם ללמוד עברית, פרסם פאגיוס ספר דקדוק עברי יסודי (קונסטנץ, 1543 – הערה 11).

פאגיוס גם התכתב בעברית. להלן אביא שורות אחדות ממכתב עברי שלו, משנת 1547, שהוא שלח להומניסט הנוצרי, תומס בלאורר מקונסטנץ (עפ"י – 2: 147):

– "יהי שלום בחילך ושלוחה בארמנותיך, אדני הנכבד, קבלתי מכתבך, אשר שלחת אלי על ידי שליח, אשר הוא הלך משם אל כאן. ובאמת שמחתי עליו כמוצא שלל רב, מפני שהראת (צ"ל: "שהראית" – ש"ה) לי כתב ידך הנקיה בלשון הקודש. ועוד, כי הראת (צ"ל: "הראית" – ש"ה) לי אהבתך, אשר עוד בוער (צ"ל "בוערת" – ש"ה) בלכבך כנגדי. והנה מחמת הדבר שכתבת לי, שאלך אל עבד ה', ר"ל (=רצה לומר – ש"ה) אל אדני בוצירות יצ"ו ("ישמרהו צורו ויחייהו" – ש"ה), ליתן גם אותי עצה טובה בדבר שכתבת לו, איני יודע מה הוא, וגם הוא לא אמר לי כלום, אבל כי הוא איש חכם ונבון גם רוח אלהים בו בטוח אני, כי הוא לבדו די לעצות ככל חפץ נפשך. ועוד מה שבקשת ממני, שלא תרפינו (= "ירפו" – ש"ה) ידינו בהתפלל את (צ"ל "אל" – ש"ה) ה' אלהינו בעדכם, תדע שנעשה בכל כחי באמת ובאמונה. אלהא רחמנא ישמרכם כולם מכל צרה וצוקה, אמן, אמן."

והרי סיום המכתב העברי הזה:

– “כה אמר פאולוש באגיוש, אהובך ומשרתך בכל עת, אשר מבקש תמיד שלומך ושלותך, גם כל אשר אתך בצל ביתך. וכזה אספיק (כלומר: “אסתפק” – ש”ה) בפעם הזאת, כי מפני הנחיצה (כנראה: “האילוץ” – ש”ה) קצרתי המליצה”.

יוהאן אלברכט וידמאנשטאט (1506-1557)

אחד מתלמידי רויכלין היה יוהאן אלברכט וידמאנשטאט, שבמרוצת השנים כיהן כקנצלר אוסטריה התחתונה, כן כיהן כרקטור של אוניברסיטת וינה.¹³ כבר בגיל צעיר נמשך יוהאן ללימוד הלשון העברית ובכל שלבי לימודיו חיפש ומצא מורים יהודים מובהקים. על כך כתב ההיסטוריון בן דורנו, ב' רות, שיוהאן “זכה ללמוד תורה מפיהם של המצוינים שבמורים” (שם).

על מוריו הראשונים לעברית יש לנו ידיעות חלקיות. ידוע, שיוהאן למד עברית וגם יהדות בהדרכת רויכלין. אחד ממורי העברית הראשונים של יוהאן נודע רק בשם “דאטילר” (בעברית: “יואב”) – שלימד קודם לכן את פיקו דלה מירנדולה (1463-1494), מהבולטים באנשי הרנסנס (פרטים עליו – בפרק על רויכלין: שער שני, פרק ראשון). הוא לימד את יוהאן עברית בעיר טורינו בשנת 1527.¹⁴ יוהאן למד עברית גם מפי הרב בנימין ד'אריגנאנו, שאף הוא לימד קודם לכן את פיקו (הערה 13). כאשר הגיע יוהאן לעיר נאפולי שבאיטליה, השתלם שם בידיעת הלשון העברית ותרבותה בהדרכת שני מורים יהודים משכילים: ר' דויד אבן יחיא (1465-1543), מחכמי פורטוגל, שמחשש לגזירת שמד ברח מפורטוגל עם בני משפחתו (בשנת 1495) והגיע אתם לאיטליה. מתחילת 1526 שימש רב, דיין ומרביץ תורה בקהילת נאפולי.¹⁵ שם פגשו יוהאן ולמד ממנו (הערה 13). אבן יחיא היה מלומד רב-גוני: תלמודי, מדקדק וגם פייטן. מלבד חיבוריו בהלכה חיבר גם ספר דקדוק עברי. כן הגיעו לידינו פיוטים אחדים שחיבר (שם). יוהאן תיאר את מורהו זה כך: “ספרדי נכבד מאוד בגלל חסידותו וחכמתו” (40:9 – הערה 12). אבן יחיא לימד בבית שמואל אברבנאל (בנו הצעיר של דון יצחק) ולשם הגיע יוהאן ולמד מפי אבן יחיא (בשנת 1532), כפי שהעיד יוהאן: “ושם למדתי גם אני אצל המורה הזה” (שם).

באותה שנה, 1532,¹⁶ הכיר יוהאן את המורה ברוך בנבנטו, רופא ומקובל, כנראה ממגורשי ספרד שהתיישבו באיטליה (15-א: 287). מאחר שבדורו היו נוצרים לא מעטים, שהתעניינו ב”קבלה” היהודית, “שבה רצו למצוא אישור וביסוס לנצרות, תרגם המקובל ברוך בנבנטו חלקים מן הזוהר” ללטינית.¹⁷

הוא אף לימד "קבלה" בביתו של שמואל אברבנאל. לחוג זה, שהשתתפו בו גם נוצרים, הצטרף יוהאן, כפי שהעיד בכתביו: "בעת ההיא שמעתי על דבר ברוך בינבינטי, כי הוא מהמקובלים המובחרים, אשר לראשונה הפיץ ספר הזוהר בין הנוצרים" (9: 40 – הערה 2; הערה 15 – א: 287-288).

יוהאן לא הסתפק בלימוד העברית וספרי יסוד שלה (בייחוד ב"קבלה") מפני מורים יהודים מובהקים, אלא החליט להוסיף דעת מלימוד עצמי בעזרת ספרים. במשימה זו סייע לו המדקדק היהודי המפורסם, אליהו בחור (שנזכר לעיל, בסעיף על "פאגיוס"), שהפיץ את העברית בין חכמי הנוצרים בדורו (2: 146-147). בחור רכש עבור יוהאן ספרים עבריים, כולל כתבי-יד.¹⁸ הספרייה העברית הגדולה של יוהאן, שכללה גם חיבורים ב"קבלה", שימשה יסוד למחלקה העברית של הספרייה המלכותית במינכן.¹⁹

יוהאן וידמאנשטאט קנה לו ידיעה יסודית בעברית ואף התכתב בה עם יודעי עברית – יהודים וגם נוצרים (2: 152). להלן אביא מכתב עברי שלו. ששלח ליהודי בשם מנדל פפפרקורן (לא בדור אם היה קרוב משפחה של המשומד יוהאן פפפרקורן, שסופר עליו בפרק על רויכלין – שער שני, פרק ראשון). מכתב עברי זה, שבו משוכצות גם מילים ארמיות, נמצא עתה בספרייה המלכותית במינכן (2: 152).

מכתב עברי זה נכתב בשלהי שנת 1539, כמצוין בגוף הטקסט (מצוטט עפ"י 2: 153):

– "מודה אני החתום מטה הודאה ברורה שרירא וקיימא, דלא מהדר מנה, איך הוא דבר אמת, לקחתי מן המאור בישראל, ורואה לתרי אלפי אשר למשיח, החכם ר' מאנדול פפיפרקורן מפולין כתב אחד וכתוב בכתיבת ידו, אשר מודה הוא בה, שקבל ממנו מעות מנויים בהלוואה. ובהיות שאני לא נתבע לו כסף או זהב כתורת שום דבר, ולא מצאתי כתב הנזכר להחזיר ולהשיב לו, כתבתי כל זה למען יהיה בידו לעדות ולראיה ולזכות לעת המצטרך. זאת לדעת, שלא מחוייב הוא לי ולא לגואלי אפילו פרוטא חדא עד זמנא חדא".

בסוף המכתב צויינו פרטים אלה על המקום והתאריך:

– "וחתמתי שמי פה קרתא רבתי דרומא, היום כ"ד לחדש דיקמברי, שנת אתקל"ט (היא שנת 1539 – ש"ה) וגאולת עולם, והכל שריר".

כותב המכתב חתם את שמו כך:

– "יונתן אלברכט ווידמיסתאדיוס, המכונה לוקריציוס משוויביא".

אנדריאס מאסיוס (לערך 1515-1573)

לעיל נאמר, שיוהאן התכתב בעברית גם עם נוצרים. להלן אביא מכתב עברי, שכתב לו אנדריאס מאסיוס, הבראיסט פלמי (בלגיה) שבילה שנים רבות מחייו באיטליה.²⁰ במקצועו היה עורך-דין ודיפלומט (שם). לאחר שירות דיפלומטי מוצלח, התיישב באיטליה ושינה את שמו מ"מאס" ל"מאסיוס" (141: 13) ושם התמסר ללימוד הלשון העברית וספרותה. הוא התיידד עם נוצרים יודעי עברית, כמו פאגיוס, שנזכר לעיל. בוינציה הצטרף לחוג ההומניסטי (הערה 20) של המדפיס הנוצרי, דניאל בומברג (נפטר 1549), שידע עברית והדפיס ספרים בעברית (7: 110-115). מאסיוס התכתב בעברית עם המדפיס בומברג ועם המדקדק הנודע בדורו, אליהו בחור, (שנזכר לעיל – בסעיף על "פאגיוס"). כן התכתב עם משכילים יהודים ברומא, ביניהם: אליהו בן מנחם, מקובל מחכמי איטליה, שחיבר ספר בשם "ארץ חפץ": "פירושו טעמים על התורה על-פי הפשט והקבלה".²¹ וגם עם עמנואל בן יקותיאל, מדקדק עברי, שחיבר ספר דקדוק עברי בשם "לוי חן" (1556). שני מלומדים אלה, שאתם התכתב, סיפקו למאסיוס כתבי-יד עבריים, של ספרות רבנית וקבלית.²² למאסיוס הייתה ספרייה עברית עשירה, שכללה ספרים חשובים וגם את התלמוד – עובדה לא שכיחה בדורו (141: 13).

מאסיוס עסק בחקר המקרא והוציא לאור מהדורה עברית-יוונית של ספר "יהושע", שנדפס כשנה לאחר מותו (אנטוורפן, 1574). לשם חיבור זה השתמש בספרות רבנית וקבלית מספרייתו העשירה (20: 685). כן חיבר לכסיקון לשפה הסורית (2: 153).

להלן אביא מכתב עברי, שכתב מאסיוס לוידמאנשטאט. מדוע כתב מאסיוס את המכתב הזה בעברית? משום שלא רצה, שאחרים, פרט לנמען, יבינו אותו, כפי שנאמר בגוף המכתב: "למען לא תכיר (צ"ל "יכיר" – ש"ה) אדם המחשבתי הזאת". והוסיף, שאת הסיבות לכך יסביר לנמען בעל-פה, בעת פגישתם הקרובה, שאותה ביקש ממנו הכותב.

הרי טקסט המכתב העברי של מאסיוס לוידמאנשטאט (עפ"י 2: 153).
 – "הנה אדוני נכבד, אני כבר הייתי פעמים שלש בביתך, לדעת מעלה כבודך את הכל מה שבענין מוסכם בינותינו, שלשום עשית והתעסקת כרצונך הטוב עלי, ולא מצאתי את מ"כ (=מעלת כבודך – ש"ה) בביתה (צ"ל: "בביתו" – ש"ה), והיום איני יכול לבא שמה, מפני גזרת הרופא. וא"כ אני מעתיר ומתפלל למען יהיה רצון מלפניך, להודיע לעבדך כל דבר בקצרה, וגם כן קצת

שעה נכונה לדבר עם מ"כ מחר, כי בזאת חפצתי עד מאד. עוד להיות כל דבר בידי מ"כ, אני עבדך מעתיר להיות לי למועיל ולעוזר בכל זה, כי על פי מ"כ עומדת כל תועלתי".

להלן הסביר את הסיבה לכתיבת מכתב זה בעברית:

– "וכתבתי כל זה בלשון עברית, למען לא תכיר (צ"ל "יכיר" – ש"ה) אדם המחשבתי הזאת, אשר גם כן מ"כ לא תגלה לאחרים, ועל סבות שאספרם למ"כ על פה בע"ה (= "בעזרת השם" – ש"ה), ולא לי להאריך עתה".

והרי שורות הסיום של מכתב עברי זה:

– "השם ית' (קיצור של "יתברך" – ש"ה) ימלא את כל משאלות לבך כרצונך, וכרצון ק' (כנראה קיצור של "קטן" – ש"ה) עבדך, הכותב כל זה בחיפזון היום".

הכותב חתם על מכתב זה כך:

– "אנדריאס מאסיאוס, עבד לאדוני ההגמון דקונסטיאנציאה ולמעלת תפארת כבודך".

על מכתב זה העיר פדרבוש: "שוב נראה, ששני מלומדים נוצרים מתכתבים בעברית, סימן להתפשטות השפה בחוגי משכילים נוצרים בימים ההם" (153:2).

אנה מריה (חנה מרים) שורמן (1678-1607)

²³ אנה מריה נולדה ב-5 בנובמבר 1607, בעיר ההולנדית אוטרכט, בכגרותה, כאשר כתבה עברית, חתמה את שמה: "חנה מריה שורמן". משפחתה היגרה לגרמניה, וכעבור שנים אחדות שבה להולנד, לעיר אוטרכט.

בילדותה ובנעוריה הרבתה לקרוא ספרים. לידידתה, אליזבת נסיכת בוהמיה, סיפרה שקריאת ספרים היא ההנאה הגדולה של חייה. כן אהבה לשונות ומגיל צעיר למדה שפות אירופיות אחדות – עתיקות וגם חדשות: בגיל 7 דיברה לטינית ובגיל 10 תרגמה את כתבי הפילוסוף היווני סנקה, לפלמית ולצרפתית (הערה 23).

בגיל מבוגר יותר למדה עברית ודבקה בלשון הזאת. אחד ממוריה לעברית היה הרקטור של אוניברסיטת אוטרכט (נוסדה 1636), שהיה בקי בשפות שמיות, והיו לה מורים נוספים לעברית. היא התמידה בלימוד העברית, עד שהייתה מסוגלת לכתוב בה שירים (164:2). היו לה ידידים וידידות, שידעו עברית ואתם היא התכתבה בלשון זו. עם הידידות הללו יש

למנות את הנסיכה אליזבת מבוהמיה ואת כריסטינה מלכת שוודיה (פרטים עליה – לעיל, פרק שני), שאף באה לביתה באוטרכט. ועוד שתי ידידות, שאתן התכתבה בעברית, יוזכרו להלן.

מלבד לימוד העברית למדה שורמן גם את התנ"ך במקורו העברי ולאחר מכן התעמקה גם בלימוד ה"קבלה" על-פי ספר "הזוהר". על עיונה הקבוע בתנ"ך יש לנו עדות מהימנה של הפילוסוף הצרפתי רנה דיקארט (1596-1650), שהכיר את שורמן בהיותה בשנות השלושים לחייה, ואז ביקר בעירה (אוטרכט) וגם בביתה. פעם אחת, כבואו לביתה, מצא אותה מעיינת בתנ"ך העברי והם התווכחו על חשיבות הדבר – כי לדעתו לא הייתה לכך חשיבות גדולה: והיא חלקה עליו וסברה, שיש לכך ערך חיובי רב. מכל מקום, עולה מעדות זו, שבגיל שלושים עדיין היא עיינה בתנ"ך העברי.

הגב' שורמן עסקה בתחומי יצירה רבים: נוסף על לימוד שפות, למדה ועסקה גם במוסיקה ובציור וגם בחקיקה על נחושת. בשל השכלתה הרחבה והמגוונת, כינה בני דורה בשם: "הכוכב של אוטרכט". היא לא נישאה – ונפטרה ב-5 במאי 1678 (23: 70).

בכתב-עת עברי (בכורי העתים, 1825) פורסמו שלושה מכתבים עבריים של שורמן, ולפניהם הסבר זה: "מכתבים בלשון עברי מאת עלמה חכמת לב חנה מרים שורמן". שם, בהערות שוליים נמסרו עליה פרטים אלה: "היא היתה מאמונת ממשלת ממשפחת אפרתי חורי עיר קאלן על נהר רינוס (לשם עברה מהולנד – ש"ה). נולדה ביום ה' לחודש נאפעמבער בשנת אלף ושש מאות ושבע ולמניניהם (כלומר: 1607 – ש"ה) ותהי לה רוח חכמה ותרב חכמתה מחכמת כל הנשים במעשה חושב ורוקם במלאכת אמן חרש ופסל ומנצחת בנגינות כלי זמר ושיר ותתפלא מאד בעט חרט ובעט סופר ובמבטא לשונות שונות עברי וערבי ורומי ויוני, כשדי וסורסי וכושי, ותמהר לדבר בשפת צרפתי אנגלי ואיטליא, וכל חכמי אמונתה קראו לה מופת השמיני ממופת עולם".²⁴

היא התכתבה בעברית עם ידידים, שידעו לשון זו, יהודים וגם לא-יהודים (9: ח, 60: והערה 23). ממכתביה העבריים, שהגיעו לידינו, ניכר שהיא רכשה ידיעה טובה גם בתרבות היהודית, כפי שציין גרץ: "וכעברי מלומד הביאה במכתביה דברי רש"י ואבן עזרא" (9: ח, 60).

בין מכותביה היה גם החכם מנשה בן ישראל (1604-1657), שנזכר לעיל בשל קשריו עם כריסטינה מלכת שוודיה. הוא היה בן למשפחת אנוסים מליסבון, שבילדותו נמלטה משפחתו לארצות השפלה. מנשה היה רב, חוקר ועסקן בקהילת יהודי אמשטרדם ובזכות פעילותו התירה אנגליה ליהודים

לחזור אליה (2: 164), לאחר שגורשו ממנה בשנת 1290. עברית למד מנשה מילדותו ושלט בה: "היה כותב בה צחות וכלי ספק גם היה משוחח בה עם רבנים אורחים מחוץ לארץ"²⁵.

ידוע, ששורמן התכתבה בעברית עם שתי בנות אצולה מאנגליה: אליזבת מקנזי ודורותיאה מור. בעלה של מור היה דיפלומט אנגלי, שהוצב בהאג, וכך הם נפגשו. כאשר מת אדון מור, שלחה שודמן לידידתה מכתב תנחומים בעברית. אין להתפלא על כך, שהיו באנגליה נשים שידעו עברית, כי במשך מאות שנים (בשנים 1290-1655) למדו עברית באנגליה, כמוסבר בפרק הקודם (סעיף 2). לא רק גברים משכילים עשו כך, אלא גם "נשים רמות מעלה" (2: 168), וכזאת הייתה גם הגב' מור. במכתב עברי של שורמן למור (שפורסם ב"בכורי העתים", הנ"ל) הזכירה הכותבת את יוהנה גריי, היא ג'יין גריי (1537-1554), נינה של הנרי השביעי (1457-1509). ג'יין נישאה ב-21 במאי 1553. ב-10 ביולי באותה שנה הוכרזה למלכת אנגליה בשל תככים במשפחת המלוכה, ובשל כך מלכה רק 9 ימים, כי נאלצה להתפטר, ואף-על-פי-כן לא שפר גורלה: היא ובעלה הואשמו בכגידה והוצאו להורג ב-12 בפברואר 1554.²⁶

ג'יין הייתה מוכשרת מאוד ובגיל צעיר התחילה ללמוד לשונות, עתיקות וחדשות ושלטה באחדות מהן: היא שלטה ביוונית וברומית, עד כדי היכולת לדבר בהן. כן שלטה בעברית, ואף בה הייתה מסוגלת לדבר.

במכתבה העברי של שורמן למור, הזכירה הכותבת את ג'יין תוך הערה, ששורמן סברה, כי עם מות ג'יין והמלכה אלישבע (היא אליזבת הראשונה מלכת אנגליה בשנים 1558-1603, שהייתה אישה משכילה וידעה שפות – ש"ה) – לא נותרו נשים יודעות עברית באנגליה, עד שנודע לשורמן שהגב' מור שולטת בעברית ולכן הציעה לה שורמן להתכתב בעברית.

הרי מכתב עברי זה של שורמן למור (עפ"י 24: 32). לפני המכתב נאמר: "לעיר הגדולה דובלין, לבעלה כבודה דורותאה מוֹר לאלמנת האיש הנכבד בן-חורים מוֹר מעיר יִטְרַכְתָּה".

והרי הטקסט של המכתב העברי הזה:

– "לבעלתי כבודה שלום

שמעתי את שמעך רעיתי בעלת כבודה וגלתי ושמחתי לאחת הטובה אשר נשאו לנו השמים בימינו לחדש את כבוד עמך, כי אני אמרתי, בכלי דעת גלתה החכמה מקרב הנשים שבאנגלנד אחרי מות הגברת יוחנה גריה ומלכה אלישבע ז"ל אבל באה החכמה בלבך ודעת לנפשך נעמה, כך בחר ה' להיות לעטרת תפארת לכל הנשים נחלה שפרה עליך ותמצאי את מטמני מסתרים, על כן בפעליך ששתי כעל אור השמש לצאתו ונכסף נכספתי לאהבתך

ואמרת בלבי אבוא נגד יקר תפארתך כעשרת הדברים האלה לפי עניות דעתי לכרות ברית מלח ביני וביניך, נחד נא לסחור ולקנות חכמה ובינה, כי טוב סתרה מסחר כסף ומחרוץ תבואתה (זהו פסוק בספר "משלי", ג: 14 – ש"ה). ועתה אם מצאתי חן בעיניך הודיע לי כל חפצין וברוכה את לה' הוד והדר לעמך".
 שורמן חתמה מכתב זה כך:
 – "רעיתך ואחותך חנה מרים שורמן".

גרהארד טיכסן (1734-1814)

מהמאה ה-18 אזכיר את חוקר העברית והמזדחן, פרופסור גרהארד טיכסן, שאהב את הלשון העברית והשתלם בה ובספרות ישראל, ואף דיבר טובות על יהודים ותמך בהחלת האמנציפציה גם עליהם.²⁷
 טיכסן נולד בדנמרק, ב-14 בדצמבר 1734 ונפטר בגרמניה, ב-30 בדצמבר 1815 (הערה 12 – 12: 291). הוא למד בגימנסיה בעיר אלטונה, ששם ישב אז הרב הנודע, יונתן אייבשיץ (1690-1764), מגדולי הרבנים במאה ה-18 וגם בעל השכלה כללית רחבה.²⁸ אייבשיץ החשיב מאוד את הלשון העברית והתריע על כך, שבני דורו מזלזלים בה (שם: 131). לכן פסק, שיש להתפלל רק בעברית, אף-על-פי שלפי ההלכה מותר להתפלל גם בלועזית.²⁹ מסופר, שבהיות טיכסן באלטונה, למד עברית גם בהדרכת הרב אייבשיץ.³⁰ שנטע בו את האהבה הגדולה לעברית. כאשר למד באוניברסיטה של האלה (Halle), השתלם טיכסן גם בספרות רבנית ובשפות שמיות (הערה 30).

בשנים 1759-1760 עסק בפעילות מיסיונרית לא מוצלחת בין יהודי דניה וצפון גרמניה (שם). אחר-כך שב לעסוק בחקר שפות שמיות ובייחוד בעברית. בשנים 1763-1789 שימש פרופסור לשפות שמיות באוניברסיטת ביצוב (Bützow) שבמקלנבורג (גרמניה). מבין השפות השמיות התמסר בעיקר לעברית, עד ששלט בה והיה אפילו "מסוגל לדבר בלשון התלמודית" (הערה 12, כרך 12: 291). כן שלט בספרי היסוד של היהדות. על כך תעיד העובדה, שלפני שכיהן כפרופסור, כנראה התחזה ליהודי והשיג מהרב משה ליפשיץ מקורכהיים תואר "חבר", שהוא מעין סמיכה לרבנות: "בתעודת חבר זו כותב הרב, שהוא מעטרהו 'בסמיכת חכמים', שזו תורה וזה שכרו מן השמים, להיות קרוא חבר ר' טיכסן לכל דבר שבקדושה".³¹ על כך העיד חוקר אחד: "נראה שידיעותיו של טיכסן היו כה רחבות בעברית ובספרות ישראל, עד שיכול היה להוליך שולל את הרב" (2: 165).

אחד מתלמידי טיכסן באוניברסיטה של ביצוב היה היהודי, מרדכי בן הרב משה לבוב. הרב היה ראש ישיבה בעיר לבוב, ואחר־כך (בשנת 1730) נתמנה רב לקהילת פרשבורג ונתפרסם בשם ר' משה חריף.³² בנו, מרדכי, סיים את חוק לימודיו ברפואה בשנת 1766 וקיבל מטיכסן תעודת הסמכה כדוקטור לרפואה. תעודה זו כתובה בעברית מליצית, המעידה על ידיעותיו הרחבות של טיכסן בתנ"ך וגם בתלמוד, הרבה יותר מהמקובל בקרב "העברים הנוצרים" (2: 165).

הרי הטקסט העברי של תעודת ההסמכה של מרדכי, שכתב טיכסן (1766):

— "ויעף אלי אחד מן השרפים, רצפה רצופה פרופה מגילה עפה יפה יפה וארץ רעשה אף שמים וינועו אמות הספים מקול הקורא בהרים פנו דרך הרימו מכשול, ישרו מסלה ויגה דרך הסולם לעלית הדאקטאר המרום המפורסם כי כולם ידעו אותו מקטנם ועד גדולם ה"ה (כנראה "החכם הגדול" – ש"ה) האלוף החכם הכולל רופא מומחא לרבים והמנתח המובהק ע"ה פ"ה (כנראה: "עמוד הימני, פטוש החזק" – ש"ה) כבוד שמו מ"ה (כנראה: "מורנו הרב" – ש"ה) בן כמ"ה (כנראה: "כבוד מורנו הרב" – ש"ה) משה לבוב זצ"ל יאיר כאור בהיר, אשר פה אזור שתי שנים כגבר חלציו לקנות חכמה ודעת, ללקט בשבלים אחר הקוצרים ה"ה ("האדונים החכמים" או: "האדונים הגדולים" – ש"ה) בעלי אסופות ושבת תחכמונים ואנשי מופת אשר חונים בישיבה המהוללה ביטצוי במדינת מעקלענבורג. ואני הייתי מכיר הרב המחבר ואראה כי טוב פותר, בונה ולא סותר רק משיב כהלכה למשה מסיני ושואל כענין ברוב בנין ורוב מנין. אסף בחפניו רוח חכמה ובינה ותעלומות. עלה שמים ירד עמקי תהומות, מרגניתא שפירא דלית בה טומא. זיו קלסתר פניו מכהה גלגל חמה. היה פה כעץ שתול על פלגי מים אשר פרו יתן בעטו (צ"ל: "בעתו" – ש"ה), דברים יקרים. והנה טעמתי בקצה המטה מיערת הדבש נופת צופים על אדני פז מתוקים, יקרים מפנינים, אשר בדעת ידבר שבח (אולי "שבחו" – ש"ה) מי יספר. עמו פלפלתי פלפולא חריפתא דברים הראויים לאמרם במתיבתא, קרי ותני ואין קץ לחריפותו. פלפולו עוקר הרים וטוחנן (צ"ל: "טוחנם" – ש"ה) זה בזה להוציא דין אמת לאמתו. כל המכבדו כמנה (אולי: "במנה" – ש"ה) יפה אפים יהא מבורך מן אלקי השמים. ואכין תפילתי לפני הדאקטור (לעיל וגם להלן, איית: "הדאקטאר" – ש"ה) המחבר וכוח הלז נ"י (=נרו יאיר – ש"ה). יהיה כזית

כבודו, יגל ד' בעדו וכסא כבוד ינחילהו חתן על כלה תגיל בת גילך ותחי' (הוא ידע שיהודים חרדים אינם כותבים את האותיות "י"ה" ברצף – ש"ה) שניכם כאברהם וכשרה. על כן לכה דודי לקראת כלה.³³

נאום הצעיר טיכוין, דאקטאר ופראפיסאר הפילוסופיא אחד מהמפלפלים עם הדאקטאר הנ"ל.
היום יום ד' י"א שבט לסדר ולפרט ותחת כנפיו תחסה"³⁴

הכתיבה העברית הנ"ל של טיכסן אינה מקרה יחיד. היו עוד נוכרים, יודעי עברית, שכתבו לעתים בעברית, בעיקר להנאתם. לדוגמה: וילהלם מינך (נולד ב-13 לפברואר 1843 ונפטר ב-25 במרס 1912), שהיה פרופסור לפדגוגיה באוניברסיטת ברלין ופרסם חיבורים בנושא זה בגרמנית. ארנסט סימון ז"ל (שכיהן כפרופסור לחינוך באוניברסיטה העברית, בירושלים) סבר, שמינך לא היה יהודי, אלא נוצרי שלמד עברית. בשנת 1871, עם סיום מלחמת פרוסיה-צרפת, כתב מינך להנאתו את תולדות המלחמה הזאת בעברית מקראית ובניקוד – ובעמודים מקבילים בגרמנית ("דברי המלחמה הגדולה", ברלין, 1909).³⁵

ארנסט רינאן (1823-1892)

את מכתבו העברי ליעקב ספיר, משנת 1866, הבאתי בפרק הבא (בסעיף על רינאן). במכתב עברי זה הודה רינאן לספיר, על ששלח לו במתנה את ספר מסעותיו העברי – "אבן ספיר" (1866).

הנרי ל' תומאס (שלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20)

הנרי שימש מתורגמן במשרד החוץ של ארה"ב בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. את תפקידו זה ניסח בעברית מליצית בחתימתו על מכתב עברי שלו, שיובא להלן (מכתב שני). מכל השפות שידע ותרגם מהן לאנגלית – הייתה לנוצרי זה חיבה מיוחדת ללשון העברית.³⁶ הנרי התעניין לא רק בעברית מקראית, כמו רוב הנוצרים יודעי עברית, אלא גם בעברית של דורו: "הוא קרא עיתונים עבריים, שיצאו בימים ההם, בסוף המאה הקודמת (הכוונה למאה ה-19 – ש"ה) וקנה ספרים עבריים חדשים" (36: 321). את אהבתו לעברית העביר גם לבנו, שאותו לימד תומאס עברית ישנה וחדשה (שם).

שמו של הנרי כידוע עברית נזכר לראשונה בכתב-עת "העברי", שהופיע בארה"ב (בערב פסח תרנ"ב ולאחר מכן בסירווגין עד ט"ז בשבט תרס"ב).³⁷

בעריכת הסופר והמשורר גרשון רוזנצוויג (1861-1914). העורך פרסם בעיתונו (שהופיע בכ"ב בטבת, תרנ"ה) מכתב עברי קצר, שכתב לו הנרי, ב-17 בדצמבר 1894, ובו ביקש לחתום על "העברי" וצירף למכתב זה דמי חתימה (כותרת המכתב ב"העברי": "מכתב חכם נוצרי"). בשלב זה, העברית של הנרי היא מליצית למדי ולאחר מכן היא השתפרה והתגמשה, כפי שנראה במכתבים הבאים.

הרי טקסט המכתב לעורך "העברי" (עפ"י 36: 321)

"אדוני המו"ל העברי!

הנני שולח לך כסף העברי קח ממני. מכתב טוב העברי ועל-כן נותן אני לך מכרו. אמן חזק אתה בידך עט סופר מהיר. אמן אומר אני לך לא קם בכתבים בשפת עבר איש חכם ממך".

(החתימה באנגלית)

בשל הקשיים הרבים בהוצאת עיתון עברי בארה"ב של שלהי המאה ה-19 – יצא "העברי" בסירוגין, והייתה הפסקה ארוכה בהופעתו. כאשר התחדש (בשנת תרס"א), היה הנרי בין הראשונים ששלח לעורך מכתב עידוד, בתוספת דמי חתימה על "העברי" עבור בנו של הנרי. במכתב עברי זה ניכר שיפור בשליטתו של הנרי בעברית, וזאת תוצאה מלימוד מתמשך של לשון זו וגם מקריאה רבה – הן בתנ"ך העברי והן בספרים ובעיתונים שהופיעו בזמנו (36: 323). לאחר חתימתו בעברית, הוסיף הנרי את תואר תפקידו בעברית מליצית.

הרי טקסט המכתב העברי הזה (עפ"י 36: 322)

"רעי היקר!

הנה נולד העברי שנית, ועל זה עלו אני וגיל תגל נפשי. הן אמנם עשה יעשה העברי מעשה טוב עם בני-ישראל, כי יתן להם דברי חכמה וקורות העתים לקרוא בלשון אבותם. שלום לך ושלום לעוזריך, כי חבר גדול אתה ועוזריך גם חכמים ותופשי עט סופר מהיר. מתרגם השיר "הערבה" (הוא: א"י מרקוזון – ש"ה) אשר חיבר המשורר האשכנזי הגדול שילר בחר בטוב טעם ודעת וטובה מאד ההעתקה אשר עשה, מזל טוב לו.

אבקש כי תשלח את העברי גם אל בני, כי נכסוף נכסף לקרוא בספרים כתובים בלשון הקודש. על-כן אני שולח אליך כסף מחירו ואתה תשלחנו אליו שנה אחת.

הרבה לי לדבר אתך ולא חפצתי בניר ובדיו, כי אקווה לבוא אליך ולדבר אתך פה אל פה. שאל לשלום הרעים האהובים, לאיש איש בשמו, ובפרט לאהובי גרמנסקי מוכר ספרים, כי איש טוב הוא.

ואנכי עד עולם אוהבך הנאמן,
 הנרי ל' תומאס
 מתרגמן בית דברי הממלכות
 אשר חוצה לארצנו, בעיר וואשינגטון."

על מכתב עברי זה של נוצרי כתב רוזנצוויג מאמר ראשי בעיתונו ("העברי") ובו נאמר: "המכתב הזה יהיה לתוכחת מגולה לרבים מבני עמנו, אשר עזבו את שפת אבותם. על הדבר הזה, אשר עזבו בני-ישראל את שפתם וחכמי העמים אמצוה ויוקירוה, כבר קרא החכם בן-אמוזג לאמר: 'זנח ישראל טוב אויב ירדפר' " (36: 322).

מכתב עברי שלישי של הנרי נכתב ב-17 לאוקטובר שנת 1902 (ולא ב-20 לאוקטובר, כפי שכתב קבקוב – 36: 324) ונשלח לרב מרכוס הלל דובוב, כתשובה למכתבו העברי של הרב (שלושה שבועות לפני כן) אל מזכיר המדינה בארה"ב, ג'ון מילטון היי (1838-1905), שנתמנה לתפקיד זה בשנת 1898³⁸. על מכתב עברי זה חתם ג'ון היי את שמו באנגלית: "במשך כמה שנים לא היה ידוע, אם היי כתב את המכתב בעצם ידו, או אם אדם אחר כתב בשמו. אולם אחר-כך נתגלה, שהמכתב הוא מעשה ידי הנרי ל' תומאס" (36: 323).

מי היה הרב דובוב ומדוע שלח מכתב למזכיר המדינה האמריקני? דובוב נולד במינסק (רוסיה) ולמד שם בישיבות מפורסמות: סלוצק, וולוז'ין, ואחר-כך היגר לארה"ב. כאשר כתב למזכיר המדינה, חי כבר הרב בארה"ב כ-6 שנים ובזמן כתיבת מכתבו שימש רב לקהילת "בני משה" באוואנסוויל (אינדיאנה)³⁹. במכתבו העברי למזכיר המדינה שיכחו הרב דובוב, על שהתערב לטובת יהודי רומניה, לאחר שראשי מדינה זו הפרו את תנאי "חוזה ברלין" (משנת 1878) וצמצמו את זכויות יהודי רומניה. ב-17 ביולי 1902 הודיע מזכיר המדינה הנ"ל על-פי הוראת הנשיא תיאודור רוזוולט – לצירי ארה"ב במדינות החתומות על "חוזה ברלין" (שארה"ב לא חתמה עליו), "שארצות הברית אינה יכולה לשאת אפליה בין אזרחים על-פי דתם"⁴⁰.

הרב דובוב העריך מאוד התערבות זו של ארה"ב לטובת יהודי רומניה, ושלח למזכיר המדינה (ג'ון מילטון היי), מכתב תודה בעברית⁴¹. מזכיר המדינה, שהיה גם סופר ומשורר וגם היסטוריון חשוב בדורו, העריך מאוד את הלשון העברית כלשון המקורית של התנ"ך. כאשר הגיש לו המתורגמן הרשמי של מחלקתו (הנרי ל' תומאס) את המכתב העברי של הרב דובוב עם תרגומו לאנגלית – הביט היי במקור העברי והעיר: "זאת הפעם הראשונה שאני מקבל מכתב עברי" (39: 203). אחר-כך הוסיף היי: "כוודאי יש סיפוק רב מקריאה מובנת של לשון התנ"ך, שמעולם לא שמעתי את צלצולה"

(שם: 304). בעקבות התרגשות זו מהלשון העברית, החליט היי להשיב על המכתב העברי של הרב, מכתב תשובה בעברית והורה למתורגמן שלו לעשות כן. בשולי מכתב עברי זה חתם היי את שמו באנגלית (צילום המכתב, בהערה 39, עמ' 203).

הרי קטעים מטקסט המכתב העברי הזה:

”מכתבך קבלתי, איש האלהים, ושמחתי עד מאד כי מצא חן בעיניך מעשה ידי אם בעד אחיך הנרדפים במלכות רומעניע. שלום לך ולעדתך בני משה.

ושאל אני מן ה' אלהינו כי יברכך, יברך את אנשי בריתך אשר בעוונסוויל בכל אשר תעשו הן בדבר שפתים או במעשה ידיים. ואתה תזכיר את שמי לטובה. ואלהי השלום עם כלכם לעולם. ואני אוהבך.”

John Hay

אמה פאלייר (1875-1949)

נוצרי שהתקרב ליהדות ורצה להתגייר, אלא שלפי עצת רבנים חשובים בני דורו, ובראשם הרב אליהו בן-אמוזג (1823-1900) – קיבל עליו את “שבע מצוות בני נוח”. מכתב עברי, ששלח פאלייר למורו לעברית חדשה, השילוני, הבאתי בסוף הפרק על פאלייר (שער שני, פרק שישי).

הערות

1. מירקין, י'. תולדות החינוך וההוראה, ירושלים, תרפ”ד, עמ' 42.
2. פדרבוש, ש'. הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1967, עמ' 144.
3. פרטים על כך – בפרק על רויכלין (שער שני, פרק ראשון).
4. Hirsch, S.A. *A Book of Essays*, London: Macmillan & Co. Limited, 1905, p. 135.
5. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 4, ירושלים, 1971, עמ' 1168.
6. אנציקלופדיה עברית, ט, ירושלים, 1964, עמ' 969.
7. הברמן, א”מ. הספר העברי בהתפתחותו, ירושלים: מס, 1968, עמ' 130.
8. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 15, ירושלים, 1971, עמ' 1136.
9. גרץ, צ'. דברי ימי ישראל (תרגום: שפ”ר, תוספות: א”א הרכבי), חלק שביעי, ורשה, תרנ”ט. השתמשתי במהדורת צילום: ירושלים, “המקור”, 1972, עמ' 146 – שם, הערה 4.

10. אנציקלופדיה עברית, ג, ירושלים, תשי"א, עמ' 554.
11. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 6, ירושלים, 1971, עמ' 425.
12. *The Jewish Encyclopedia, Vol. 5, New York, 1905, p. 325.*
13. רות, ב'. היהודים בתרבות הריניסאנס, ירושלים: מוסד ביאליק, 1962, עמ' 140.
14. קאסטו, מ"ד. היהודים בפירנצי בתקופת הריניסאנס, ירושלים, : קרית-ספר, 1967, עמ' 247.
15. מרגליות, מ' (עורך). אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, כרך ב, ת"א: צ'צ'יק, תש"ח, עמ' 380.
16. לפי רות היה זה בשנת 1523 (הערה 13 וכך גם במקור האנגלי של ספר זה), אולם זו טעות, כפי שעולה מעדותו של וידמאנשטאט, המצוטטת אצל גרץ: "למד תורת התלמוד בין היהודים בנאפולי... בשנת 1532" (9: 40 – הערה 2). התאריך 1532 ניתן גם באנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 16. עמ' 487.
17. אנציקלופדיה עברית, ב, ירושלים, תשי"י, עמ' 802.
18. שולוואס, מ"א. מחיי היהודים בתקופת הריניסאנס, ניו-יורק: עוגן, 1955, עמ' 252.
19. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 16, הערה 16: שם.
20. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 11, ירושלים, 1971, עמ' 684.
21. הלפרין, ר'. אטלס עץ חיים, כרך 6, ת"א: "הקדש רוח יעקב", תשמ"א, עמ' 212.
22. Baron, S.W. *A Social and Religious History of the Jews*, Sec. Ed., Vol. XIV, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1969, p. 30.
23. Kohut, G.A.K. *Ezra Stiles and the Jews – Selected Passages From his Literary Diary Concerning Jews and Judaism*, New York: Philip Cowen, 1902, p. 69.
24. בכורי העתים, תקפ"ה (1825), עמ' 31-32. ראוי להשוות לדברים אלה את דברי גרץ בנידון, שהובאו להלן.
25. רות, ב' (ססיל). מנשה בן ישראל, ת"א: מסדה, 1960, עמ' 18. הוא התחיל את כתיבתו בהתייחסות ללשון העברית ואף בכתיבה עברית: "מנשה עלה על דרך הספרות בספר דקדוק עברי 'שפה ברורה', שנכתב בעודו בן שבע-עשרה. הספר לא יצא בדפוס, אלא נפוץ בכתב-יד במשך כעשרים שנה, ומחברו מעיד עליו, שזכה לשם טוב" (שם: 55). "חיבוריו הראשונים, שהיו מיועדים בעיקר לקורא היהודי, נכתבו בעברית או בספרדית" (שם: 52). כן חיבר לוח שמות בעברית ובערבית (שם: 71). "את שורת הכתבים 'הפילוסופיים' סיים מנשה בשנת 1651 בספר עברי" (שם: 64-65), "נשמת חיים" (אמשטרדם, 1651), שבו דן בהרחבה על נצחיות הנשמה: "על עניין

חיי אדם בעולם שמעבר למציאות הגופנית" (שם: 65). ראוי לציין, ש"מנשה בן ישראל זכה להיות המדפיס העברי הראשון באמסטרדם, ולראשונה נדפס על ידו סידור תפילות כמנהג קהל קודש ספרד, שנגמר בדפוס ביי"ג בטבת שפ"ז – 1.1.1627" (הברמן, א"מ, הספר העברי בהתפתחותו, ירושלים, מס, 1968, עמ' 153). אך טבעי, שעל מצבתו, שעליה "חרותה כתובת נאה בספרדית" (רות: 177), נוסף אף נוסח עברי נמלץ, כשיר בן 4 שורות: אלפי מנשה נסתרו קרבי / אמנם בעט ברזל ועופרת / נגלו בכל תבל להוד וצבי / הנם עלי ראשו לכותרת" (שם: 178).

מנשה בן ישראל התכתב עם רבים מחכמי הגויים: "כמעט שלא היה יוצא שבוע בלי ששייב על כחצי תריסר מכתבים חשובים מאת מלומדים נוצרים" (רות: 38). אזכיר, לדוגמה, את יוהן בוקסטורף הבן (1599-1664), ששלט בעברית ותרגם ספרים אחדים מהספרות הרבנית העברית. כן תרגם ללטינית את "מורה נבוכים" של הרמב"ם ואת ה"כחרי" של ר' יהודה הלוי (2: 164). מנשה התכתב גם עם הוגו גרוטיוס (1583-1645), מייסד המשפט הבינלאומי, שידע עברית ולעתים שיבץ בכתיבתו מילים עבריות וגם מבעים עבריים (אנציקלופדיה יודאיקה, אנגלית, כרך 7, עמ' 940). שליטתו של הוגו בעברית ניכרת גם מהערותו, שבתרגום "שיר השירים" מעברית ללועזית, נפגם יפי השירה הזאת (שם: על גרוטיוס כתבתי לעיל, פרק ראשון – סעיף ה).

26. פרטים – בחיבורי: עברית שפה מדוברת, ת"א: משרד הביטחון, סדרת "האוניברסיטה המשודרת", 2000, עמ' 59-60, וגם בפרק הקודם של הספר הנוכחי, בסעיף 2: "נסיונות ומלכות".

27. אנציקלופדיה עברית, כד, ירושלים, תשל"ב, עמ' 273.

28. פרטים – בספרי: סוד שיח, ת"א: ירון גולן, 1992, עמ' 130.

29. הסבר על כך – בספרי: הבנת הנקרא בסידור ובמקרא, ירושלים: המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, 1983, עמ' 43-47.

30. הערה 20, עמ' 1474. ולהלן – הערה 31: 346 – הערה 7.

31. וינגרטן, ש' הכהן. "סמיכה בעברית לתואר דוקטור בשנת תקכ"ו-1766", בספר: שי לישעיהו (ערך: י' תירוש), ת"א: המרכז לתרבות של הפועל המזרחי, תשט"ז, עמ' 345.

32. פרטים עליו – בספר זה: כלילת יופי, מאת ח"נ דעמביצער, קרקא, 1888, מהדורה מחודשת, ניו-יורק: הוצאת ישראל זאב, 1960, חלק ראשון, עמ' פו-פז.

33. "עם השגת התואר דוקטור, התארס ד"ר מרקוס (כך נקרא אחר-כך), אך זיווגו לא עלה יפה וברכת הפרופסור הגוי לא נתקיימה" (31: 346).

34. חישוב השנה על-פי מבע זה נעשה כך: מעל כל אות, שנבחרה לחישוב

- השנה, סומנה בטקסט נקודה. בתיבה הראשונה ("ותחת") סומנה האות "ו" (כלומר: 6). בתיבה השנייה ("כנפיו") סומנו שתי אותיות אלה: "נ", "י" (כלומר: $60 = 10 + 50$). בתיבה השלישית ("תחסה") סומנו האותיות: "ת", "ס" (כלומר $460 = 60 + 400$). בסך הכל 526. כדי לקבל את התאריך האזרחי, יש להוסיף על מספר זה (526) את המספר 1240 וכך נקבל 1766.
35. על-פי קרסל, ג'. לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך שני, מרחביה: ספריית פועלים, 1967, עמ' 361.
36. קבקוב, י'. שוחרים ונאמנים, ירושלים: מס, 1978, עמ' 321.
37. הערה 35, עמ' 845. שם פרטים נוספים על רזנצוויג, עורך "העברי".
38. היי שימש מזכיר המדינה בארה"ב (בשנים: 1898-1905), בתקופת כהונתם של שני נשיאים: ויליאם מקינלי (כיהן בשנים 1897-1901) ואחריו תיאודור רוזוולט (מ-14 לספטמבר 1901 על 1909).
39. הפרטים על מכתב עברי זה הם על-פי המקור שלהלן, שבו ניתן צילום של מכתב עברי זה (מכאן למדתי, שהוא נכתב ב-17 באוקטובר ולא ב-20 בו, כפי שכתב קבקוב, כאמור לעיל): Hayman, F.C. "A Hebrew Letter", in: *Accent of Hebrew*, by A. Eisenberg and A. Segal, New York: Jewish Education Committee Press, 1960, pp. 203-204.
40. בארון, ש'. במבחן החירות, ירושלים: שוקן, 1977, עמ' 200.
41. מכתב עברי זה פורסם בספר, הנזכר לעיל (הערה 36), עמ' 323-324.

פרק רביעי

נוצרים דוברי עברית במאה ה-19

לפני פעילות א' בן-יהודה

פתיחה

מן האמור בפרקים הקודמים אנו למדים, שבמרוצת הדורות היו נוכרים לא מעטים, כולל נוצרים, שלמדו עברית – ומהם אף שרכשו את כושר הדיבור בה. כבר עם ראשית הנצרות היו בין אבות הכנסייה, שביקשו להכיר את מקורות היהדות, ובעיקר את התנ"ך העברי; כדי לתרגמו כהלכה וכדי להתווכח עם יהודים על עדיפות הנצרות על היהדות – ולשם כך למדו עברית. בדרך כלל הם הסתפקו בקריאה מובנת של התנ"ך ולעתים גם של ספרי יסוד נוספים של היהדות. אולם היו נוצרים שלמדו לכתוב עברית, כפי שראינו בפרק הקודם, והיו שלמדו גם לדבר עברית, בעיקר לשם פעילות מיסיונרית. מלבד השימוש בדיבור העברי בתחום הדתי, הייתה תקופה בת מאות שנים (במאות: ט-טז), שהעברית שימשה לשון הוראה בבתי ספר לרפואה באירופה. מאחר שהרצאות המורים היהודים היו בעברית, יש להניח, שמורים אלה היו מסוגלים גם לדבר עברית. הוא הדין לגבי הסטודנטים, שלמדו מפי מורים אלה, שהיו מסוגלים לדבר עברית עם מוריהם, לפחות בנושאי לימודיהם.¹ כאשר נוסדו האוניברסיטאות הראשונות באירופה, במאה ה-12, הוקמו בהן גם קתדראות לעברית – לעתים מתוך הערצה ללשון הקודש, אבל בדרך כלל לשם מגמה מיסיונרית: כדי להכשיר מיסיונרים לפעול בקרב היהודים, כי הם האמינו, שכדי להצליח בפעילות זו, עליהם לדבר עברית, כפי שנראה להלן.

במרוצת הדורות היו נוצרים, שתרגלו דיבור עברי, בעיקר כדי לתקשר עם יהודים לצרכים דתיים; אך היו גם כאלה, שדיברו עברית, כדי להשתלם בלשון זו כהכנה טובה להבנת הנקרא. כך, למשל, נהג המדינאי האיטלקי ג'אנוצו מאנטי (1396-1459). לאחר שהתמנה למזכירו של האפיפיור נייילאוס החמישי (כיהן בשנים 1447-1455), שגילה עניין רב בספרים

עבריים,² למד מאנטי עברית מפי מורה יהודי בשם מנואל. אך לשם שליטה בלשון זו תרגל אותה מאנטי על-ידי דיבור עברי עם משרת יהודי, ששכר לשם כך (2: 143). הזכרתי את מאנטי לעיל: סוף פרק ראשון).

בדין על דיבור עברי בקרב נוצרים, יש לציין את הפוריטנים, שהגיעו ל"עולם החדש" באנייה "מייפלאור", עם המתיישבים הראשונים מאירופה (1620). הם האמינו, שהעברית היא יצירת האל וכדי להבין כהלכה את דבריו בתנ"ך, הכרח ללמוד עברית ולקרוא את התנ"ך במקורו העברי. רבים מהם אף שלטו בדיבור עברי, כפי שהראיתי במקום אחר.³ לכן אין להתפלא על כך, שעם ייסוד האוניברסיטאות הראשונות ב"עולם החדש" (הראשונה – "הארורד" בשנת 1636), הונהג בהן לימוד חובה של הלשון העברית ובטקס סיום שנת הלימודים נשמעה הרצאה בעברית מפי אחד המסיימים, כשם שנשמעו באותו מעמד הרצאות ביוונית ובלטינית; והיו מורים ונשיאי המוסדות הללו, שנאמו בעברית גם באירועים נוספים.⁴ נוהג זה, של הרצאה בעברית בסיום הלימודים, נמשך כמאתיים שנה (1640-1817).⁵ אולם גם לאחר מכן היו סטודנטים, שהרצו בעברית במעמד סיום הלימודים, כמו ו"ר הארפר (1856-1906), לימים (מיולי 1891) נשיא אוניברסיטת שיקגו המחודשת. בטקס קבלתו את התואר הראשון, בשנת 1870 (בהיותו רק בן 14!) נשא הרצאה בעברית, כמסופר להלן (בשער שני, פרק שישי). גם בפעילות מיסיונרית נעשה שימוש בדיבור עברי ובהרצאות בעברית. כפי שאפרט בסעיף הבא.

עברית – שפת הפעילות של המיסיונרים

כמשך מאות שנים הסתייעו מיסיונרים בלשון העברית, כאמצעי יעיל להשפיע על יהודים לקבל את אמונת הנצרות. במחצית השנייה של המאה ה-12, כאשר נוסדו האוניברסיטאות הראשונות באירופה, נכלל בהן לימוד העברית ביחד עם השפות הקלאסיות: יוונית ולטינית. בתחילה הוצע לימוד זה לשם מחקר בלשוני ומתוך הערצה ללשון העברית, שנחשבה ללשון הראשונה בעולם (2: 137-138, והשוו: שער שלישי, מספר 35). אולם לעתים תכופות הייתה גם מטרה מיסיונרית ללימוד העברית, בייחוד היה כך לאחר שמועצת הכנסייה, בשנת 1311 (בויאנה), החליטה לייסד קתדראות לעברית באוניברסיטאות באירופה, כדי להכשיר מיסיונרים לעבוד בקרב היהודים.⁶ אולם עוד קודם לכן, במאה ה-13, שבו תיאולוגים נוצרים ללמוד עברית, והם עשו כן מאותן סיבות, שעודדו נוצרים לפני כן – מאבות הכנסייה ואילך – ללמוד עברית, כלומר: כדי להבין טוב יותר את התנ"ך ולתקן שגיאות בתרגומים השונים, כולל ב"וולגטה" – התרגום הלטיני הרשמי של הכנסייה

הקתולית; וגם כדי "לנצח את היהודים בוויכוחים הדתיים ולהעבירם על דתם" (141:2). פעילות מיסיונרית זו באמצעות העברית גברה, במאה ה-13, לאחר שנוסד מסדר הדומיניקנים (בשנת 1216 על-ידי דומיניקוס הקדוש) ונזירים ממסדר זה פתחו בפריז, בשנת 1236, "בית ספר מיוחד ללימוד הלשון העברית, למען השתלמותם של מיסיונרים הפעילים בהמרת יהודים" (141:2). כאמור לעיל, נעשה שימוש בעברית למטרה מיסיונרית גם מאות שנים לאחר מכן.

להלן אביא דוגמות לכך – לאחר המאה ה-13.

באיטליה, במאה ה-16, פרסם האפיפיור גרגוריוס ה-13 (1502-1585)⁷ שתי "כולות", כלומר: "אגרות רועים" של האפיפיור ובחתימתו:⁸ הראשונה – בספטמבר 1577 והשנייה (לאחר ניסיון של שבע שנים) – בספטמבר 1584.⁹ ב"כולות" אלה חידש גרגוריוס את מנהג "הדרשה להמיר", דהיינו: המנהג "לכפות על היהודים לשמוע את דרשות הכמרים".¹⁰ נוהג זה "הונהג לראשונה בארגוניה בשנות הארבעים למאה ה-16, והיה מתחדש בתקופות של התרגשות דתית" (שם).

על-פי נוהג זה, אספו יהודים (במספר שנקבע מראש) והם חוייבו להאזין (במקום שהועד לכך) לדרשות אלה, שמטרתן הייתה לפקוח את עיני היהודים להכרת אמיתות אמונת הנצרות. לא רק שהיהודים חוייבו להאזין לדרשות אלה, אלא שכל קהילה יהודית, שבתחומה התקימה "דרשה להמיר"; חוייבה לשאת בכל ההוצאות, כולל שכר הדרשן (9:שם).

במקרים לא מעטים היה הדרשן יהודי מומר, שנשא את דרשתו בעברית (שם), כנראה על יסוד ההנחה, שקל יותר להשפיע על יהודים להתנצר, אם פונים אליהם בלשון הקודש שלהם. ואמנם כך נהגו מיסיונרים רבים במקומות שונים בעולם, בהופיעם לפני יהודים ואפילו לפני מי שנחשבו כיהודים. דוגמה לאפשרות השנייה ישמש לנו המיסיונר הפוריטני, ג'ון אליוט (1604-1690). הוא נולד באנגליה והתחנך בקמברידג': בשל רדיפות נגד הפוריטנים, נאלץ אליוט לעזוב את אנגליה, וכמו פוריטנים נוספים, נסע אף הוא ל"עולם החדש", והגיע לשם בשנת 1631 (כ-11 שנה לאחר שהגיעה לשם האנייה "מייפלואר" עם קבוצת פוריטנים ראשונה, בשנת 1620).¹¹ אליוט ידע עברית היטב, כולל הדיבור בה. שנה לאחר הגיעו ל"עולם החדש" (כלומר: בשנת 1632) התחיל אליוט לשאת את דרשותיו הדתיות בפני הילידים (האינדיאנים). בחושבו – כמו רבים בדורו, כולל יהודים וביניהם גם מנשה בן-ישראל¹² – שהילידים הללו הם צאצאי עשרת השבטים האבודים של היהודים¹³ – נשא אליוט את דרשותיו לילידים – בעברית.¹⁴

אולם רוב רובה של הפעילות המיסיונרית בעברית הייתה עם קהלים יהודיים, במקומות שונים בעולם – ולא רק בא"י. להלן אדגים פעילות

מיסיונרית כזאת בארץ אחת בתפוצות – בפרס, בכל משך המאה ה-19. גם בתקופה זו ובמקום זה היו יהודים לא מעטים, שידעו עברית ומהם שהיו מסוגלים לדבר בה. בעיקר היו אלה רבנים ובני תורה, אך לא רק הם, כפי שנראה להלן. ואמנם, המיסיונרים, שפעלו בקרב יהודי פרס בכל המאה ה-19, השתמשו גם בדיבור העברי ובהרצאות עבריות כדי לשכנע את היהודים לקבל את אמונת הנוצרים.

הרי דוגמות אחדות לכך:

בשנת 1826 הגיע לפרס יוסף וולף (1796-1862), "מיסיונר רב פעלים, שנולד במשפחה יהודית בגרמניה והתנצר בכנסייה הקתולית. לאחר שהיגר לאנגליה, עבר לכנסייה האנגליקנית – ולה היה נאמן ופעל בשמה".¹⁵ הוא ידע עברית ובפעילותו המיסיונרית – בארצות המזרח התיכון, כולל בא"י – השתמש בעברית למטרה מיסיונרית. כך נהג גם בפרס. בדיווחו על פעילותו המיסיונרית בפרס – בערים סלמאט ואוריה (11: 186) – ציין וולף, שלעתים דיבר עברית.¹⁶ במיוחד ציין את הדיבור העברי השוטף של הרבנים: "אחדים מן הרבנים שלהם, שהגיעו ממקומות סמוכים – דיברו עברית יפה מאוד" (שם: 49). טבעי אפוא, שאתם ניהל וולף את שיחותיו בעברית.

מיסיונרים, שבאו לפרס אחרי וולף וביקרו בערים אחדות במדינה זו, ציינו שגם הם השתמשו לעתים בעברית, כדי לשוחח עם יהודים ולשכנעם לקבל את הנצרות. לדוגמה: ב-4 בינואר 1846 ביקרו המיסיונרים שטרן ושטרנשוס בעיירה הפרסית בוראזגון, שבה התגוררו יהודים מעטים, אולם גם ביניהם נמצאו יהודים דוברי עברית, שהיו "מסוגלים לדבר בלשונם הקדושה".¹⁷ ולכן השתמשו המיסיונרים הללו בעברית, כדי לשכנע את יהודי המקום בצדקת הנצרות.

ב-8 בינואר הגיעו המיסיונרים האלה לקאזרון ושם דיברו עברית עם ראשי הקהילה היהודית, תוך הדגשה, שהמנהיג היהודי המקומי דיבר עברית שוטפת גם בענייני חול,¹⁸ ולכן יכלו אותם מיסיונרים לנהל אתו שיחות בעברית. בערים הגדולות – כמו: שיראז והיספהאן – מצאו המיסיונרים הללו יהודים רבים – לא רק רבנים – שדיברו עברית, ואתם הם התווכחו בעברית על בעיות דת ועל עליונות הנצרות על היהדות.¹⁹

לאחר מכן, בשנות השמונים של המאה ה-19, פעל בפרס, בעיר האמדן, המיסיונר לוטקא. הוא יצא מלונדון ב-25 ביולי 1881, והגיע להאמדן ב-25 באוקטובר – וחזר ללונדון, לאחר סיום שליחותו, ב-29 באפריל.²⁰ בהאמדן נפגש לוטקא עם יהודי המקום וניסה לשכנע אותם בעברית, כי ישו הוא המשיח האמיתי. לוטקא דיווח לשולחיו, שלאחר כל הרצאה שלו בעברית, התקיים דיון ער למדי, שאף הוא התנהל בעברית.²¹

בסיום סעיף זה אוסיף עדויות אחדות על שימוש בעברית על-ידי

מיסיונרים, שביקרו בארצות סמוכות לפרס. המיסיונר יוסף וולף, שנזכר לעיל, ביקר בשנת 1832 גם אצל יהודי תורכיסטן ובדוח שלו לשולחיו, ציין וולף, שהרבנים של יהודים אלה "מדברים עברית צחה" (159:16). סביר להניח, שוולף דיבר אתם בעברית. וולף ביקר גם בכוכרה ושם פגש תימני, בשם ר' יוסף בן זכריה בן מצליח, מהעיר צנעא שבתימן, והוא דיבר עברית יפה מאוד. ממנו למד וולף, שכל יהודי תימן מדברים עברית (שם:195). ואמנם, יש לנו עדויות מהימנות על כך. לדוגמה: השד"ר הירושלמי, יעקב ספיר (1822-1885), שיצא לשליחותו מירושלים בשנת 1858, חדר לתימן ושהה שם 8 חודשים (11:194), הוא ציין, כי שוחח שם עם יהודים בעברית (פרטים על כך – הערה 11:194-195). גם עם יהודים אלה יכלו המיסיונרים לדבר עברית ולהרצות בה.

להלן אתאר פעילות מיסיונרית בא"י מאמצע המאה ה-18, אך בעיקר אתרכו בפעילות זו במאה ה-19, כפי שנהגתי לעיל, לגבי פעילות זו בפרס. בשנת 1754 ביקר בארצות המזרח, כולל בא"י, המיסיונר הגרמני סטפן שולץ, מראשי המיסיונרים, שהתמחה בנושא היהודי. הוא ידע לא רק עברית אלא גם יידיש, והוא השתמש בלשונות אלה בפעילותו המיסיונרית בין היהודים.

שולץ הגיע לחופה של יפו, ב-5 באפריל 1754 וכעבור יומיים עלה לירושלים.²² ב-16 במאי הגיע לטבריה, בלוויית חברים אחדים. הם נכנסו לבית המדרש שבעיר, שלאחר צפת נחשב לגדול ביותר בארץ. ביקור זה בטבריה חל בשנת ה-14, לאחר שהרב חיים אבולעפיה (1660-1744) חידש את היישוב היהודי בטבריה (1740), ושולץ הוא הנוסע הנוצרי הראשון, שהרחיב את הדיבור על היישוב היהודי המחודש בטבריה (22:204).

בטבריה נאלץ שולץ, לדבריו, לדבר עברית עם תלמידי בית המדרש, שהגיעו לעיר מארצות אחדות ורק העברית הייתה להם לשון קשר (שם). שולץ דיבר עברית גם עם יהודי הכפר פקיעין שבגליל, כפי שכתב בן-צבי: "השיחה עם היהודים הייתה בעברית".²³

בראשית המאה ה-19 הגבירו המיסיונרים את פעילותם בא"י על בסיס ההנחה, שהמצב הכלכלי הקשה של היישוב היהודי הקטן בארץ והמצב הרפואי הקשה של יישוב זה – יאפשרו גם בא"י, מעוז היהדות הדתית, את הפצת הבשורה הנוצרית בין היהודים, תוך כדי סיוע כלכלי ורפואי ליהודי הארץ. המיסיונרים הללו הבינו, שמבחינה פסיכולוגית תקל עליהם מלאכתם, אם יפנו אל יהודי הארץ בעברית. כך, לדוגמה, פעל המיסיונר יוסף וולף, שנזכר לעיל, כאשר ביקר, פעמים אחדות בא"י, בראשית המאה ה-19. מביקורו הראשון בארץ (1821-1822) תיאר את-ר-כך ביומנו מעמדים

אחדים, שבהם דיבר עברית עם יהודים במקומות אחדים בארץ.²⁴ גם מיסיונרים אחרים, שפעלו באותה תקופה בא"י, דיווחו שהם השתמשו בעברית בפעילותם המיסיונרית בין היהודים בארץ.

לדוגמה: ג'ון ניקולייסון (1803-1856), מיסיונר ממוצא דני, שהוסמך לכמורה בלונדון ופעל מטעם החברה הלונדונית להפצת הנצרות בין היהודים. בשנת 1821 שהה בירושלים תקופה קצרה וחזר אליה בשנת 1831 ושהה בה עד יום מותו.²⁵ בתיאור פעילותו המיסיונרית בא"י, בשנים 1834-1835, תיאר מעמדים, שבהם הוא דיבר עברית – לא רק עם רבנים, אלא גם עם יהודים פשוטים, שגם הם דיברו עברית.²⁶ ניקולייסון אף הרצה בעברית ליהודים מתנצרים.²⁷ בראשית שנת 1835 הגיע ניקולייסון למסקנה, שהכרח לבנות בירושלים כנסייה מיוחדת, שבה יוכלו היהודים המתנצרים להתפלל בעברית. ואמנם ב-27 ביולי 1838 נערכה תפילה בעברית במבנה שהמיסיונר הזה רכש לשם כך.²⁸

גם מיסיונרים אחרים הנהיגו למתנצרים היהודים תפילות בעברית. כך נהג המיסיונר הסקוטי, ר"מ מק־ציין – שהוא ועמיתו, א"א בונאר, נשלחו לארצות המזרח מטעם הכנסייה הסקוטית לחקור את מצב תושביהן היהודים ואת האפשרות לנצר אותם. מק־ציין ובונאר הגיעו לא"י בשנת 1839 ועל שליחות זו כתבו ספר, שבו כלולים תיאורים של מעמדים אחדים, שבהם הם דיברו עברית עם יהודי א"י.²⁹ מק־ציין אף דיווח לשולחיו, שהוא ארגן שיעורי הדרכה בעברית ליהודים, שגילו עניין בנצרות.³⁰ כן ציין ברוח שלו, שהוא ארגן תפילה בעברית: "יש לנו תפילה בעברית בכל יום, בבוקר ובערב, בחדר מיוחד בבית פרטי" (שם). במיוחד הדגיש את חשיבות התפילה בעברית בימי ראשון: "עדיין מתקיימת התפילה בעברית בימי ראשון אחר־הצהרים, והניסיון מוכיח את החשיבות הרבה של הנהגתה" (149: 30).

גם המיסיונר האנגלי, ו"ג וודקוק, שייזכר להלן, שהיה כנראה יהודי משומד³¹ – דיווח על טקס תפילה נוצרית, שהתנהל בעברית.³²

רוב המיסיונרים, שביקרו בא"י בראשית המאה ה-19 וגם תיירים נוצרים מאותה תקופה – ציינו, שיש לשלוח לא"י מיסיונרים יודעי עברית, תוך הדגשת החשיבות של הדיבור העברי, שהוא שימושי מאוד בא"י של אז. כך, לדוגמה, כתב רופא אירי־נוצרי, ור"ו ויילד (1815-1876), אביו של הסופר הנודע, אוסקר ויילד), שביקר באגן הים־התיכון, כולל בא"י, בשנת 1838. בספר שכתב ויילד על ביקור זה, הוא ציין, שפעילות מיסיונרית בא"י תצליח, רק אם היא תתנהל בעברית: "זוהי הדלת היחידה, שדרכה תהיה למיסיונר גישה אל היהודים, כי הם עצמם אמרו לי: איננו יכולים להתנגד ללשון הקדושה".³³

ואמנם, המיסיונר מק־ציין, שנזכר לעיל, ביקר בא"י שנה לאחר ויילד

(1839) ואף הוא כתב בדוח שלו לשולחיו: "שדוב היהודים במדינה הזאת מדברים עברית" (30: 267). לכן הסיק, שעל המיסיונר, הנשלח לא", לדעת עברית – לא רק כדי לקרוא בלשון זו, אלא גם כדי לדבר בה ודווקא במבטא הספרדי (שם).

דברים דומים כתב המיסיונר האנגלי ו"ג' וודקוק, שנוכר לעיל. הוא ביקר בא"י בשנת 1848 (כעשר שנים לאחר הביקור של ויילד) והשתדל לפגוש יהודים ולשוחח אתם בענייני דת במטרה מיסיונרית. מתיאוריו עולה, שהעברית שימשה לו לשון קשר ליהודים רבים (32: 236). לכן המליץ גם הוא לשולחיו, לשלוח לא"י רק מיסיונרים דוברי עברית: "בראש ובראשונה ידיעה בלשון העברית – הכרחית; ולא כלשון מתה, אלא דווקא כלשון חיה" (שם: 292).

שני נוצרים רמי-מעלה דוברי עברית (במאה ה-19)

סעיף זה מוקדש לשני נוצרים רמי-מעלה במאה ה-19, שדיברו עברית, לפני פעילותו של א' בן-יהודה – וללא קשר לפעילות זו. בפרקים קודמים הצגתי נוצרים אחדים דוברי עברית, שחיו בתקופה הנידונה כאן, כמו: פדרו השני (1825-1891), קיסר ברזיל, ששלט בעברית, עד כדי כתיבה יצירתית בה ואף ודיבר עברית בשטף. להלן (שער שני, פרק חמישי) אציג את ו"ר הארפר, נשיא אוניברסיטת שיקגו (מיולי 1891), שידע היטב עברית, דיבר בה ואף הרצה בה, מאמצע המאה ה-19 ועד סופה. וגם אמה פאלייר (יליד 1875) למד עברית ודיבר בה בשטף ללא קשר לפעילותו של בן-יהודה, כפי שאתאר להלן (שער שני, פרק שישי). כן תיארתי, בסעיף הקודם, את השימוש בעברית בפעילות מיסיונרית מראשית המאה ה-19 לסופה.

בסעיף זה אוסיף על דוברי העברית הנוצרים בתקופה הנידונה (המאה ה-19) שהצגתי בפרקים אחדים – שני נוצרים רמי-מעלה, שדיברו עברית בשטף: הראשון – פעל בתפוצות (א' רינאן), והשני – פעל בעיקר בא"י (ג' פינ). גם הם דיברו עברית ללא קשר לפעילותו של בן-יהודה:

ארנסט רינאן (1823-1892)

ארנסט רינאן היה היסטוריון ותיאולוג צרפתי, שהשפיע הרבה על בני דורו בתפיסתו הרציונאליסטית את היהדות וגם את הנצרות. בהתייחסו ליהודים אנו מוצאים בכתביו, לכאורה, יחס דו-ערכי כלפיהם: מצד אחד יש בכתביו יסודות אנטישמיים, אם כי הוא עצמו לא היה אנטישמי ואפילו פעל נגדה; ומצד שני מצויה בכתביו הערכה רבה, הגובלת לעתים בהערצה, ליהדות ולתרומתה לתרבות האנושית (כפי שנראה אצל טולסטוי, בשער שני, פרק רביעי).

רינאן סבר, שהיהדות היא דרגה קודמת לנצרות ובשל כך שיבת את היהדות. עם זאת טען, שיהודי דורו הם גזע מעורב; משום שבמרוצת הדורות נספחו ליהודים גרים רבים, שהפכו את היהודים לאירופים. אולם ביהדות ראה רינאן אחד משני היסודות (עם היוונות), שעליהם נבנתה התרבות המערבית: לדעתו, יסדה יוון "את ההומניזם השכלתני והמתקדם במלוא מובן המילה: המדע שלנו, האמנות שלנו, הספרות, הפילוסופיה והמוסר, הפוליטיקה, האסטרטגיה הדיפלומטיה והמשפט הבינ-לאומי שלנו – הכל הוא ממקור יווני".³⁴

עם זאת מצא רינאן בתרבות היוונית ליקוי מורגש מאוד: יוון "לא הרגישה בצורך אלוהי צדק. הפילוסופים שלה, שחלמו על הישארות הנפש, היו סבלניים לגבי העוול בעולם. הדתות שלה היו משחקי ילדים נחמדים בכל מקום ומקום – ואילו רעיון דת עולם לא עלה על דעתה" (שם). ליקוי זה ממלאת, לדעתו, היהדות: "הגאוניות הלוהטת של שבט קטן בירכתי סוריה נועדה למלא ליקוי זה ברוח יוון: חכמי ישראל זעמו על העושק והעוול בעולם הזה, נביאיו הם קנאי הצדק החברתי ומבשרים בקול רם, שאם לא ישלוט הצדק בעולם, מוטב שיחרב" (שם).

מאחר שרינאן הכשיר את עצמו לכמורה, הוא למד לשונות שמיות והתמחה בעברית, אך "עד מהרה נתפש לאפיקורסיות והחל כופר באלהות ישו. זנח את התיאולוגיה ועבר למדעי הטבע; אך לא יכול היה להשתחרר מן הבלשנות של הלשונות השמיות".³⁵ בייחוד דבק רינאן בלשון העברית, וככל שהרבה להכיר אותה, כן גדלה הערצתו אליה בשל סגולותיה הייחודיות, כמו: הבעה תמציתית ועוז ביטוי, כפי שכתב רינאן: "שפה ממין זה היא מקמצת בדיבור, אבל מה שהיא אומרת, הוא כפטיש יפוצץ סלע".³⁶

כל ימי חייו השתלם רינאן בעברית ובבגרותו אף לימד לשון זו, כאשר כיהן כפרופסור לעברית בסורבון. כן חקר את ההיסטוריה של עם-ישראל ואת עיקרי היהדות. בספרו האחרון, "תולדות עם-ישראל" (הופיע בחמישה כרכים, בשנים: 1887-1893), ביטא את דבקתו ברעיון המשיחי וציון, שרעיון זה הובא לעולם על-ידי העם היהודי.

רינאן שלט בעברית ואף השתמש בה בקריאה, בכתיבה וגם בדיבור: הוא קרא עברית – לא רק ספרות קלאסית ומחקרית וספרות עברית של תקופתו, אלא גם את העיתונות העברית בדורו. כך, למשל, היה המנוי הראשון לעיתון העברי "הלכנון" (94: 35) – העיתון העברי הראשון בא"י (1863), שאחר-כך עבר לאירופה והופיע שם משנת 1865.

כן ידוע לנו, שרינאן כתב עברית. אנו למדים על כך גם מן העובדה, שכאשר קיבל ספר עברי, השיב לשולחו מכתב תודה בעברית.

לדוגמה: השד"ר הירושלמי, יעקב ספיר (1822-1885),³⁷ שלח לרינאן את

ספר מסעותיו (אבן ספיר, 1866). רינאן כתב לספיר מכתב תודה בעברית ובסוף המכתב ציין, שהוא עצמו כתב מכתב עברי זה. כשלושים שנה לאחר שנכתב מכתב עברי זה (של רינאן, ב-1866), נדפס המכתב העברי הזה (עם תרגום צרפתי) בשבועון יהודי (1896), שהופיע בצרפת ומשם העתקתי אותו ככתבו:

"הנה הספר אשר אמרת להביאו אלי יקר מאוד הוא ולא יסלה (הכוונה: "יסולא" – ש"ה) בכתם אופיר, בשהם יקר וספיר. ועין המחבר הביטה מקום ספיר הוא מן תמימי דרך וכל אשר ספר בחדרי תימן אמנם כי רחוק מפנינים מכרו. וזה אשר יאמר: ראה זה חדש הוא. וה' שומר אורחות בני ישראל. שלום עליך ועל כל ביתך. אני כתבתי בידי, ארנס רנן, בפאריס העיר הגדולה יום כה בירח אוקטובר 1866"³⁸.

רינאן שלט גם בדיבור עברי והוא ניצל כל הזדמנות לדבר עברית. סטודנטים, שלמדו עברית מפיו, סיפרו על פגישות של מורם עם יהודים, שבהן נהג לפנות אליהם בעברית. כאשר נוכח לדעת, שהם אינם מבינים לשון זו, היה מעיר להם בהומור: "האם מותר לגוי להסביר לכם את לשונכם?" (94: 35). כפי שראינו לעיל, כך נהג גם פדרו השני, קיסר ברזיל. ואמנם שניהם, אוהבי העברית, היו ידידים קרובים והעיתונות של התקופה הראתה אותם לעתים זה בצד זה, כצמד אוהבי העברית (94: 35).

רינאן היו קשרים הדוקים עם חכמי ישראל בדורו. בהקשר לדיונונו אציין את יחסו האוהד של רינאן ליוסף הלוי (1827-1917), מחלוצי הדיבור העברי בתפוצות עוד לפני שנולד א' בן-יהודה.³⁹ הלוי, שדיבר עברית, הקנה לשון זו לתלמידיו בבית הספר היהודי בעיר אדריאנופול, משנת 1850 (ובן-יהודה נולד בשנת 1858). כן היה הלוי חלוץ הנחלת העברית למבוגרים, כולל הדיבור בה – תחילה נהג כך באדריאנופול ולאחר מכן, כאשר לימד בבית המדרש למורים כל כ"ח בפריס (שנוסד בשנת 1867), ניהל את שיעוריו, כולל בהיסטוריה יהודית, בלשון העברית. זמן קצר למד במוסד זה א' בן-יהודה, והוא אף השתתף, בשיעורי הלוי, שהתנהלו בעברית. לדעתו, עודד הדבר את בן-יהודה והמחיש לו, שהדבר אפשרי (פרטים על כך, בספרי: הערה 39: 38-47). ואמנם, כאשר עלה בן-יהודה לא"י (בשלהי 1881, בין כסא לעשור של שנת תרמ"ב) והוזמן על-ידי נסים בכר ללמד עברית מדוברת בבית הספר הירושלמי, שניהל בכר – עמדה לנגד עיני בן-יהודה הדוגמה של הלוי וסייעה לבן-יהודה להסכים לקבל עליו אתגר זה (שם: 42).

כאשר ביקש הלוי ללמד במוסדות אקדמיים בצרפת – סייע לו רינאן

לפלוס את דרכו להיכלי המדע האלה (35: 94 – פרטים על רינאן ועל הערצתו את העברית: בשער שלישי, מספר 34).

ג'יימס פין (1806-1872)

ג'יימס פין היה נוצרי פרוטסטאנטי מאמין וכפי שנראה להלן, אף עסק בפעילות מיסיונרית בין היהודים, לפני שהגיע לא"י. הוא נשלח לא"י בשנת 1846 לכהן בירושלים כקונסול הבריטי השני. לפניו שירת כסגן קונסול, ו"ת יאנג, שנכנס לתפקידו בירושלים במרס 1839 (11: 216-217) – וסיים את תפקידו בשנת 1845 (שם: 217). שנה לאחר מכן (ב-1846) נתמנה פין במקומו של יאנג ונשלח לא"י כקונסול של בריטניה. הוא כיהן בתפקיד זה 17 שנה (1846-1863). אף-על-פי שלפני שהגיע לארץ, עסק בפעילות מיסיונרית בלונדון;⁴⁰ לא עסק בא"י בפעילות זו. להפך: "הוא האמין גם בייעוד ישראל לעתיד לבוא ובתקומתו כאומה" (שם: 106). ואמנם בתקופת כהונתו בא"י היה פין ידיד אמת ליהודים. הוא "גילה התעניינות רבה בענייני היהודים ולזכותו יש לזקוף פעולות רבות למענם" (שם: 51). פין פעל גם למימוש התיישבות היהודים בארץ אבותיהם והיה הראשון, שעשה ניסיון להעסיק את יהודי ירושלים בעבודה חקלאית (40: 106). בכל תקופת כהונתו בארץ (1846-1863), הגן פין על יהודי הארץ (לא רק על יהודים, שהיו אזרחים בריטיים) מפני השלטונות התורקיים (שם: 105-106).

עוד לפני בואו לא"י שקד פין על לימוד העברית, כנראה מסיבות דתיות. כבואו לארץ כבר שלט בעברית, כולל הדיבור בה. על כך העידה אשתו – שאף היא דיברה עברית בשטף⁴¹ – בהערה שהוסיפה כעורכת, לספר הזיכרונות של בעלה: "כי שלט בלשון (הכוונה ללשון העברית – ש"ה) די הצורך, זמן רב לפני לכתו לגור בירושלים".⁴²

כבואו לארץ כקונסול בריטניה, הכיר פין בחשיבות העברית כלשון תקשורת בין היהודים, שעלו לא"י מארצות רבות, וגם ביניהם לבין הקונסוליה הבריטית בירושלים. לכן המשיך פין להשתלם בעברית ורכש בה שליטה טובה: בקריאה, בכתיבה ואף בדיבור. אף על כך העידה אשתו (בהערה הנ"ל): "בעת ישיבתו כקונסול בארץ הקודש, הקדיש הרבה מן הזמן – שיכול היה להשיג הודות להשכמה בבקרים ולחריצות שלא ידעה ליאות – ללימוד מדוקדק של הלשון והספרות העברית" (שם).

יהודי ירושלים ידעו על שליטתו של פין בעברית ולכן פנו אליו בלשון זו – הן בכתב והן בעל-פה – בכל ענייניהם. גם על כך סיפרה אשתו של פין: "בשבילו הייתה העברית שפה חיה – בדיבור, בכתב ובקריאה – כאחת השפות, שהיו נחוצות לו לניהול ענייניו הקונסולאריים. מכתבים ותעודות מכל הסוגים הופנו בלי חסך לקונסול הבריטי – לא רק בעברית קלאסית,

הכתובה באותיות מרובעות, אלא גם בניבים אחדים – היהודי-פולני והספרדי ובאותיות הכתב של כל אחד משני אלה; שכן כל היהודים ידעו, כי שקד ללמוד קרוא וכתוב וכי היה מנהגו לקרוא בעצמו את כל התעודות וחליפת המכתבים" (שם).

על שליטתו של פין בעברית, הכתובה והמדוברת, יש לנו עדות אובייקטיבית יותר מאשר עדות אשתו: זוהי עדותו של ד"ר ל"א פרנקל (1810-1894), אז מזכיר קהילת יהודי וינה, שהגיע לירושלים בראש חודש אייר 1856, כדי לפתוח בעיר בית ספר יהודי ע"ש "למל".⁴³ בירושלים הכיר פרנקל את פין בנסיבות חברתיות ובספר זיכרונותיו (שתורגם לעברית בשם "ירושלימה") העיד פרנקל על שליטתו של פין בעברית: "בבית בעל מלוני היקר, אינה האלוהים הפעם לידי להכיר ולבוא בחברת האדון פין, הקאנזול למלכות בריטניא, והנהו כותב ומדבר צחות בשפת עבר".⁴⁴

בקשר לדיוגנו ראוי לציין, שפין טען, כי בתקופת שירותו בא"י הייתה העברית שפה חיה, בייחוד בירושלים: כי העברית הייתה לשון תקשורת בין יהודים יוצאי ארצות שונות, וגם במשרדי הקונסוליה הבריטית בירושלים נשמע דיבור עברי: "באשר לעברית טהורה, הרי טעות גדולה טועים המשכילים באירופה, כשהם מכנים אותה 'שפה מתה'. בירושלים זוהי לשון חיה בשימוש של יום-יום – וכך הוא בהכרח, שהרי באיזו לשון אחרת יוכלו יהודים זרים מכל קצות הארץ לשוחח ביניהם? במשרד הקונסוליה שלנו נשמעת העברית מדוברת לעתים קרובות... לשון זו הייתה כלי לניהול עניינים בקונסוליה האנגלית" (42: 78-79).

חשוב להעיר, שעל כך העידו גם מיסיונרים ואחרים, שפעלו בא"י מראשית המאה ה-19, כפי שהוסבר לעיל. לדוגמה: רופא אנגלי, אדוארד מק-גוואן, הגיע לירושלים בשנת 1842, כדי לעבוד במרכז הרפואי, שהקימה החברה הלונדונית להפצת הנצרות בין היהודים. ביוזמתו של רופא זה הוקם בירושלים, בשנת 1844, בית חולים מטעם החברה המיסיונרית הנ"ל.⁴⁵ על מעמדה של העברית בקרב יהודי ירושלים, בשנת בואו לארץ, כתב הרופא הנ"ל: "עברית היא למעשה הלשון הלאומית שלהם עד היום הזה".⁴⁶ כאן אזכיר שוב את עדותו של המיסיונר ו"ג' וודקוק, שהובאה לעיל, על יסוד ביקורו בא"י בשנת 1844. בדיווח שלו לשולחיו כתב וודקוק, שלא"י יש לשלוח רק מיסיונרים יודעי עברית כולל הדיבור בה: "בראש ובראשונה ידיעת הלשון העברית – הכרחית, ולא כלשון מתה, אלא דווקא כלשון חיה; שכן אפילו עד היום היא משמשת אמצעי תקשורת בין הרבנים לבין היהודים החרדים במזרח" (32: 292).

כלל של דבר:

על יסוד האמור לעיל ברור לנו, שיש עדויות משכנעות, כי מראשית

המאה ה-19 ואילך – שנים רבות לפני עלייתו של בן-יהודה לא"י בשלהי 1881 – דיברו עברית בא"י – ולא רק יהודים, אלא גם נוצרים, כמו המיסיונרים, שבאו לפעול בארץ, וגם אתרים וכיניהם הקונסול הבריטי, ג'יימס פיין.

הערות

1. פרטים מלאים על כך – בספרי: עברית חיה במרוצת הדורות, ת"א: מסדה, 1992, פרק שני ("העברית – לשון ההוראה בבתי ספר לרפואה באירופה, מאות: ט"טז").
2. פדרכוש, ש'. הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1967, עמ' 143.
3. הרמתי, ש'. "עברית מדוברת בעולם החדש" (1880-1620), לשוננו לעם, ניסן-איר, תשמ"ז.
4. פרטים על כך, להלן – בפרק על סטיילס: שער שני, פרק שלישי. דוגמה להרצאה עברית בטקס גמר הלימודים ב"אוניברסיטת קולומביה" בעיר ניו-יורק, ב-6 באוגוסט 1800 – פרסמתי בספרי (הנזכר בהערה 1), בפרק שישי.
5. כץ, א"י. "מקומה של השפה העברית במכללות של ארצות הברית – בעבר ובהווה", ספר היובל של אגודת המורים העבריים בניו-יורק וסביבותיה (ערך: צ' שרפשטיין), ניו-יורק, 1944, עמ' 94.
6. רחנטאל, י'. "חכמי אומות העולם והלשון העברית", הדואר (ניו-יורק), שנה 22, גיליון כא (יט אדר ב', תש"ג), עמ' 351.
7. הוא כיהן כאפיפיור בשנים 1572-1585. שמו קשור בעיקר לרפורמה בלוח השנה הלולייני, שהונהג ע"י יוליוס קיסר בשנת 45 לפה"ס. הלוח המתוקן (משנת 1582), המקובל עד היום על רוב העמים, נקרא על שמו: "הלוח הגרגוריאני".
8. "בולה" – ברומי העתיקה הכוונה לקמע, שתלו על צווארי הילדים נגד עין הרע. "בימי הביניים – ניתן שם זה לחותמות מתכת או שעווה, שתלו על סרטים, שהיו קושרים וסוגרים בהם את המכתבים והתעודות הרשמיות – לעדות אמיתותם. אחר-כך כונו התעודות עצמן בשם 'בולה', ובעיקר המכתבים וההכרזות הרשמיות והחגיגיות של האפיפיורים והמלכים" (אריאל, א', ערך: י' פראוור. לכסיקון היסטורי, כרך ראשון, מהדורה שנייה, ת"א: מסדה, 1965, עמ' 260).
9. רות, ב'. תולדות היהודים באיטליה, ת"א: מסדה, 1962, עמ' 187.

10. הערת ע' שוחט בספר של שלמה אבן וירגה, ספר שבט יהודה, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ז, עמ' קפג – סעיף "השלושה עשר".
11. הרמתי, ש'. סוד שיח, ת"א: ירון גולן, 1992, עמ' 151.
12. מנשה בן ישראל (1604-1657), רב, חוקר ועסקן ציבורי חשוב – נתפס גם הוא לאמונה זו, כמוכח מספרו "מקוה ישראל" שמקורו הלטיני הופיע בשנת 1650. פרטים נוספים על איש זה – לעיל, בפרק שלישי, הערה 25.
13. בשנת 1585 (עוד לפני בואה של האנייה "מייפלאור" לחופי ה"עולם החדש", בשנת 1620) כתב כומר קתולי בספרו על ספרד החדשה, שמצא אצל האינדיאנים במכסיקו מנהגים דומים לאלה של היהודים (הערה 14).
14. Kurtz, S. *Jewish America*, New York: McGraw-Hill Book Co., 1985, p. 55
15. על-פי הערה 11, עמ' 211.
16. Wolff, J. *Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans and Other Sects*, Second Edition, London: James Nisbet & Co. 1835, pp. 49,119,188.
17. *The Annual Report* – of The London Society for Promoting Christianity, Vol. 38 (1846), p. 53.
18. Stern, H.A. *Dawnings of Light In the East*, London: Charles H. Purday, 1854, pp. 114,172. בהערה הקודמת וגם בספר הבא:
19. על שיראז – בהערה 17: 54-55; על היספאהן – בהערה 18: 162-163.
20. Gidney, W.T. *The History of the London Society for Promoting Christianity Among the Jews: From 1809 to 1908*, London: Society for Promoting Christianity Among the Jews, 1908.
21. על תאריך צאתו מלונדון – בעמ' 465. על תאריך שובו ללונדון – בעמ' 473.
22. הערה 17, מספר 1885(75), עמ' 109; והערה 20, עמ' 468.
23. קדר, ב"ו. "ידיעות על יהודי ארץ-ישראל במקורות פרוטסטאנטיים מן המאה הי"ח", ארץ ישראל (ספר נלסון גליק), כרך 12, ירושלים: החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בשיתוף עם היכרו יוניון קולג' – המכון למדעי היהדות, 1975, עמ' 203.
24. בן-צבי, י'. שאר ישוב, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1966, עמ' 43.
25. Wolff, J. *Missionary Journal and Memoir*, Vol. I, Second Edition, (Editor: J. Bayford), London: Duncan, Paternoster, R. and L.B. Speeley & Sons, 1827, pp. 206,209,211,212,251,256.
26. פרטים אלה הם – עפ"י: לקסיקון האישים של ארץ-ישראל (ערכו: י' שביט; י' גולדשטיין, וח' באר), ת"א: עמ-עובד, 1983, עמ' 339.
27. כתב-עת זה: *Jewish Intelligence*, August 1835, pp. 186,213.

27. Finn, E.A. *Reminiscences of Mrs. Finn*, London: Marshall, Morgan and Scott, 1929, p. 160.
28. מורגנשטרן, א'. משיחות ויישוב ארץ־ישראל, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, 1985, עמ' 209.
29. *Narrative of a Mission of Inquiry to the Jews From the Church of Scotland*, Edinburgh: William Whyte, 1844, pp. 277,291.
30. *Jewish Intelligence*, November, 1839, p. 143.
31. איש־שלום, מ'. מסעי הנוצרים לארץ־ישראל, מהדורה שנייה, ת"א: עם־עובד, 1979, עמ' 570 (הערה 9).
32. Woodcock W.J. *Scripture Lands* – Being a Visit of the Scenes of the Bible, London: Longmans, Brown, Green and Longmans, 1849, p. 134.
33. Wilde, W.R. *Narrative of a Voyage to Medeira, Taneriffe and Along the Shors of the Mediterranean*, Vol. II, Dublin: William, Curry, Jun and Co., 1840, p. 364.
34. הרץ, י"צ (נוסח עברי: ב' קרופניק). מבחר מחשבות על יהדות ויהודים, מהדורה שנייה עם תוספות, ת"א: מצפה, תש"ד, עמ' 84.
35. הרחוק, י'. "עברית כפי נוכרים", בקובץ: בנתיבי הגות ותרבות (ערך: "שפירא), ירושלים־ת"א: ברית עברית עולמית והוצאת יבנה, 1970, עמ' 93.
36. מובאה זו בעברית צורפה משני תרגומים, במקורות אלה: 2: 181; 34: 89.
37. הוא נולד בחבל וילנה, בשנת 1822. בהיותו בן 10 העלוהו הוריו לא"י. בין השנים 1858-1863 היה שד"ר ("שלוחא דרבנן", בעברית: "שליח של רבותינו" – כינוי למי שנשלח לאסוף תרומות לטובת יהודי א"י ומוסדותיה הדתיים). יעקב ספיר נסע למצרים, לתימן, למזרח הרחוק והגיע עד אוסטרליה וניו־זילנד. את רשמי מסעותיו תיאר בספר בשם אבן ספיר (1866). על דיבורו בעברית בארצות שאליהן הגיע – כתבתי בספרי סוד שיח (הערה 11) – פרטים עפ"י "המפתח".
38. מכתב זה עם תרגומו לצרפתית פורסם בכרך 51 של שבועון יהודי־צרפתי בשם: *L'univers Israe'lite* (מייסדו ועורכו הראשון היה ש' בלוך), בחוברת שהופיעה ב-24 ביולי, 1896, עמ' 519.
39. פרטים על כך – בספרי: שלושה שקדמו לבן־יהודה, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, תשל"ח, פרק ראשון.
40. אליאב, מ'. ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט. ירושלים: כתר, 1978, עמ' 51.
41. היא נולדה בפולין, ב-14 במרס 1825, בעת שאביה המיסיונר פעל שם בקרב היהודים. היא למדה שם עברית מפי מורים יהודים (פרטים על כך – בספרה:

- הערה 27 – עמ' 10, 11, 16). כן למדה שם גם יידיש (שם: עמ' 12). ואמנם היו מיסיונרים שדיברו גם יידיש, כמו סטפאן שולץ, שנזכר לעיל.
- .42 פין, ג'. עתות סופה (תרגום: א' אמיר), ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1980, עמ' 79 (שם בהערה). הספר המקורי (*Stirring Times*) הופיע בעריכת אשתו, בלונדון, בשנת 1878 (כלומר: שש שנים לאחר מות המחבר).
- .43 פרטים על כך – בספרי: סוד שיח (הערה 11), עמ' 216.
- .44 פרנקל, ל"א (נערך לשפת עבר מאת מענדל בר"י שטערן). ירושלימה, ווין 1858, עמ' 188.
- .45 פרטים על כך – במאמר זה: מורגנשטרן, א'. "בית החולים היהודי הראשון בירושלים", קתדרה, 33 (אוקטובר 1984). השלמות: קתדרה, 37 (ספטמבר 1985), עמ' 177-183; וגם עמ' 184-188.
- .46 *Jewish Intelligence*, Vol. XII (1847), p. 266.

שער שני

עברית בגויים – אישים (מאות 15 – 20)

- 103 – 85..... פרק ראשון: יוהאן רויכלין (1522 – 1455)
נושא דגל העברית בתקופת הרנסנס
- 85..... פתיחה
- 86..... דרכו של רויכלין לעברית
- 88..... מעברית – לטקסטים יהודיים
- 90..... הערכתו את העברית
- 91..... הפולמוס על ספרי היהודים ("מלחמת הספרים")
- 96..... מכתב עברי של רויכלין (1513)
- 98..... תרומתו לעברית: כתיבה והוראה
- 101..... הערות
- 116 – 104..... פרק שני: מרטין לותר (1546 – 1483)
מחולל הרפורמציה הפרוטסטאנטית בגרמניה
- 104..... פתיחה: תמרורי חיים
- 109..... יחסו ליהודים
- 114..... יחסו לעברית
- 115..... הערות
- 132 – 117..... פרק שלישי: עזרא סטיילס (1795 – 1727)
"העברי בעולם החדש"
- 117..... יחס "הפילגרימס" לעברית
- 119..... ה"עברים" בני משפחת מאתר
- 121..... עזרא סטיילס – יחסו ליהודים וליהדות
- 122..... שלבים בלימוד עברית ויהדות
- 123..... פגישות סטיילס עם רבנים אורחים בעירו
- 125..... סטיילס – מנחיל העברית
- 127..... כללו של דבר
- 127..... הערות

פרק רביעי: ל"נ טולסטוי (1828 – 1910) 133 – 152

יחסו ליהודים, ליהדות ולעברית

133 יחסו ליהודים – מסקנות חוקרינו

135 המהפך ביחסו ליהודים: משלילה לחיוב

137 ידידיו היהודים

139 מסקנתי על יחסו ליהודים

140 יחס טולסטוי ליהדות

142 מאמרו: "היהודי מהו?"

145 יחסו ללשון העברית

146 חתימה

147 הערות

פרק חמישי: ו"ר הארפר (1856 – 1906) 153 – 161

חלוץ רשימות של מילים־שכיחות בעברית

153 פתיחה

153 תמרורים בתולדות חייו

155 נשיא אוניברסיטת שיקגו

156 תרומתו להוראת עברית מראית

158 חתימה

159 הערות

פרק שישי: אמה פאלייר (1875 – 1949) 162 – 181

נוצרי־עברי – "בן נוח" ולא גר

162 פתיחה

163 תמרורים בדרכו אל היהדות

170 הפתרון שהציע לו בן־אמוזג

175 יחסו לעברית

177 מכתב עברי של פאלייר

178 הערות

פרק ראשון

יוהאן רויכלין (1455-1522) נושא דגל העברית בתקופת הרנסנס

פתיחה

בתקופת הרנסנס באיטליה (מאות 14-16) התעוררה המגמה לשחרר את המדעים ואת כל סדרי החיים מעול הכנסייה ושיעבודה,¹ ולראשונה ליצור "תרבות בעלת אופי חילוני מחוץ למסגרת הכנסייה – ופעמים אף עוינת לכנסייה".² במדע ובחינוך נקראת מהפכה תרבותית זו בשם "הומניזם" (הערה 1), דהיינו: "גישה המייחסת מעמד־יתר לענייניו של האדם לגבי כל העניינים האחרים ומדגישה את האוטונומיה שלו. בניגוד לגישה המעמידה במרכזה את האלוהות" (2-כרך א': 475).

טבעי אפוא, שבתקופה זו קמה התנגדות לכפייה המצפונית של הכנסייה והמתנגדים הללו הטיפו, "לשוב למקור אמונת הייעוד הטהורה של תורת ישראל, הנקייה מן ההשפעות והמשפטים הקדומים של האלילות, שכמה מיסודותיה תדרו לנצרות".³ כתוצאה ישירה ממגמה זו התעורר הרצון להכיר את התנ"ך בשפתו המקורית, כי נתערער האמון בדיוק של תרגומי התנ"ך העברי: לפני כן למדו כמרים עברית בעיקר לשם קנטור, לדעת מה להשיב בוויכוחיהם המיסיונריים עם היהודים; ורק יחידים למדו עברית מתוך אהבת הלשון הזאת. אולם בתקופת הרנסנס התהפך היחס הזה של לומדי העברית: רבים למדו עברית, מפני שהם העריצו את הלשון הזאת ורק מעטים למדו עברית לשם מגמה מיסיונרית (שם). כך אירע גם לקתדראות לעברית, שהוקמו באוניברסיטאות המפורסמות – בצרפת, באנגליה ובגרמניה. תחילה נוסדו קתדראות כאלה לשם מגמה מיסיונרית, במשך הזמן הן נוסדו לשם הכרת הלשון העברית וספרותיה: "הקתדרות לעברית באוניברסיטות בולוניה (1464) וברומא (1514) נוסדו מתחילה לשם מחקר מדעי והכרת תרבות ישראל העתיקה – ללא כל כוונות מיסיונריות" (3: 145). אין אפוא תמה, ש"במחצית הראשונה של המאה ה-16 ידעו כמעט כל המלומדים הנוצרים הבולטים את הלשון העברית" (שם).

הראשון שכלל את הוראת העברית בתכניות הלימודים של האוניברסיטאות בגרמניה, היה יוהאן רויכלין (1455-1522)⁴ – ראש וראשון ליודעי העברית בדורו ומייסד מחקר העברית בארצו.⁵ ואכן, בדורו הוא נחשב סמכות עליונה בכל הנוגע ללשון העברית וספרותה.⁶ את אהבתו לעברית ביקש לטעת גם בלב רבים, לכן כל ימיו טרח להפיץ את העברית בין הנוצרים (6: 145); ובעשותו כן ציין, שהוא רואה בכך מטרה חשובה של חייו (שם).

דרכו של רויכלין לעברית

כיצד נשבה רויכלין בקסמי הלשון העברית ותרבותה? בצעירותו התרשם מאוד מאחד מאבות הכנסייה הנוצרית, א"ס הירונימוס (342-420), שהיה גם מגדולי המלומדים בתקופתו – ידען גדול בתנ"ך, ששלט גם בלשון העברית. הירונימוס תרגם את התנ"ך העברי ללטינית ותרגומו הידוע בשם "וולגטה", נתקדש על-ידי הכנסייה הקתולית (פרטים נוספים על הירונימוס – לעיל: שער ראשון, פרק ראשון). רויכלין שאף להידמות להירונימוס – גם בדרך חייו וגם בהשכלתו הרחבה, כולל בידיעת העברית וספרותה.⁷ את חשיבות הלשון העברית הסביר רויכלין בכך, שכל אמת-דתית, מוסדית וגם מדעית – נתגלתה לראשונה לכני האדם על-ידי השראה אלוהית ישירה, שפעלה תחילה בעם ישראל. לכן סבר, שכל חכמות העמים נובעות ממקורות היהדות (6: 125-126). כמו משכילים רבים בדורו, האמין גם הוא, שכדי להבין כהלכה את דברי האל לבני האדם, הכרח לקרוא את המקור העברי של התנ"ך. הוא לא האמין בתרגומים, גם כאשר הם מדויקים; כי טען, שתרגום דומה ליון, הנמזג מחבית לחבית (שם: 128). לכן הסיק, כבר בצעירותו, שעליו ללמוד עברית. ניסיון ראשון שלו ללמוד עברית היה כנראה בשנת 1473⁸ (בהיותו כבן 18), אלא שאין לנו פרטים עליו. לאחר שסיים רויכלין את לימודי המשפטים בפריז (1481, בהיותו כבן 26), חזר לגרמניה והחליט להתיישב בעיר טיבינגן. הובעה סברה, שלפחות אחת הסיבות לכך, הייתה העובדה, שבאותו שלב של חייו התעורר בו שוב הרצון ללמוד עברית (6: 130) ובעיר זו ישבו שני תיאולוגים גרמנים יודעי עברית (פרטים – 6: 130-131). בבואו לטיבינגן, פגש רויכלין שני ידידים ותיקים, שאחד מהם (J. Wessel, 1419-1489) ידע מעט עברית (שם). כנראה, סיפר רויכלין לשני ידידים אלה על רצונו ללמוד עברית בשיטתיות, אולם הם ניסו לשכנע אותו, לוותר על משימה קשה זו (6: 130); אלא שהוא לא השתכנע מדבריהם. אך לא ברור, אם פנה לאחד מיודעי העברית שבעיר, כדי שהוא ילמדו עברית או

שניסה ללמוד עברית בכוחות עצמו. לדברי גרץ פנה לידידו וויזיל (הנ"ל) והוא לימדו את יסודות העברית (7: 75). לעומת זאת טען בארון, שרויכלין התחיל ללמוד עברית רק כחמש שנים לאחר מכן (בשנת 1486, בהיותו כבן 31), כאשר פגש יהודי בשם קלמן והוא שהקנה לרויכלין את ידיעת הא"ב בתוספת אוצר מילים עברי מצומצם.⁹

דחיפה חזקה ללמוד עברית קיבל רויכלין כעבור ארבע שנים לערך, בשנת 1490 (בהיותו כבן 35). בשנה זו הגיע רויכלין לאיטליה בשליחות דיפלומטית מטעם הדוכס של וירטמברג.¹⁰ כבואו לפירנצה פגש את פיקו דלה מירנדולה (1463-1494), פילוסוף ומלומד איטלקי, מהבולטים בתקופת הרנסנס, ששלט בלשון העברית ואף הכיר את ספרי היסוד של תרבותה; שכן בכתביו הזכיר חכמים יהודים מפורסמים, כמו: אבן-עזרא, רמב"ם ורלב"ג. יעקב בורקהארט (1818-1897), היסטוריון שוויצרי, שהתמחה בתולדות התרבות והאמנות ופרסם מחקר על תרבות הרנסנס באיטליה; תיאר את השכלתו היהודית של פיקו במילים אלה: "קנה לו דעת התלמוד והפילוסופיה היהודית כאחד הרבנים".¹¹ במיוחד התרשם פיקו מתורת הסוד היהודית ("קבלה") והתעמק בספרי היסוד של חכמה זו, ואמנם הוא נחשב ל"מקובל" הנוצרי הראשון.¹² את דבקו ב"קבלה" הסביר בכך, שלדעתו היא מאשרת את עקרונות הנצרות ואפילו את אלוהות ישו (4: 320).

בשיחותיו עם פיקו התרשם רויכלין מאוד מהשכלתו הרחבה בכלל ומהשכלתו היהודית בפרט, ושוכנע שתורת הסוד היהודית ("קבלה"): "היא השער אל האמיתות העולמיות של הקיום האנושי" (הערה 10), מה גם, שהיא מאששת את עקרונות הנצרות. לכן החליט רויכלין ללמוד תחילה עברית וארמית, כדי שיוכל ללמוד את ספרי היסוד של ה"קבלה" ושל תורת ישראל בכללה.

כעבור שנתיים (בשנת 1492) (בהיותו כבן 37), נתאפשר לרויכלין להתחיל בלימודים אלה. הוא הגיע אז לעיר לאנץ (באוסטריה), לחצרו של פרידריך השלישי (1415-1493, שנבחר לקיסר בשנת 1440). שם פגש רויכלין את רופאו האישי של הקיסר, היהודי המלומד, יעקב בן יחיאל לואנץ (נולד כנראה בגרמניה ונפטר לערך בשנת 1506).¹³ לואנץ שלט בלשון העברית וגם בספרותה. לפי בקשת רויכלין לימדו הרופא היהודי את הלשון העברית. רויכלין למד בשקידה רבה – כל שעה פנויה מעבודתו בחצר הקיסר, הקדיש רויכלין ללימוד העברית (3: 149), וכך התקדם במהירות בעזרת המורה היהודי, לואנץ, שהתחבב מאוד על רויכלין, לא רק כמורה אלא גם כאדם, עד שרויכלין כינהו "אוהבי וידידי" (7: 76). על תרומתו של לואנץ להשכלתו העברית, כתב רויכלין: "שבח לאל, אחרי

נוסעי ממך, הצלחת בלימודי והגעתי בהשגה גדולה".¹⁴ משמע: המורה הזה הצליח להקנות לרויכלין ידע בסיסי טוב בעברית, שאיפשר לו להמשיך ללמוד גם מספרים – ללא עזרת מורה – ורויכלין אמנם עשה כך והתקדם יפה בידיעת העברית. אין אפוא תמה, שהוא ציין, כי פגישתו עם לואנץ (בשנת 1492) נחשבה בעיניו לאחד האירועים המשמחים ביותר בחייו (6: 134). לאחר שנים, כאשר פרסם רויכלין ספר על יסודות הדקדוק העברי (בשנת 1506), כמתואר להלן; הזכיר לטובה את לואנץ, מורו לעברית, וחלק לו שבחים מופלגים. גם לואנץ התרשם מאוד מדבקותו של רויכלין בלימוד העברית ומקצב התקדמותו בלימוד זה, לכן המליץ לקיסר, שייתן לרויכלין מתנה נדירה: תנ"ך עברי עם תרגום אונקלוס מהמאה ה-12 או ה-13 (9: 182), שעלה כ-300 דינרי זהב (7: 76). בחצר הקיסר פרידריך השלישי נפגש רויכלין עם משכילים יהודים אחדים ולמד גם מהם, כפי שהעיד בחיבורו "ראי עין" (שם), שנכתב ב"מלחמת הספרים", כפי שיובהר להלן.

מעברית – לטקסטים יהודיים

רויכלין לא הסתפק בלימוד הלשון העברית, כי מאז פגישתו עם פיקו ברומא (בשנת 1490), השתוקק רויכלין להכיר את תורת הסוד היהודית ("קבלה"). גם מורהו לעברית, לואנץ, עודד אותו לכך (הערה 8), לכן התאמץ רויכלין להשיג ספרים על "קבלה", כדי לנסות ללמוד מהם בכוחות עצמו. כבר בשנת 1494 חיבר ספר ("השם המופלא") על נושא קבלי: על שמות האלוהים בעברית והיישום המאגי שלהם.¹⁵ היה זה חיבור ראשון על חכמת ה"קבלה", שפורסם בלטינית. ספרו זה של רויכלין כתוב כסדרה של שיחות – סוגה ספרותית אהובה בתקופתו (7: 129). המשוחזרים הם: המחבר, פילוסוף אפיקורי ויהודי. אולם בשלב זה של חייו עדיין לא הכיר רויכלין היטב את חכמת ה"קבלה", ולכן מה שכתב בספר זה אינו מבוסס (הערה 15). אך לזכותו יש לומר, שהוא המשיך ללמוד "קבלה" ובשנת 1497 פנה בכתב לרב יעקב מרגליות מרגנסבורג (נפטר בין 1499 ל-1515¹⁶), שבדורו נחשב לסמכות בענייני הלכה (שם: 16), וביקשו שישלח לו ספרי "קבלה" על-פי רשימה, ששיגר אליו רויכלין. הרב הזה לא מצא את הספרים המבוקשים, אך הבטיח לרויכלין את סיועו במאמציו להכיר את חכמת ה"קבלה" (פרטים – 7: 75-76). ואמנם הם התכתבו על נושא זה (13: 353).

רויכלין התעמק בחכמת ה"קבלה" ועיין בכתבי-יד חשובים בנושא זה, ביניהם גם בשני חיבורים של המקובל והפייטן היהודי, יוסף בן אברהם

גייקטילה (לערך 1248-1328): א) "גינת אגוז" (שנכתב ב-1274 והופיע בדפוס רק בשנת 1615), שהוא מבוא לסימבוליות המיסטית של הא"ב, הניקוד ושמות האל. ¹⁷ ב) "שערי אורה" (נכתב לפני 1293 ופורסם בשנת 1559 – 1564), "הנחשב אצל המקובלים לאחד הספרים היסודיים של חכמת הקבלה". ¹⁸ ספר זה תורגם ללטינית (1516) ודויכלין למד מתרגום זה (הערה 15).

כאמור לעיל, למד רויכלין הרבה ממורו לואנץ והמשיך להשתלם בכוחות עצמו על-ידי עיון בספרי היסוד של היהודים, בעיקר במקורם העברי, אך עיין גם בתרגומים של ספרים אלה, כמו תרגום "שערי אורה", כאמור לעיל. בשנת 1498, כ-4 שנים לאחר שכתב רויכלין את ספרו "השם המופלא", הזדמן לו להרחיב את השכלתו היהודית, כולל הכרת התלמוד והעמקה בחכמת ה"קבלה"; שכן בשנה זו (1498) הגיע רויכלין בשליחות דיפלומטית לרומא ושם פגש את עובדיה בן יעקב ספורנו (לערך 1475-1550), רופא ופילוסוף, שנודע בעיקר כפרשן המקרא. מהם איפיוני פירושו למקרא? "ספורנו נטה לפרש את הכתובים על דרך הפשט. מטעם זה מיעט בהבאת אגדות היסטוריות, המצויות לרוב במדרשי חז"ל. לעומת זאת הרבה להביא ממאמרי חז"ל מתחום המוסר והדרכת האדם; ושילבם בפירושו. לעתים נזקק לפירושים על דרך האלגוריה, בייחוד בפירושו לשירי-השירים וקוהלת. כמי שנתחנך על ברכי ההגות הפילוסופית והרציונאליזם, נמנע מפירושים על דרך הסוד... במקומות רבים בפירושו, כגון בהסבר פרשת הבריאה, עשה שימוש בהשקפות המדע של זמנו ובהשכלתו הרפואית". ¹⁹

ספורנו היה כנראה מורה מבוקש מאוד לעברית, שכן הוא דרש תשלום גבוה עבור שיעוריו אלה. רויכלין סיפר, ששילם לספורנו דוקאט אחד לכל שיעור – סכום גדול באותו זמן. ²⁰ אף-על-פי-כן המשיך רויכלין ללמוד מפי ספורנו, משום שהכיר באיכות הוראתו. בהיותו ברומא רכש רויכלין ספרים עבריים רבים (5: 675) ובעזרתם הרחיב והעמיק את השכלתו היהודית והעברית, ועם זאת לא חדל מלימוד ה"קבלה".

לאחר שנים של לימוד ועיון בחכמת ה"קבלה" ולמעלה מעשרים שנה לאחר שהופיע ספרו הקבלי הראשון ("השם המופלא", בשנת 1494) – פרסם רויכלין, בשנת 1517, ספר שני בנושא קבלי ("על חכמת הקבלה"). גם ספר זה נכתב בצורת שיחות בין מקובל יהודי, מוסלמי אנוס ופילוסוף פיתגוראי. בספר זה – בניגוד לספרו הקבלי הראשון – התקרב המחבר לעמדה היהודית. עושר המידע בספר זה והטון השקט והמכובד של סגנונו; עוררו עניין רב בספר זה, הנחשב לחיבור קלאסי של "הקבלה הנוצרית" (הערה 15). את הספר הזה הקדיש רויכלין לאפיפיור לאו

העשירי (שכיהן בשנים 1513-1521), ש"סייע להומניסטים ונטה חסד ליהודים" (2: 730) ואף סייע אישית לרויכלין במאבקו הקשה ב"מלחמת הספרים", כפי שנראה להלן.

הערכתו את העברית

רויכלין לא רק אהב את הלשון העברית, הוא אף העריץ אותה. כרבים מהמשכילים הנוצרים בני דורו סבר גם הוא, שהעברית היא "אם הלשונית"²¹, והלשון המשוכללת והיעילה ביותר מכל הלשונות. הערצה זו לעברית באה לידי ביטוי בדבריו, שכתב עליה בספריו. בספרו "השם המופלא" (1494), שהוזכר לעיל, כתב רויכלין על ראשוניותה של העברית: "בה דיבר ה' עם בני אדם ובני אדם עם המלאכים – פה אל פה, ולא על ידי שליח, פנים אל פנים – כדבר איש אל רעהו" (3: 150). על איפיוני העברית כתב שם: "הלשון העברית היא פשוטה, נקייה, בלתי מסורסת, קצרה, קדושה ועקבית" (שם).

כאמור לעיל, עלה בתקופתו ערך העברית בקרב לא־יהודים, ורבים ממכריו דחקו בו לחבר ספר ללימוד יסודות הדקדוק העברי (7: 77). רויכלין חיבר ספר כזה על-פי המודל של המדקדק והפרשן, ר' דויד קמחי (רד"ק: 1160-1235) וכמוהו צירף ליסודות הדקדוק העברי גם מילון. אולם בסידור המילון סטה מדרכו של רד"ק: בעוד רד"ק כלל את השורשים "המרובעים" בסוף כל אות, לאחר השורשים "המשולשים", וכך נהג גם לגבי מילים ארמיות – שיבץ רויכלין מילים אלה בתוך כל אות (6: 137). בחירת החומר הדקדוקי, שנכלל בספר זה, נעשתה לפי מטרתו של רויכלין – להכשיר את הלומד מספר זה לקרוא בהבנה את התנ"ך העברי; ולא כדי ללמוד לכתוב עברית (שם: 139).

ספר זה הופיע במרס 1506 (6: 137) והיה שלישי לספרים על נושא הדקדוק העברי, שחיברו נוצרים. ואם כי גם בספרו של רויכלין יש שגיאות, מהן אף גסות (כמו: קביעתו שהאותיות "ח" ו"ע" הן אימות־הקריאה; ושהריבוי הזוגי "יים" הוא סימן ריבוי מוטעה²²) – אין ספק, שספרו של רויכלין טוב במידה ניכרת – ביסודיותו ובידיעתו הרחבה – משני ספרי הדקדוק העברי, שכתבו נוצרים לפניו: א) ספרו של א' מנוציוס (1449-1515), שהיה ספר ראשון שפרסם נוצרי על דקדוק עברי, שנועד ללומדים נוצרים ("מבוא לשפה העברית", 1501). ב) ספר של ק' פליקאנוס (או: פליקן, 1478-1556) שפורסם בשנת 1504 (5: 675).

גם בספר הדקדוק שלו הביע רויכלין את הערצתו לעברית בדברים נלהבים אלה: "בהשוואה לעברית, כל השפות האחרות הן עניות ונחלשות.

למרות עתיקותה היא עשירה ביותר. השפות האחרות שואבות ממקורה הקדמון" (150:3).

כחמש שנים לאחר פרסום ספרו על יסודות הדקדוק העברי, פרסם רויכלין – במסגרת "מלחמת הספרים", כפי שנראה להלן – חיבור בשם "ראי עין" (1511) ובו כתב, ששליטה בלשון העברית היא ערוכה להבנת סתרי החכמה: "רק דרך הלשון העברית יוכשר האדם להשיג את הפילוסופיה העמוקה והנסתרה" (150:3). סביר להניח, שהתכוון בעיקר לחכמת הסוד היהודית ("קבלה").

את הערצתו לעברית סיכם רויכלין במשפט אחד, שכתב לאחד הכמרים: "תמיד כשאני קורא עברית, הרי זה כאילו ראיתי את האלוהים מדבר אלי פנים אל פנים"²³ מעניין להשוות דברי הערצה אלה לעברית לדברים, שכתב על העברית ויליאם בראדפורד (1590-1657), המושל השני של המושבה פלימות ב"עולם החדש". גם הוא למד עברית, אהב אותה ואפילו העריץ אותה. את חשיבות ידיעת העברית נימק כך: כדי שאפשר יהיה "לראות בעיניים את דברי אלוהים ביופיים הטבעיים"²⁴ (את דברי השבח של רויכלין על הלשון העברית, ריכזתי בשער שלישי מספר 7).

הפולמוס על ספרי היהודים ("מלחמת הספרים")

רויכלין, שכאמור לעיל אהב את העברית ואת תרבותה, בייחוד את ה"קבלה"; נחלץ להגן על ספרי היסוד של היהודים ולהצילם מהשמדה. פולמוס זה נגד ספרי היהודים, התקיים ב"מצודה הראשית של הקנאים הגרמנים, במרכז הנזירים הדומיניקנים בעיר קלן"²⁵ ביוזמת המשומד היהודי, יוהאן (שם שבחרו רבים מהמתנצרים היהודים – 6:76) פפרקורן (1469-1521). בפולמוס זה הגן רויכלין על ספרי היהודים ובפעילות זאת סיכן לא רק את כבודו ואת מעמדו – אלא אפילו את חייו.

המשומד יוהאן פפרקורן (ששמו הפרטי העברי היה "יוסף"²⁶) נולד במורביה ובילדותו קיבל השכלה יהודית מצומצמת למדי. על כך כתב ההיסטוריון צ' גרץ: "אמנם ידע לקרוא בספר עברי, אבל לא נחשב בין הלומדים" (64:7). ואכן, כך מוכח מכתבי הפלסטר שלו נגד התלמוד והספרות הרבנית, שלא הבינם כלל (שם:392). כן טעה טעויות גסות גם בהתייחסותו לתנ"ך. לדוגמה: בכתביו טעה פפרקורן אפילו בשמות העבריים של אחדים מספרי התנ"ך: במקום "חבקוק", כתב חאבקוק", לספר "תהלים" קרא "מלכי כתובים". כן טעה בקריאת תיבות עבריות שבמקרא. לדוגמה: בספר "ישעיהו" כתוב: "מי בקש זאת מידכם קָמס חצרי" (א:12). פפרקורן לא הבין את פירוש התיבה "רמס" (קרי: "דמוס"),

והעתיק במקומה, בכתב עברי, תיבה זו "דמם", כפי שמתברר מן התעתיק הלטיני שהוסיף לתיבה זו, Demom, כלומר: הוא טעה בזיהוי אותיות דומות-צורה (ד־ר) והמיר את ה"ר" המקורית, שבראש התיבה "רמס" באות דומה – "ד". כן המיר את האות האחרונה בתיבה המקורית ("ס"), באות דומה לה ("ם", 6: 103-104). טעויות אלה מוכיחות בעליל את בוורתו בעברית וגם בתנ"ך; כי הפסוק הנ"ל (בישעיהו, א: 12) כלול בפרק א' של ספר "ישעיהו", ופרק זה משמש הפטרה לשבת שלפני ט' באב ("שבת חזון") – וגם פשוטי עם, באי בית-הכנסת, מכירים את הפרק הזה – לא כן פפפרקורן.

ואם את התנ"ך לא הכיר, אין להתפלא שלא הכיר את התלמוד. למעשה מתברר, שלא ידע אפילו את שמות המסכתות שבתלמוד; שכן בספרות הפולמוס, שפורסמה בשמו, טען שבתלמוד מצויה מסכת בשם "בבא קמא" ומסכת נוספת בשם "ארבעה אבות נזיקין" – ולא ידע כלל, שאין מסכת כזאת, והמבע: "ארבעה אבות נזיקין" הוא ראשית המשנה הראשונה במסכת "בבא קמא" (7: 392).

רויכלין הביא הוכחה משכנעת, שפפפרקורן לא הכיר את התלמוד ולא את ספרות ההלכה, שהתפתחה אחריו. בחיבורו "ראי עין" סיפר רויכלין, שכאשר ביקר פפפרקורן בביתו, כדי לגייסו לצדו ב"מלחמת הספרים" (84: 6); הראה לו רויכלין חיבור הלכתי ידוע, "ספר מרדכי" (המוכר גם בשם "המרדכי"²⁷). המשומד טען, שאינו מבין את הכתוב בו, כי למד רק תנ"ך (וגם אותו לא הכיר, כפי שהראיתי לעיל) – אך אינו מבין כלל ספר תלמודי (6: 103).

החוקר ס"א הירש ציין, שלדעת רויכלין למד המשומד בילדותו רק את התורה, אולי בתוספת ההפטרות לכל פרשה, כדי להכשירו להשתתף בקריאת התורה בבית הכנסת בשבתות ובחגים – אולם בכגרותו "לא הביט בספר עברי" (שם: 104), ושכח גם את המעט שלמד בילדותו (שם: 103); כפי שמוכיחות טעויותיו לגבי התנ"ך, שהבאתי לעיל. בכגרותו היה פפפרקורן קצב וכדורו לא נחשבו קצבים ליהודים בני תורה (שם: 81). אמנם ב"פולמוס הספרים" ניסה המשומד לטעון, שלא היה קצב; אולם נמצאו מסמכים מהימנים, שאישרו כי אמנם היה קצב (שם), וכאמור, משתמע מכך, שלא היה בן תורה.

בשלב מסוים בחייו (בהיותו כבן 36) הודח פפפרקורן מהקהילה היהודית, שבה חי, מפני שנתפס "בגניבה מחתרתית" (הערה 25). הוא נאסר, ושוחרר רק לאחר שקרוביו שילמו קנס כספי (7: 65). לאחר שחרורו מהכלא, עזב את עירו ואת ארצו ונסע עם בני משפחתו לגרמניה, לעיר קולוניה (היא "קלן") ושם התנצרו, הוא ובני משפחתו (לערך בשנת 1504²⁸).

וקיבלו שם מקלט אצל הדומיניקנים: "מסדר נזירים קתולי... נוסד ב-1216 על-ידי דומיניקוס הקדוש לשם מלחמה במינות ולהפצת האמונה הנוצרית על-ידי הטפה בין העם" (2-א:427). ראשי הדומיניקנים בעיר קלן אימצו את המתנצר פפפרקורן ודאגו לפרנסתו על-ידי כך שמינוהו משגיח בבית חולים שלהם (הערה 25) – וזאת כדי שיוכל להתפרנס בכבוד וכך יוכלו הם לנצלו במלחמתם ביהדות ובספרייה. ואמנם, בתמורה ליחס הטוב אליו, התנדב המשומד לגלות להם את "סודות התלמוד" (הערה 25). כך עשה בחיבורים אחדים, שהם פרסמו בשמו, בשנים 1507-1511 (הערה 25). אף-על-פי – שכאמור לעיל – היה בור גמור ולא הבין כלל את הכתוב בתלמוד.

בפרסומי הפולמוס שלו דרש פפפרקורן – לשרוף את התלמוד ולהכריח את היהודים לשמוע דרשות נוצריות ולעסוק רק במלאכות בזויות. ואם בכל אלה עדיין יסרכו למצוא את גאולתם בחיק הכנסייה הנוצרית; יש לגרשם מגרמניה, כמו שנעשה באנגליה, בצרפת ובספרד (שם: 104). בעזרת המסדר הגדול של הדומיניקנים הצליח המשומד היהודי לשכנע את הקיסר מכסימיליאן הראשון (1459-1519, קיסר משנת 1493) להוציא צו, שיאפשר להחרים ולשרוף את הספרים העברים, שיימצאו אצל יהודים בערים קולוניה (קלן) וגם בעיר פרנקפורט שבגרמניה. צו זה פורסם ב-19 באוגוסט 1509 (72:7). לאחר לחץ נגדי מצד היהודים ותומכיהם ההומניסטים, ביטל הקיסר צו זה ב-23 במאי 1510 (4:321) והחליט לבקש חוות דעת של מומחים מארבע אוניברסיטאות וממספר אישים, שנודעו כיודעי עברית וביניהם גם רויכלין, שהפנייה אליו בנידון הייתה ביולי 1510.²⁹

בהקשר זה ראוי לציין, שרויכלין אמנם אהב את הלשון העברית ואת ה"קבלה", אולם הוא לא אהב את הדת היהודית. החינוך הנוצרי מילדותו והאווירה האנטי-יהודית בסביבתו השפיעו על רויכלין הצעיר לפתח יחס זה (3:150) – ובמשך שנים רבות אף הסתייג מהיהודים. בחיבור, שפרסם בשנת 1505 (בהיותו כבן 50!), בשם: "למה היהודים נתונים בצרה זמן כה רב?", הסביר רויכלין את המצב העגום של היהודים בזמנו, כעונש על שמאסו בישו ובתורתו (5:675). לכן סבר, שיש לנצר את היהודים. אולם לדעתו יש לעשות זאת "בדרך החסד – ולא העריצות" (25:105).

מכל מקום, הוא התנגד לשריפת ספרי היהודים ובתשובתו לקיסר (ב-1510, בחיבורו הגרמני: "אם ראוי ורצוי לאלוהים ומועיל לנצרות לשרוף את ספרי ישראל"), כתב רויכלין, שבספרים עבריים רבים – כמו: פירושי המקרא של רש"י, אבן-עזרא, רד"ק, רמב"ן, רלב"ג ואחרים – אין דברים נגד עקרונות הנצרות. לעומת זאת, ספרים אלה חשובים גם לנוצרים,

ולכן חטא הוא לשרפם (7: 87). רויכלין חיזק טיעון זה בעובדה, שהנוצרי הצרפתי, ניקולאוס מלירה (1270-1349, פרטים עליו – 257: 17 וגם לעיל: שעד ראשון, פרק ראשון – סעיף ד), הנחשב בעיני הנוצרים לגדול מפרשי התנ"ך שביניהם – ידע עברית, הכיר פרשנים יהודים למקרא והסתמך ברוב פירושו על רש"י (מזכירו כרבי שלמה). על כך כתב ניקולאוס: "אמנם כן, לא רק דברי המלומדים הקתולים, כי אם גם דברי חכמי היהודים, ובייחוד ביאורי רבי שלמה, הנקרא חכם לעברים, הועילו להאיר הבנת כתבי הקודש" (3: 142). אין אפוא תמה, ש"שמו של רש"י כסמכות מופיע כמעט בכל עמוד מפירושי לירה" (הערה 17). רויכלין הסביר זאת בחשיבות פירושי רש"י גם לנוצרים: "אם נוציא מדברי די לירה את כל הפירושים, שהביא בשם רבי שלמה יצחקי, ישארו רק דפים אחדים שכתב הכהן (כלומר: דה לירה – ש"ה) מדעתו" (3: 142).

בדברי תשובתו לקיסר טען רויכלין, שיש חשיבות מיוחדת ל"קבלה" היהודית והיא אפילו ראויה לתמיכה; כי היא מוכיחה, לדעתו, את אמיתות עיקרי האמונה הנוצרית (25: 105). כן טען רויכלין, שאין לאסור על היהודים להשתמש בספרי התפילה שלהם, כי בכך יש פגיעה "בזכויות הקדומות של חרות הדת שניתנו להם" (שם). ובאשר לשאלה העיקרית, לגבי התלמוד, הודה רויכלין, שאינו בקי די הצורך בספרות זו, "אבל ברור לו, שהפוסלים ספר זה בכללותו, יודעים פחות ממנו" (שם). ולא מעטים הם "אנשים, שאינם יודעים לקרוא מילה אחת בתלמוד, ובכל זאת ירשיעו אותו ויקטרגו עליו" (7: 87). מעניין לציין בהקשר זה, שדברים דומים כתב טולסטוי מאות שנים אחר כך: "התלמוד שרבים כל כך משמיצים ורבים, שאינם מבינים אותו, פוחדים ממנו כל כך" (להלן, פרק חמישי, הערה 26, עמ' 658).

על יסוד נימוקיו הסיק רויכלין, בתשובתו לקיסר, שאין לקבל את דרישת המשמיצים, שצריך לשרוף את התלמוד. יתר על כן: הוא כתב, שגם אם יש בתלמוד דעות נגד הנצרות, אין לשרוף אותו בשל כך, "כי ביצירה רוחנית יש להילחם דק בכלי זין רוחניים – ולא במעשי אלימות" (25: 105). אולם הנמענים האחרים, שאליהם פנה הקיסר – ביניהם ראש הקנאים, התיאולוג יעקב ואן הוכסטרטאן, וחכמי האוניברסיטאות מיינץ וארפורט (25: 105) – כתבו חוות-דעת דומות לזו של פפרקורן, וכך עלה בידי המשומד הזה לקבל מהקיסר יפוי כוח להוסיף ולהחרים את ספרי היהודים – והוא אמנם החרים אלפי ספרים. כעבור זמן לא רב השפיע הדוכס מברוינשוויג על הקיסר לשנות את דעתו בנידון.³⁰ והקיסר ציווה להחזיר את הספרים שהוחרמו, לבעליהם היהודים.

עובדה זו הכעיסה מאוד את פפרקורן ואת תומכיו הדומיניקנים והם

העלילו על רויכלין, ש"כתב את חוות-דעתו על היהדות בדיו של זהב" (105: 25), כלומר: בעד בצע כסף (7: 94). בשמו של המשומד פורסם אז כתב פלסתר בשם "אספקלריה כלפי היהודים וספרותם" (1511) ובו חזרה על דברי הרכילות נגד רויכלין, שקיבל שוחד מהיהודים, כדי לתמוך בעמדתם; והעיקר: המשומד הזה, שהשכלתו העברית הייתה מינימאלית, כמוסבר לעיל, העז בפרסום זה לערער על ידיעת העברית של רויכלין וטען, שספרו על יסודות הדקדוק העברי נכתב על-ידי אחרים, ורויכלין רק הדפיסו וחתם את שמו עליו כמחברו (6: 94). על השמצותיו נגד רויכלין הוסיף המשומד ראייה לצדקת טיעונו נגד היהדות, בתוצאות משפט "עלילת דם", שנערך שנה לפני כן בברלין, ושלפיו היהודים מחללים את קודשי הנוצרים בשל שנאתם לנצרות (25: 105).

רויכלין, שנסער מהעלילות השפלות נגדו בחיבור הנ"ל של פפרקורן, לא טמן ידו בצלחת, ועוד באותה שנה (1511) פרסם חוברת תגובה בשם "ראי עין", שנזכרה כבר לעיל. בחוברת זו מחה רויכלין נמרצות נגד דברי ההסתה הבזויה, שהטיחו בו המשומד ותומכיו. הוא דחה בשאט נפש את העלילה, שקיבל שוחד מהיהודים, כדי להגן על ספריהם, כן דחה בתוקף את ההשמצה, שאינו יודע עברית ושלא הוא כתב את הספר על יסודות הדקדוק העברי. לעומת זאת, הביא הוכחה משכנעת, שפפרקורן עצמו אינו יודע עברית, כפי שנזכר לעיל לגבי ספר "המרדכי".

בכך לא הסתיים הפולמוס הזה. כתגובה לחיבור "ראי עין" של רויכלין האשימו הדומיניקנים של קלן – ובראשם שונא היהודים הוכסטרטאן – את רויכלין בכפירה בנצרות ובקונספירציה עם היהודים נגד הנוצרים; ודרשו מהקיסר להעמיד את רויכלין לדין. לאחר התכתשויות נוספות בכתב, פנה רויכלין לאפיפיור, לאו העשירי (שכיהן בשנים 1513-1521) – באמצעות רופאו היהודי (בונט דה לאטס), כפי שנראה להלן, בבקשה שהאפיפיור יקבע את מקום המשפט נגדו מחוץ לתחום השפעת שונאיו. הרופא היהודי הצליח לשכנע את האפיפיור לעשות כבקשת רויכלין.

ואכן, ב-21 בנובמבר 1513 (7: 111) הוציא האפיפיור צו ולפיו נערך המשפט בעיר שפאייר (שהייתה נוחה לרויכלין). ב-29 במרס 1514 (7: 401) זוכה רויכלין מאשמת כפירה בנצרות – והתלמוד לא נשרף. יתר על כן: שנים אחדות לאחר מכן (בשנת 1520) הוציא אותו אפיפיור (לאו העשירי) צו, שנתן רשות למדפיס הנוצרי, שידע עברית, דניאל בומברג (נפטר באנטוורפן בשנת 1549), להדפיס את התלמוד (שם: 29) – וכך עשה: "בומברג היה הראשון, שהדפיס את שני התלמודים, הבבלי והירושלמי, בשלמותם בשנים ר"פ-רפ"ג (1520-1523).³¹

רויכלין שמח על זיכויו ושמח לא פחות על שעלה בידו למנוע את

שריפת התלמוד, כפי שכתב בסוף תזכיר עברי שלו, שהתייחס ל"מלחמת הספרים": "הייתי הסיבה שלא ישרפו כל ספרי תלמוד באשכנז"³². "מלחמת הספרים", שנמשכה עוד שנים אחדות (פרטים – 7: 111-127), נחשבת למאורע תרבותי מרכזי של ראשית המאה ה-16 (5: 676), כי מאורע חשוב זה סלל את הדרך לרפורמציה של לותר (7: 64).

מכתב עברי של רויכלין (1513)

רויכלין (בכתיבתו העברית חתם את שמו בכתיב זה: "רויחלין" – 7: 399) שלט בעברית עד כדי היכולת להתבטא בה בחופשיות, לפחות בכתב. עדות על כך יש לנו מדברי כתב אחדים, שכתב בעברית והם הגיעו לידינו. העברית הכתובה שלו תוארה, כ"עברית משנתית יפה ורהוטה" (3: 150).

נזכר לעיל, שרויכלין שלח מכתב עברי ליעקב בן עמנואל (בונט דה לאטס – נפטר ב-1515 או ב-1516), הרופא היהודי האישי של האפיפיור אלכסנדר השישי (שכיהן בשנים 1492-1503). יחסו של אפיפיור זה ליהודים היה אמביוולנטי: הוא הרשה ליהודים מגורשי ספרד להשתקע ברומא ועם זאת הושיב אנוסים בבית הסוהר, כדי לסחוט מהם כסף (2-א: 142). אחר כך היה לאטס רופאו האישי של האפיפיור לאו העשירי. לאטס היה רב, רופא וגם אסטרוולוג.³³ בשנת 1498 כיהן כרב וכדיין של הקהילה היהודית ברומא באישור חצר האפיפיור.³⁴

במכתב עברי זה לרופאו היהודי של האפיפיור, שנכתב בסוף אוקטובר או בתחילת נובמבר 1513 (29: 160), תיאר רויכלין את שלבי הפולמוס, שעורר המשומד פפרקורן, ואת הרדיפות נגד רויכלין מצד הדומיניקנים בשל עמדתו לטובת היהודים ב"מלחמת הספרים", וביקש מהרופא היהודי לשכנע את האפיפיור, שיקבע את מקום המשפט נגד רויכלין במקום, שהוא מחוץ לתחום השפעתם של שונאיו. כאמור לעיל, הצליח הרופא היהודי לשכנע את האפיפיור לקבל את בקשת רויכלין.

להלן אביא קטעים אחדים ממכתב עברי זה של רויכלין, לפי הכתיב והפיסוק שלו:³⁵

המכתב פותח בהקדמה מליצית, כמקובל אז בפנייה לאיש המעלה, ואמנם במכתבו מכנה רויכלין את הנמען (הרופא היהודי של האפיפיור) בתואר "מעלת כבודו". והרי שורות הפתיחה:

– "לאדוני שיושב בשבת תחכמונים, המאור הגדול עמוד גולת אריאל בהיר הוא בשחקים רופא מומחה, אדוני מורי מזל טוב, בלע"ז בוניטו במדינת רומי הגון רופא פיפיור" (כך איית רויכלין – ש"ה).

לאחר פתיחה מליצית זו תיאר הכותב את השתלשלות הפולמוס נגד ספרי היהודים בכלל ונגד התלמוד בפרט:

– “באתי להודיע למעלת כבודו איך תוך שני (!) שנים הקיסר אדונינו יר”ה (=יורם הודו – ש”ה) ירד לעיר קלוניאה מקום שיש לשם ישיבה גדולה באמונתנו (להלן איית תיבה זאת כך: “אמונתינו” – ש”ה) וחכמים גדולים כחכמת האלהות, ובאו כלם (להלן: “כולם” – ש”ה) אגודה אחת נבהלים ונחפזים נאנחים ובוכים קוראים בקול גדול: הושיעה המלך וקיסר! שבאותם הספרים כתוב באופן זה כמה חירופים וגדופים וקללות ותפילות נגד אמונתנו ואדוני האמנה (הכוונה: האמונה – ש”ה) פיפור והגמונים חכמים גלחים וכומרים... ועוד רעה גדולה יותר שיש לנו לשים על נפשנו שאם לא היו ספרים אלו היה האמנה כולה אחת וכולם יהיו מאמינים במשיח שלנו רק הספרים מדיחים אותם מדרך הישרה לכן למלך אין שוה להניחם... אם על הקיסר טוב וכתב ללקחם ולהביאם לאוצרי הקיסר ומלך ביד שר אחד ממונה על זאת ואחר כך כולם יתנו לשרפת אש לבד עשרים וארבעה שהם עיקר תורתנו אבל כל ספרי תלמוד ישרפו... כדי שלא יהיה להם סבה לקלל מלכינו ולך קיסר אדונינו וכל בני עמינו גם לחרף ולגדף אלהינו ובתי תפילתנו ועוד עבור סבה אחרת גדולה מכל אלו כדי שיוכלו כולם לקרוא בשם אחד אחר שריפת כל אלה הספרים שהם מסך מבדיל ביניהם ובין אמנתינו”.

בהמשך הסביר רויכלין, שמי שהתחיל בפולמוס זה, הוא יהודי מומר: – “וכל עשה וסיבב אחד מבני עמכם שחזר לדתכם (צ”ל: לדתנו – ש”ה) כמו שנאמר... מהרסיך ממך יצאו (על-פי “ישעיהו” מט: 17 – ש”ה) וזה המשומד כפי שאתם קוראים בלשונכם היו לו אגרות משרים והגמונים”.

להלן הזכיר רויכלין, שהקיסר ביקש ממנו חוות דעת על ספרי היהודים: – “אחר זה אמר הקיסר שרוצה ליקח עצה מה לעשות מספרים אלו. וכן עשה ואחר עצתו כתב לי אגרת חתומה והשביעני על מאמר גזירת הקיסר והמלכות שאני אהיה מבחין חוקר ודורש בספרים אלו אם כאילו נמצאת בהם, אם לא”.

רויכלין כתב לקיסר את חוות דעתו על יסוד השכלתו העברית, ועל כך נאמר במכתבו זה:

– “אני לפי מעוט שכלי וקצר השגתי לפי מה שחנני הש”י (=השם יתברך, כלומר: האל – ש”ה) על ידי טורח גדול שלמדתי ועיינתי ספרים אלה עבור חשק ואהבה שהיה לי כל ימי ללמוד ולקראת

בספרי לשון הקודש הרגלתי והשגתי וכתבתי והשיבותי למאמר הקיסר שאני לא ידעתי ולא שמעתי מספרי התלמוד מאלה הדברים וכו'... ואם ימצאו כדברים האלו שאותו המשומד המדבר אותו הספר או ספרים ישרף או ישרפו כי יש כמה ספרי קבלה וספרים אחרים, שיהיה הפסד גדול לשרפם".

לדברי הכותב השתכנע הקיסר מחוות דעתו של רויכלין:

– "ואחר שאדונינו הקיסר יר"ה קרא סברתי וכוונתי צוה אותם הספרים הנלקחים להשיבם לידי אדוניהם".

המלעזים כעסו מאוד על החלטה זו של הקיסר והחליטו להעליל על רויכלין, שהוא כופר בעיקרי הנצרות:

– "והנה אדוני כשאותו המשומד וחכמי ישיבת קולוניאה ראו שעל ידי עצתי נתבטלו עצתם צעקו בקול גדול לאמר שאני מין ואפיקורס באמנתינו וכופר בעיקרינו".

עלילה זאת הם פרסמו בכתבי פלסטר, שגם עליה השיב רויכלין בפרסום שלו בכתב.

לאחר תיאור מפורט של שלבי הפולמוס הזה, הגיע הכותב לבקשתו: לקבוע את מקום המשפט מחוץ לתחום השפעתם של שונאיו:

– "ולכן אדוני מפני שאני ירא שהם ידרשו אותי למשפט חוץ ממקומי ומדינתי... מחלה אני פניך היקרים מאחר ששמעתי מעלת כבוד (כנראה צ"ל "כבודך" – ש"ה) תמיד בחדרי הפיפור אדונינו שלא יהיה להם יכולתם או רשותם להכריחני לבא לפני דין אחר חוץ משופטי מדינתי... לכן אני מבקש ומתחנן כמו שאמרת שלא תחזיר בקשתי חנם אחר שבידך יש יכולת לעשות זאת ויותר".

וכך נחתם מכתב עברי זה:

– "אהובך החותם בשולי היריעה. תמיד מבקש אהבתך ומזומן למאמר כבודך הקטון בגויים יוחנניס (במקרים אחרים חתם, "יוחנן" – ש"ה) רוחלין מפורצעם (שם עיר מולדתו – ש"ה), דוקטור".

תרומתו לעברית: כתיבה והוראה

הראיתי לעיל, שרויכלין ידע עברית, אהב אותה ודאג להפיצה – הן בפרסומיו, הן בהכללתה כמקצוע הוראה באוניברסיטאות בגרמניה, כולל הוראה שלו במוסדות אלה, והן בעידוד תלמידיו ללמוד עברית ולהכיר את ספרי היסוד של תרבותה.

כן הזכרתי לעיל את חיבורו של רויכלין על יסודות הדקדוק העברי (1506), שממנו למדו עברית דורות של נוצרים (3: 152). שש שנים לאחר

הופעת ספר זה, פרסם חיבור, שכלל בו שבעה מזמורי תהלים בעברית עם תרגום מילולי ללטינית בתוספת הערות דקדוקיות (1512). היה זה ספר עברי ראשון שנדפס בגרמניה (6: 141). הביאורים האלמנטריים ביותר והסגנון הבהיר והקל עשו חיבור זה לספר שימושי מאוד לרבים. בתקופה מאוחרת יותר שיבח חיבור זה סבאסטיאן מינסטר (1489-1552), שלאחר רויכלין נחשב לידען הגדול ביותר בעברית בין הנוצרים במאה ה-16.³⁶ הוא שלט בעברית וכתב בה שירים והרבה לתרגם מעברית ללטינית (3: 148): "הוא היה הנוצרי הראשון, שהוציא לאור את התנ"ך בעברית עם תרגומו הלטיני, שהיה שונה בהרבה מן הוולגטה, והקדים לו מבוא ארוך בעברית" (שם). בשנת 1524 התחיל ללמד עברית בהיידלברג ובשנת 1528 נתמנה פרופסור לעברית באוניברסיטת באזל (הערה 36). את הערצתו לעברית הביע במשפט זה: "הלימוד של הלשון העברית הוא דבר קדוש – דבר אלוהי באמת" (3: 147). דברי שבח נוספים שלו על העברית הבאתי בשער השלישי, מספר 11.

על החיבור של רויכלין, שכלל שבעה מזמורי תהלים, אמר סבאסטיאן, שיוכל ללמוד ממנו אפילו ילד בן 7 (6: 142). ואמנם מספר זה למדו עברית נוצרים רבים (4: 322). למד ממנו עברית גם מרטין לותר (1483-1546), "מחולל הרפורמציה הפרוטסטנטית" (5: 754), שאף הוא העריץ את הלשון העברית.³⁷

מטרתו של רויכלין בספריו הנ"ל הייתה להפיץ את העברית בין הנוצרים. לכן חיבר ספר הרחבה לספר הדקדוק היסודי שלו (פורסם ב-1506), שהופיע כ-12 שנים לאחר פרסום הספר היסודי (6: 143). שם הספר המורחב היה: "על ההטעמות והכתיב של הלשון העברית" (1518). בספר זה כלל פרק על טעמי המקרא (בלשונו: "נגינה") והעתיקים בתווים על-פי נוסח אשכנז (5: 675). זו העדות הקדומה ביותר לקריאת טעמי המקרא בנוסח אשכנז (שם).

מתרגומו אזכיר את היצירה "קערת כסף" מאת יוסף בן חנן בן נתן האזובי, מפייטני פרוכניציה במאה ה-13. האזובי היה רב ופייטן, שחיבר פיוטים למועדים ולימי צום. היצירה "קערת כסף" היא שיר דתי-חינוכי-מוסרי בן 130 "בתים".³⁸ שיר זה שלח מחברו (האזובי) לבנו, כדי לחנכו בדרך ארץ ובהתנהגות מוסרית ולהזהירו שלא להיגרר אחרי הפילוסופיה היוונית, אלא ללמוד דקדוק עברי ולעיין בתלמוד ובמפרשיו (כמו: רמב"ם ואלפסי). באיגרת שצירף לשיר זה הציע האזובי לבנו לקרוא שיר זה בכל שבוע (34: 1104).

תוכן שיר זה, בייחוד ההצעה ללמוד דקדוק עברי, תאם את יחסו של רויכלין לעברית, אולם לא זאת הייתה הסיבה שתרגמו. רויכלין התרשם

מאוד מאיכות שירתו של האזוכי והעריך אותו כ"משורר המתוק ביותר של היהודים".³⁹ לכן תרגם רויכלין את "קצרת כסף" ללטינית (טיבינגן, 1514). ראוי לציין שמשכילים נוצרים לא מעטים אהבו את היצירה השירית הזאת.⁴⁰

רויכלין הפיץ את העברית בגרמניה גם על-ידי הוראתה. כאמור לעיל, הוא היה הראשון שהחדיר את העברית כלשון הוראה באוניברסיטאות בגרמניה (7: 323), ובזקנתו אף לימד עברית במוסדות הללו: בפברואר 1520 (בהיותו כבן 65) נתמנה רויכלין פרופסור ליוונית ולעברית באוניברסיטת אינגולשטאט (4: 323) ומ-1521 ועד שנפטר (ביוני 1522 – שם) לימד עברית באוניברסיטת טיבינגן. הרצאותיו באוניברסיטאות הללו משכו קהל סטודנטים גדול (8: 108) והוא העמיד תלמידים מפורסמים יודעי עברית.⁴¹ אחדים מהם אף חיברו ספרי עזר ללימוד העברית, כמו יוהאן פורסטר (1495-1556), שהיה פרופסור לעברית באוניברסיטת ויטנברג. הוא חיבר לכסיקון עברי-לטיני (הופיע לראשונה בבאזל בשנת 1557 ומהדורות נוספות לאחר מכן), שבו ניכרת ידיעתו היסודית בעברית.⁴² בחיבור זה ציין את ראשוניותה של השפה העברית ואת עליונותה על כל השפות, שהתפתחו אחריה: "השפה העברית היא הראשונה והעתיקה ביותר... אדם הראשון קרא לכל החיות בשמות עבריים, הסימן המובהק שהלשון הזאת היא המתאימה ביותר לציין בה את טבע הדברים" (3: 163 – השו: שער שלישי, מספר 12).

גם תלמידי רויכלין הפיצו את העברית בין הנוצרים, כפי שעשה מורם הגדול. עוד לפני שלימד עברית באוניברסיטאות, הקנה רויכלין את הלשון הזאת לצעירים, שהוא עודדם להתמסר ללימודה ואף סייע להם להתקדם בלימוד זה. כן יש לציין, שרבים בדורו, שראו בו סמכות ללשון העברית, באו אליו להתייעץ אתו על בעיות, שהיו להם בתהליך לימוד העברית – ותמיד היה מוכן לענות לפונים אליו בנושא זה, אף-על-פי שהיה עסוק מאוד בתפקידיו החשובים. כן פנו אליו במכתבים ושאלו אותו על בעיות שונות בלימוד הלשון ובאפיוניה. בין הפונים אליו בכתב היו נזירים שלמדו עברית ואף חוקרי לשון, שהתעניינו בעברית (6: 146).

על יסוד האמור לעיל, אין תמה, שרבים רואים ברויכלין "נושא דגל העברית בתקופת הרנסנס".

הערות

1. מירקין, י'. תולדות החינוך וההוראה, ירושלים, תרפ"ד, עמ' 42.
2. אריאל, א' (ערך: י' פראוור). לכסיקון היסטורי, מהדורה שנייה, כרך ב, ת"א: מסדה, 1965, עמ' 1324.
3. פדרבוש, ש'. הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1967, עמ' 144.
4. Bevan, E.R. & C. Singer (Eds.). *The Legacy of Israel*, Oxford: Clarend Press, 1928, p. 323.
5. שביב, ש'. "רויכלין, יוהנס", אנציקלופדיה עברית, ל, תשל"ח, עמ' 674.
6. Hirsch, S.A. *A Book of Essays*, London, Macmillan & Co. Limited, 1905, p. 85.
7. גרץ, צ'. דברי ימי ישראל (תרגום: שפ"ר; תוספות: א"א הרכבי), חלק שביעי, ורשא תרנ"ט (מהדורת צילום, ירושלים: "המקור", 1972), עמ' 72. והשווה: 3: 149. ראוי להעיר, שהירונימוס לא היה יחיד בין אבות הכנסייה הנוצרית שלמד עברית, כדי להבין היטב את דברי האל בתנ"ך, כפי שהראיתי לעיל: שער ראשון, פרק ראשון.
8. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 14, ירושלים, 1971, עמ' 108.
9. Baron, S.W. *A Social and Religious History of the Jews*, Vol. 13, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1969, p. 182.
10. רות ב'. היהודים בתרבות הריניסאנס באיטליה, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ט, עמ' 152.
11. בורקהארט, י'. תרבות הריניסאנס באיטליה, ירושלים: מוסד ביאליק, 1962, עמ' 122.
12. כך בהערה 4, עמ' 319. במקור אחר הוא מכונה "אבי הקבלה הנוצרית" – אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 13, עמ' 500.
13. *Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. 7, New York, 1942, p. 150.
14. מתוך מכתבו של רויכלין למורו לעברית, לואנץ. מכתב זה, שנכתב ב-1 בנובמבר 1500, מובא אצל הירש (6: 135). הבאתי מכתב זה בפרק: "נוצרים כותבי עברית" (שער ראשון, פרק שלישי).
15. פרטים – בהערה 5, עמ' 675.
16. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 11, עמ' 965.
17. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 7, עמ' 564.
18. מרגליות, מ' (עורך). אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, כרך ג, ת"א: צ'צ'יק, תש"ח, עמ' 758.

19. אנציקלופדיה מקראית, כרך ח, ירושלים: מוסד ביאליק, 1982, עמ' 714-713.
20. שולוואס, מ"א. חיי היהודים באיטליה בתקופת הרניסאנס, ניו-יורק: עוגן, תשט"ו, עמ' 138.
21. כך סברו מלומדים נוצרים באירופה בתקופת הרנסנס, והיו מלומדים לא-יהודים שסברו כך גם מאות שנים לפני כן. פרטים על כך במאמר זה: צרפתי, גב"ע. "הלשון העברית – אם הלשונות?", לשוננו לעם, אייר 1984, עמ' 147-157.
22. חומסקי, ז'. הלשון העברית בדרכי התפתחותה, ירושלים: מס, 1967, עמ' 182.
23. שלום, ש'. "ייהנס ריכלין" למכס ברוד", דבר (עיתון יומי), מדור: "לספרות ולאמנות", יום ו', ב כסליו תשכ"ו, 26 בנובמבר 1965, עמ' 6.
24. Pool, D. de Sola, "Hebrew Learning Among The Puritans of New England Prior to 1700", *Publications of the American Jewish Historical Society*, Vol. 20 (1911), p. 32.
25. דובנוב, ש'. דברי הימים לעם ישראל, כרך שישי, ת"א: דביר, תרצ"ד, עמ' 103.
26. הוא עצמו העיד על כך בהקדמה לכתב פלסטר שלו נגד ספרי היהודים (7: 64 – הערה 2).
27. מחברו, ר' מרדכי בר' הלל הכהן, היה מגדולי הפוסקים במאה ה-13. מת על קידוש השם עם אשתו וחמשת ילדיו. מכאן התואר, שניתן לו, "הקדוש" (18: כרך 4, עמ' 1065). ספרו ("המרדכי") הוא "אוסף תלמודי רב היקף בנוסח התוספות ועל-פי סדר הרי"ף, במטרה לצרף את תורת צרפת ואשכנז לספר הרי"ף הנפוץ" (אנציקלופדיה עברית, כד, ירושלים, תשל"ב, עמ' 372). בספרו נזכרים למעלה מ-300 חכמים וספרים, מהם כאלה שדבריהם נשתמרו רק בחיבור "המרדכי" (שם).
28. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 13, עמ' 355.
29. Marcus, J.R. *The Jews in the Medieval World*, New York, Atheneum, 1974, p. 159.
30. מעניין מה שהניע את הדוכס הזה לפנות אל הקיסר לטובת רויכלין ותומכיו היהודים, כי "היה חייב כספים מרובים למלווים יהודים" (25: 105).
31. הברמן, א"מ. הספר העברי בהתפתחותו, ירושלים: מס, 1968, עמ' 113.
32. 7: 400. שם כל התזכיר העברי שכתב רויכלין, עמ' 398-400.
33. הערה 13, כרך שני, עמ' 452.
34. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 10, עמ' 1461.
35. המובאות שלהלן ממכתב זה – על-פי גרץ (7: 398-401).

- .36. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 12, עמ' 505.
- .37. ריכזתי דברי שבח כאלה – להלן: שער שלישי, מספר 9.
- .38. מספר ה"בתים" הוא כמשקל כל קערת כסף, שהביא כל אחד מנשיאי ישראל בחנוכת המזבח במדבר, ככתוב לגבי כל נשיא שבט: "וקרבנו, קערת כסף אחת – שלושים ומאה משקלה" (במדבר, ז: 13 ועוד) – והשיר הזה מכיל 130 "בתים"
- .39. אנציקלופדיה עברית, ב, ירושלים, תש"י, עמ' 355.
- .40. 143:6. המלומד פיקו דלה מירנדולה, שעודד את רויכלין ללמוד עברית ולהתעמק בספרות ה"קבלה", כאמור לעיל – תרגם "בתים" אחדים מ"קערת כסף" (3:146). לאחר התרגום הלטיני של רויכלין (טיבינגן, 1514), הופיע בפריז (בשנת 1561) תרגום לטיני נוסף של מרסיה (Mercier – הערה 39). כן תורגמה יצירה שירית זו לצרפתית ולאנגלית (18:750). בעברית נדפסה יצירה זו לראשונה בשנת 1523 וזכתה למהדורות הרבה (שם).
- .41. פרטים על תלמידיו, במקורות אלה – 3:152-153; 7:323-324; 8:108.
- .42. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 6, עמ' 1441.

פרק שני

מרטין לותר (1483-1546)

מחולל הרפורמציה הפרוטסטנטית בגרמניה

פתיחה: תמרורי חיים

מרטין לותר נולד ב-10 בנובמבר 1483 בעיר אייזלמן, שבסכסוניה (גרמניה המרכזית), וכעבור חצי שנה עברו הוריו לעיר מאנספלד. אביו היה כורה פחם עני,¹ אך הוא דאג לתת לבנו חינוך טוב: בהיות מרטין בן שבע, שלחו אביו לבית ספר לטיני בעירו ושם למד מרטין בשקידה עצומה גם את יסודות הלשון הלטינית. בסיימו את בית הספר הזה, בגיל 14, שלחו אביו לבית ספר בעיר מגדבורג, להשלמת השכלתו: ומרטין הנער סייע לפרנסתו על-ידי שירה במקלה הכנסייה וגם ברחובות (הערה 1). לאחר שנה עבר מרטין לעיר אייזנבאך ושם למד עוד שלוש שנים והשלים את השכלתו התיכונית, בתמיכת משפחה עשירה, שהזמינה אותו לגור בביתה (שם).

באביב 1501 נרשם מרטין לאוניברסיטה בעיר ארפורט, שבדורו נחשבה לטובה שבין מוסדות ההשכלה הגבוהה בארצו (שם). בחורף 1505 קיבל מאוניברסיטה זו את התואר "מוסמך". לפי רצון אביו נרשם מרטין, במאי 1505, ללימודי משפטים. אולם כעבור חודשים אחדים בלבד הבין, שמקצוע זה אינו לרוחו. נוסף לכך הושפע אז מאוד מהתחיה הדתית, שהתחוללה במערב אירופה, והוא נמשך ללמוד תיאולוגיה. לכן עזב מרטין את האוניברסיטה ועבר למנזר אוגיסטיני בארפורט – ובשנת 1507 הוסמך שם לכמורה (שם). בשנת 1508 נתמנה – מטעם המסדר האוגוסטיני – למרצה באוניברסיטה של ויטנברג לתורת המוסר ולפרשנות המקרא.²

הוא המשיך להתעניין בתיאולוגיה ובעיקר העסיקה אותו אז שאלת "החטא והישועה". מרטין התעמק בשאלה זו והגיע למסקנה, "כי כפרת החטא והישועה יכולה לבוא אך ורק על-ידי האמונה בחסד האל ופועלו של ישו".³ אולם הנוהג בכנסיות בגרמניה היה רחוק מכך וביקוריו במנזרים עוררו בו התנגדות עזה לשחיתות המידות, שגילה בהן – וזו הייתה רק ההתחלה. כעבור כשנתיים, בשנת 1510, כאשר נשלח מרטין לרומא לטפל

שם בענייני המסדר האוגוסטיני, שאליו השתייך – "זעזעז מרמת המוסר של הכמרים האיטלקים" (הערה 2). זעזעז זה גבר, כאשר נוכח לדעת, ששחיתות המידות מצויה גם בחצר האפיפיור. לותר החליט להילחם בשחיתות המידות, שפשתה בכנסייה הקתולית, עם זאת עדיין לא נחלשה אמונתו בסמכות כנסייה זו (שם).

מרומא חזר מרטין לויטנברג והמשיך בלימודיו האקדמיים. באוקטובר 1512 הוכתר בתואר "דוקטור" לתיאולוגיה ונתמנה פרופסור לספרות מקראית באוניברסיטת ויטנברג (492:1). הוא הרצה על כתיב הקודש ובעיקר על התנ"ך העברי: במשך 32 שנות הוראתו לימד רק 3-4 שנים את "הברית החדשה", ובשאר השנים לימד את התנ"ך העברי.⁴ הקורס שלו במקרא הביא לפרסומו הרב כמורה מעולה וביסס לו מעמד מכובד בקרב עמיתיו הפרופסורים וגם בקרב תלמידיו הרבים. טבעי אפוא, שלאחר מכן, סייעו לו, גם הפרופסורים וגם הסטודנטים, במאבקו בכנסייה הקתולית. במקביל להרצאותיו באוניברסיטה, הטיף לותר יום-יום גם בכנסייה ורכש לו ניסיון בהטפה, עד שנודע כמטיף מעולה וכריזמטי.

כאמור לעיל, ביקורו ברומא זעזע אותו מהשחיתות, שמצא בכנסיות וגם בחצר האפיפיור. עובדה זו הציקה לו מאוד והוא לא חדל לחשוב, כיצד יוכל להילחם בשחיתות זו. לא עבר זמן רב ולותר מצא סיבה טובה לתקוף את הכנסייה הקתולית ואת ראשיה, ובהזדמנות זו להפיץ את "תיקוניו" הדתיים. הגורם המזמן לכך היה הנוהג בכנסייה הקתולית למכור "אגרות כפרה" (אינדולגנציות, כלומר: סליחת עוונות), כדי לכפר על עוונות "תמורת צום, נדבות לעניים או תרומה לכנסייה, כשהם מלווים בחרטה" (3-כרך א: 113). מן המאה ה-14 השתמשו האפיפיורים ב"אגרות" אלה כאמצעי להעשיר את קופתם. שליחיהם, נזירים דומיניקנים, מכרו "אגרות" כאלה בפומבי: "שם נתפשטה הדעה, שכסף משחרר אדם מעונש" (שם).

על-פי מדיניות זו, הציע האפיפיור יוליוס השני (1443-1513) – שנבחר לכהונתו בשנת 1503 והקדיש את מרצו לביסוס "מדינת האפיפיור" (3-כרך א: 672) – "לקבל התרת עוון מלאה ושלמה חלף תרומה הגונה לחידוש בניינה של כנסיית פטרוס ברומא".⁵ כך נהגו גם אפיפיורים הבאים. לדוגמה: האפיפיור לאו ה-10 (כיהן בשנים 1513-1521), שנטל "לעצמו את הזכויות, שיוחסו אך ורק לקב"ה, הודיע כי לא זו בלבד, שיש לאל ידו למחות את העונשין, שהחוטא נתחייב; אלא להעביר גם את עצם החטא" (78:5). אלא שהוא הגדיש את הסאה, כאשר החליט על "מגבית אחת גדולה לטובת בניין כנסיית פטרוס החדשה ברומא" (שם). בעזרת הנזיר הדומיניקני, יוהאן טצל (1465-1519), הפיץ לאו ה-10 "אגרות כפרה" במחוזות הכנסייה של מגנצה ומגדבורג (שם). טצל עודד את האנשים

לתרום כסף לכנסייה תמורת "אגרות" אלה, באמצעות הבטחות שווא שלו, כמו זו: "אם יתנו בעין טובה ויקנו שטרות התרת-עוונות... בו ברגע שהמטבע יפול לתוך הקופסה – תעלה נשמת האיש, אשר בשבילו שולם הכסף, ישר לגן-עדן" (שם). לותר מצא שגם חברים בקהילתו הנוצרית היו מעוניינים ב"אגרות" אלה – והדבר הכעיסו מאוד, לכן יצא חוצץ – בכתב ובעל-פה – נגד ה"אגרות" הללו, משום שלדעתו הן מזיקות ואפילו סותרות את עיקרי הכנסייה; לכן החליט, שעליו למחות נגד הנוהג הנפסד של ה"אגרות" הללו. ב-31 באוקטובר 1517 הדביק לותר על דלתות כנסיית הארמון בויטנברג – 95 "תיזות", בהן "הוקיע את הפצת האינדולגנציות ואת שחיתות מידותיה של הכנסייה הרומית"⁶, ועם זאת הזמין ויכוח פומבי על נושא זה (הערה 3).

תוך זמן לא רב התפרסמו ה"תיזות" הללו – בתרגום גרמני – בכל ערי גרמניה ולותר זכה לאהדת המוני העם, שנפשם נקעה מה"אגרות" הללו של הכנסייה הקתולית: "כל גרמני ישר ונקי-דעת – ויהי גם קשור בכל נפשו אל רומא – חשב אותם למעשים מגונים בהחלט מן הבחינה המוסרית והתיאולוגית. במעשהו זה הביע לותר לא רק את דעתה של גרמניה, אלא גם את דעת הטובים באנשי הכנסייה גופה" (הערה 5). לאחר מכן תורגמו ה"תיזות" הללו ללשונות נוספות והמסר שלהן התפשט ברחבי אירופה.

לותר חש בתמיכה עממית רחבה בו ובדעותיו, לכן לא היסס לדחות את הוראת האפיפיור, שעליו להתייצב בפניו תוך 60 יום, כדי שיחזור בו בפומבי מדעותיו האפיקורסיות וגם מן ה"תיזות" שלו – ועם זאת החליט לותר שלא לפרוש מן הכנסייה הקתולית (הערה 3); אולם הנתק כבר היה בלתי נמנע, ולא עבר זמן רב עד שהוא התבצע. כיצד?

בשנת 1518 הגן לותר על ה"תיזות" שלו, בוויכוח שהתקיים בעיר אוגסבורג, עם איש הכנסייה והתיאולוג, קייטן (קייטנוס: 1469-1534) – שבגיל צעיר (בהיותו כבן 16) הצטרף אל מסדר הדומיניקנים ועלה כמהירות בסולם הדרגות הדתיות, עד שבשנת 1517 (בגיל 48) הועלה לדרגת חשמן.⁷ אף-על-פי שבוויכוח זה התברר, ששני המתווכחים מסכימים על עניינים לא מעטים – סירב לותר לחזור בו מדעותיו ב"תיזות" שלו, שפרסם על דלתות כנסיית-הארמון בויטנברג (הערה 2).

ויכוח שני וחשוב יותר, על סמכות האפיפיור, התקיים בעיר לייפציג, ביולי 1519, כשנה לאחר הוויכוח הקודם. במעמד זה התעמת לותר עם נציג האפיפיור, התיאולוג הקתולי, יוהאנס אק (1483-1543): שבשנת 1510 נתמנה פרופסור לתיאולוגיה באוניברסיטת אינגולשטאט ונדע בין הקתולים בדורו, "כמלומד הגדול ביותר בלשון העברית"⁸. הוא היה קרוב לפרוטסטאנטים, כפי שאפשר להיווכח מפירושו למקרא (הערה 7), ואמנם

הוא הסכים עם לותר, שיש צורך ברפורמה בכנסייה הקתולית. אלא שלדעתו יש לבצע רפורמה זו רק במסגרת הכנסייה המסורתית. לכן התנגד אק בחריפות – ואף ביעילות – לפעילות של לותר, עד שנחשב ל"יריב המוכשר ביותר של מרטין לותר".⁹

בוויכוח עם אק (יולי 1519) הודיע לותר, שהוא מעביר את הסמכות האלוהית מהאפיפיור לכתבי הקודש, והביע בפומבי את התנגדותו לכמה עקרונות של הכנסייה (הערה 3). כן הודה, שהוא נוטה לדעותיו של הרפורמטור הצ'כי יאן הוס (1369-1415), שגם הוא העביר את הסמכות האלוהית מן האפיפיור לכתבי הקודש, כפי שהראיתי לעיל;¹⁰ ולותר הודיע, שלא צדקו מחרימי תורת הוס.

בעקבות העימות הזה, מיהר אק לרומא ויזם שם הוצאת "כולה" מטעם האפיפיור – שקייטן, שנזכר לעיל, היה שותף לניסוחה – ובה איוס להחרים את לותר (על משמעות ה"כולה" כתבתי לעיל: שער ראשון, פרק רביעי – הערה 8). כאשר נוכח לותר לדעת, שהקרע בינו לבין האפיפיור הוא בלתי נמנע, הביע לותר דעות קיצוניות יותר לגבי הכנסייה הקתולית. באותה שנה (1520) פרסם לותר שלושה חיבורים נגד הכנסייה הקתולית ובעד תיקוניו הדתיים:

בחוברת הראשונה ("איגרת אל האצולה הנוצרית של העם הגרמני"): "תמך בלאומיות הגרמנית ותבע פיקוח של גרמנים על ענייני הכנסייה בגרמניה, וכן קרא להכרה בסמכות הרשות החילונית" (הערה 3). לאחר שפרסם לותר את שתי החוברות הנוספות ("גלות כבל של הכנסייה"; ו"חירותו של האדם הנוצרי"); קיבל לותר מהאפיפיור איגרת, שהוקיעה 41 מה"תיזות" שלו ואיימה עליו בחרם; אם לא יחזור בו תוך 60 יום, מביקורתו נגד הכנסייה הקתולית, כי האפיפיור ראה בביקורת של לותר כפירה ברורה בנצרות.

לותר לא התרגש מאיגרת זו של האפיפיור, כי בינתיים זכה לתמיכה גוברת והולכת בגרמניה (הערה 3). בייחוד זכה לתמיכת המרצים והסטודנטים באוניברסיטת ויטנברג, שבה לימד; לכן גם לא היסס לשרוף את איגרת האפיפיור (ב-10 בדצמבר 1520) בחוצות העיר ויטנברג ולהודיע בפומבי, כי הוא והתומכים בו מתנתקים מן הכנסייה הקתולית.¹¹ האפיפיור הגיב בחריפות: בינואר 1521 הוא הוציא כתב-חרם נגד לותר ודרש מהקיסר הצעיר, קרל החמישי (1500-1558) – שזמן קצר לפני כן (ב-1519) הוכתר לקיסר "בקישרות הרומית הקדושה" (3: 1268) – לבצע חרם זה. הקיסר החליט לזמן תחילה את לותר לפני ה"דיאטה" (כנס השליטים בגרמניה), שכינס קרל בעיר וירמיזא, ולותר "נתבע לחזור בו ממה שכתב ופרסם ברכים" (5: 79-80). ב-17 באפריל 1521 התייצב לותר

בפני ה"דיאטה". על השולחן שלפניו היו מונחים כתביו, והוא אישר שהוא כתבם. כאשר נשאל, אם הוא מוכן לחזור בו, לפחות מחלק כלשהו בכתביו, ביקש לותר שהות של יממה אחת כדי להרהר בדבר. כעבור יממה (ב-18 באפריל) חזר לותר והתייצב בפני ה"דיאטה" וטען: "הואיל וידוע, שהאפיפיורים וועידות הכנסייה טעו לא פעם וסתרו זה את זה – אין הוא מסכים לחזור בו מדבריו, אלא אם יוכיחו לו את טעותו על-פי כתבי הקודש או בראיות ברורות" (80: 5). אז הפעיל הקיסר קרל את החרם האפיפיורי נגד לותר.

כדי להגן על לותר, הכריחוהו תומכיו לטירת הנסיך-הבוחר מסכסוניה (פרידריך ה-3, שנודע בכינוי "החכם": 1463-1525), שהיה ידידו של לותר. בטירה זו, בווארטבורג (שליד העיר אייזנאך) הסתתר לותר בשם בדוי ("אנקר גיאורג" – 2: 588), ושהה שם קרוב לשנה (עד מארס 1522). בתקופה זו תרגם – מיוונית לגרמנית – את "הברית החדשה" והתרגום הזה פורסם בספטמבר 1522. שם התחיל גם בתרגום המקרא העברי לגרמנית (שסיימו ב-1534). במארס 1522 חזר לותר לויטנברג, כדי לארגן את הכנסייה החדשה שלו – ושם ישב עד סוף ימיו.

"משלב זה ואילך – סיפור חייו הוא סיפור הרפורמציה"¹².

את תורתו פיתח לותר והפיץ בכתביו ובהרצאותיו – בשנת 1523 (השנה בה פרסם את חיבורו על ישו שנולד יהודי, כפי שנראה להלן), חיבר לותר את סדר הפולחן הפרוטסטנטי ואת התפילות בלשון הדיבור הגרמנית – ולא בלטינית כפי שהנהיגו הקתולים. בפולחן הדתי שילב לותר הימנוני-שירה, שקהל המתפללים שר במהלך התפילה. בין השנים (1523-1545) חיבר לותר 37 הימנונים כאלה. אחד מהם, ששורתו הראשונה היא: "אלוהים הוא צור משגבנו" – נחשב להימנון המאבק של הרפורמציה (הערה 12).

בשנת 1525 (בהיותו בן 42) נשא אישה, כי לפי תפישתו הנוצרית היה הדבר מותר לכמרים. אשתו, נזירה לשעבר (קתרינה פון בורה: 1499-1552), ילדה לו שישה ילדים (שם).

לותר התעמת פעמים אחדות עם תיאולוגים קתולים וגם עם תיאולוגים פרוטסטנטים, שלא קיבלו את תורתו, בייחוד התעמת עם אולריך צווינגלי (1484-1531) וז'אן קלווין (1509-1564), שכל אחד מהם פיתח זרם משלו בתנועה הפרוטסטנטית – לעומת הזרם של לותר שנודע בשם: "לותרניות".

לותר תרם תרומה חשובה גם בתחום החינוך, בדאגתו לחינוך עממי כללי לילדים מכל שכבות העם. סיסמתו בנידון הייתה: "אין נזק גדול יותר

מהזנחת חינוך הבנים".¹³ לכן הדגיש את חשיבות המורה: "בכל מקום ומקום נחוץ מורה לילדים, לא פחות מכומר ומטיף" (שם). וכדי למשוך להוראה מורים טובים, דרש לתגמל אותם כראוי: "למורה ירא-שמים תרוץ במלאכתו, אין די שכר ואין די כסף לשלם פועלו" (שם).

בשנת 1524 הפיץ לותר "מכתב חוזר" לכל ראשי העיריות ויועציהן שבגרמניה,¹⁴ ובו דרש בכל תוקף "לייסד ולקיים בכל מקום בתי ספר נוצרים, מעין חובת לימוד על כל שדרות העם" (שם). דרישה זו הייתה חשובה לו גם להצלחת הרפורמציה הדתית שלו, כי "הוא ראה בהשכלה העממית הרחבה, החדורה רוח דתית, את הערובה הנאמנה ביותר להתפשטות הרפורמציה" (שם).

בשל פעילותו הענפה והנמרצת נתערערה בריאותו. הוא נפטר ב-18 בפברואר 1546 (בהיותו בן 63) בדרכו לבקר בעיר מולדתו. הוא נקבר בעיר ויטנברג, בכנסייה שעל דלתותיה הדביק את 95 ה"תיזות" שלו (1517). בשנת 1858 החליף המלך פרידריך ויליאם הרביעי (1795-1861) את דלתות העץ הישנות בדלתות ברונזה ועליהן נדבקו ה"תיזות" של לותר (הערה 12).

יחסו ליהודים

יחסו של לותר ליהודים עבר מהפך חד – מאוהב (לפחות "אוהד") לאויב: בשנים הראשונות לפעילותו הדתית (1513-1523),¹⁵ נראה היה, שהוא אוהד את היהודים ואפילו כואב את סבלם, אולם לאחר מכן שינה לותר את יחסו ליהודים מקצה לקצה: כנראה בשל סירובם לקבל את הנצרות, אפילו לפי הנוסח המתוקן שלו, כפי שנראה להלן.

תחילה אביא דוגמות אחדות ליחסו החיובי ליהודים: בשנת 1519, בפירושו למזמורי "תהלים", נקט עמדה חיובית כלפי היהודים. לדוגמה: בפירושו למזמור כ"ב, כתב לותר דברים לטובת היהודים והסביר את סירובם לקבל את אמונת הנוצרים, ביחס הרע של הנוצרים אליהם: "אמרו נא לי, מי זה יקבל את תורתנו, לו יהי גם איש רך וסבלן, בראותו כי הנוצרים אכזרים ונוטרים שנאה ומתנהגים עם היהודים – לא רק כיאות לנוצרים, כי אם גם באכזריות כחיות השדה" (11: 142).

ואמנם, בראשית פעילותו של לותר, גילו היהודים כלפיו יחס אוהד; כנראה בתקווה, שקבלת תיקונו הדתיים על-ידי הנוצרים, תשפר את מצבם, כפי שהסביר ההיסטוריון ש' דובנוב: "אפשר היה לקוות, כי עם הרפורמציה הדתית יבוא שינוי לטובה במצב החברתי של היהודים, ועם התשובה של המתקנים אל מקור האמונה המקראית – תבוא גם סבלנות

ביחס אל עם המקרא¹⁶. ההיסטוריון צ' גרץ הציע סיבה נוספת ליחס החיובי של היהודים אל לותר; שכן בעימותים שלו עם הקתולים, "שכתו את היהודים כמעט, ולא רדפו אותם" (11: 141).

לותר פירש את היחס החיובי של היהודים אליו כמכוון גם כלפי תיקונו הדתיים; וראה בכך הוכחה, שהכנסייה הקתולית אשמה בעובדה, שהיהודים לא קיבלו את אמונת הנוצרים; ואילו את הנצרות שלו – בוודאי יקבלו.¹⁷ ואמנם, בתקוותו למשוך את היהודים לדת הנוצרים המתקנת, לפי הנוסח שלו, פרסם לותר דברים נוספים בזכות היהודים ובגנות רודפיהם: "בשנת 1520 יצא הוא נגד הרודפים את היהודים, המעלילים עליהם עלילות: יש לכאוב את כאב קשיות עורפם, יש להתפלל למענם. האכזריות דוחה אותם מן הנצרות. הבלים הם פטפוטי התיאולוגים, שהיהודים הם עבדי הקיסר. רודפי היהודים דומים לאותם נערים ושוטים, המגרדים את עיני היהודים שבצ'יורים, כאילו בכך עוזרים הם לישו".¹⁸

עליית מדרגה בדבריו הטובים על היהודים אני מוצא בחוברת, שפרסם לותר בשנת 1523, בשם: "ישו המשיח היה יהודי מלידה". חוברת זו זכתה לתפוצה רבה וכבר בשנה הראשונה הופיעו שבע מהדורות.¹⁹ מטרת החוברת הייתה מיסיונרית, כדי למשוך את היהודים לנצרות לפי הנוסח שלו. בחוברת זו הוסיף לותר על ביקורתו הקשה נגד הנוצרים, רודפי היהודים, ודרש לקרבם לנצרות בדרכי נועם: "שכן כסילים שלנו – האפיפיורים, הבישופים, הסופיסטים והנזירים – אלה ראשי החמור הגסים, התייחסו עד כה ליהודים באופן שאדם, אם הוא נוצרי טוב, עלול להיהפך ליהודי; ולו הייתי יהודי והייתי רואה סכלים ומנוולים כגון אלה מנהיגים באמונת הנצרות ומורים בה; הייתי מעדיף להיהפך לחזיר מאשר לנוצרי. שכן התייחסו ליהודים כאילו היו אלה כלבים ואין להם דבר עם בני אדם; שהרי הם מגדפים אותם ולוקחים את רכושם גם לאחר שהטבילו אותם לנצרות; לא הראו להם – לא תורה נוצרית ולא אורח חיים נוצרי, אלא אך הטילו אותם תחת הפפיסטיות והנזירות" (18: 251-252). ועל הקטרוג נגד היהודים, שהם מלווים כסף לנוצרים בריבית קצוצה, כפי שהיה מקובל במשך מאות שנים – הגיב לותר, שזו קודם כל אשמת הנוצרים, כי "בזה שאנו מונעים מהם לעסוק באומנויות ולבוא בחברת בני אדם – אנו מכריחים אותם לעסוק בריבית" (8: 161).

וכיצד הציע לותר להתייחס ליהודים?

"אם אנו רוצים לעזור להם, עלינו לקיים מצוות האהבה הנוצרית, ולא האפיפיורית. לקבל אותם בסבר פנים יפות. לתת להם דריסת הרגל לרכוש ולעבודה, כדי שיכירו בעיניים את תורתם וחייהם של הנוצרים" (16: 108). לותר אינו מסתיר את כוונתו האמיתית בדרישתו להתייחס יפה ליהודים;

הוא אומר זאת מפורשות: "אני מקווה, שאם יתייחסו ליהודים בידידות ויורו אותם מכתבי הקודש – רבים מהם ייהפכו לנוצרים הגונים" (18: 252). אולם, כאשר נוכח לדעת, שתקוותו למשוך את היהודים לנצרות – אפילו לנוסח שלו – היא תקוות שווא; הפך לותר מאוהד לאויב: "וכתביו האחרונים מפעפעים שטנה ארסית ליהודים, שתרמה לא מעט להתפשטות האנטישמיות הגרמנית" (8: 161) – הרי דוגמות אחדות ליחסו השלילי ליהודים:

בשנת 1526, בפירושו לארבעה מזמורי "תהלים" (לז, סב, צד, קט), התאונן לותר על קשיות עורפם של היהודים לפרש את כתבי הקודש בדרך המסורתית שלהם (4: 222). בפירושו למזמור קט, שבו מבקש המתפלל מה' להצילו מאויביו – כתב לותר, שזו נבואה על סבלו ואסונו של עם ישראל, כעונש על שדחה את ישו ואת תורתו (19: 215).

יחסו השלילי של לותר ליהודים ניכר גם בעובדה זו: בשנת 1537, כאשר פרידריך השלישי (נסֶיך־בוחר מסכסוניה), שהיה תומך נלהב ברפורמציה של לותר וידיד אישי לותר; גזר על גירוש היהודים מארצו – הגיע אל לותר השתדלן היהודי בגרמניה, יוסף מרוסהים (1478? - 1541),²⁰ עם מכתב-המלצה מידיד קרוב של לותר, וולפגאנג פ' קאפיטו (1478-1541);²¹ כדי שלותר יתערב אצל פרידריך השלישי, שיבטל את גזרת הגירוש. לותר דחה את בקשת השתדלן יוסף בנימוק, שהיהודים לא העריכו את האדיבות, שהראה כלפיהם בחיבוריו (מה שמוכית, שאמנם כוונתו בחיבורים אלה הייתה מיסיונרית), ושמבחינת הנוצרים היהודים הם בלתי נסבלים (9: 214).

שנה לאחר האירוע הנ"ל (כלומר, בשנת 1538) פרסם לותר חיבור בשם "איגרת כנגד שומרי השבת". בחיבור זה תקף את היהודים, משום שביישוב מסוים במורביה, הטיפו יהודים לפרוטסטנטים לשמור את השבת. לותר חשש, שהיהודים יפלגו את חסידיו ואפילו ישכנעו רבים מהם להתייחד. לכן גער גם בחסידיו הנוצרים, שהאזינו להצעת "שונאי ישו", העתידים "להדיח אותם גם למילה (16: 109).

שנים אחדות לאחר מכן המשיך לותר בהתקפותיו שלוחות הרסן על היהודים. בשנים 1542-1543 פרסם לותר שני חיבורים נוספים מלאי שטנה והסתה נגד היהודים ("על אודות היהודים ושקריהם"; "על אודות השם המפורש"). על שני חיבורים אלה כתב דובנוב: "בסגנונו החריף והגס שופך לותר את כל חמתו על 'עם קשה עורף וארור' זה, המתנגד זה אלף וחמש מאות שנה למושיע, ועדיין אינו רואה בשפלותו (של עם ישראל – ש"ה), סימן מובהק לשקרות אמונתו. והוא (כלומר: לותר – ש"ה) חוזר על כל העלילות של ימי הביניים, כאילו היו עובדות שהוכחו: הרעלת

הבארות, עלילת הדם ומעשי כשפים, לכשפים ההם הוא מונה את האמונה בשם המפורש, העושה נפלאות" (16: 109-110).

לכן ראויים היהודים לעונשים כבדים: "צריך להרוס את בתי כנסיותיהם ואת בתיהם ולהושיב אותם כצוענים באוהלים. ליטול מהם את ספרי התלמוד והתפילה, לאסור על הרבנים את ההוראה. לאסור על היהודים את כל הפרנסות – חוץ מן העבודה היותר קשה וגסה. להחרים את רכוש העשירים לטובת המוכנים להמרה" (16: 110). ואם כל הגזרות הקשות הללו לא יועילו להשפיע על היהודים לקבל את אמונת הנצרות – "חייבים המושלים הנוצרים לגרש את היהודים מארצותיהם ככלבים שוטים" (שם). החוברת "על אודות השם המפורש" נכתבה כדי לסתור את המסקנות של יהודים אחדים, שישו ביצע את הנסים שלו באמצעות כישוף, תוך שימוש בשם המפורש (19: 214). כן שפך לותר בחיבור זה "בוז על היהודים ועל התלמוד והמדרשים"²².

בשני החיבורים הנ"ל (על שקרי היהודים ועל השם המפורש) חזר לותר והדגיש את מסקנתו, שאין ערך לנסות לנצר את היהודים, כי לבס קשה כאבן ומצב זה לא ישתנה לעולם (19: 214).

שני החיבורים הללו של לותר עוררו פחד רב בקרב היהודים, שחששו כי דמם הותר. כאשר הופיע כתב-הפלסטר הראשון (על שקרי היהודים), פנה השתדלן היהודי, יוסף מרוסהים, אל לותר שבע פעמים, כדי שיקבלו לשיחת-בירור על קטרוגיו נגד היהודים בחיבורו הנ"ל – אולם לותר לא נענה לפניית יוסף השתדלן (19: 215). בכעסו כי רב, כינה יוסף את לותר בעברית: "לא טהאר" – צורה עברית, כביכול, של השם "לותר" ומשחק מילים במשמע, "לא טהור" (15: 585).

לאחר שלותר סירב לקבלו לשיחת בירור, פנה יוסף השתדלן למועצת העיר שטרסבורג בתזכיר מפורט נגד, "הספר הגס והאכזרי של הד"ר מרטין לותר, המגבב עלינו היהודים העלובים, חירופים וגידופים" (16: 110). יוסף טען, שבחיבוריו מסית לותר את אוכלוסי שטרסבורג למעשי אלימות כנגד היהודים. כן ציין יוסף בתזכירו, שנודע לו, "כי בשטרסבורג נמסר לדפוס כתב-פלסטר שני של לותר (הכוונה לחוברת "על אודות השם המפורש" – ש"ה) והוא (כלומר: יוסף – ש"ה) מבקש מאת מועצת העיר למנוע פרסום הספר מחשש פרעות" (שם). לביסוס בקשתו זו ציין יוסף, "שהוא מוכן ומזומן להוכיח לותר או לבאי-כוחו, על סמך כתבי הקודש, שראיותיו אינן נכונות; שהרי לא ייתכן להוציא גזר-דין מבלי לשמוע את הצד השני" (שם). לכן ביקש יוסף ממועצת העיר רשות לפרסם ספר, שיזים את האשמות השווא של לותר בחיבוריו.

בישיבה מיוחדת דנה מועצת העיר בתזכירו של יוסף. בדיון זה התברר

לחברי המועצה, שאחד מן הכמרים בעיר: "אמר באמת בפומבי – לאחר שקרא את ספרי לותר – שדם היהודים מותר" (110:16). מועצת העיר דחתה את בקשת יוסף לפרסם ספר נגד לותר (215:19), אך היא קיבלה את טיעונו של יוסף, "וגזרה על המדפיס שלא לפרסם את ספר השטנה השני של לותר, 'השם המפורש'" (שם). החלטה זו ניתנה במאי 1543. אולם כעבור חודשיים נדפס ספר זה בעיר אחרת (110:16).

חשוב לציין, שגם נוצרים בכירים אחדים – בעיקר מתומכי הרפורמציה, אך גם קתולים – יצאו נגד דברי השטנה של לותר בחיבורים הנ"ל, כי גם הם סברו, שלותר הרחיק לכת בהתקפותיו החריפות על היהודים.

כך, לדוגמה, סבר הבר-פלוגתא של לותר, הקתולי יוהאנס אק, שנזכר לעיל. אם כי גם הוא לא גילה אהדה יתירה ליהודים, ואפילו דרש את שריפת התלמוד ואת הנהגת אות הקלון (116:16). אולם גם הוא הבין, שלותר הרחיק לכת מאוד בשני פרסומיו הנ"ל, ולכן דחה אק את דרישותיו החמורות של לותר מהיהודים: בניגוד ללותר, טען אק, שאין להרוס את בתי הכנסת שלהם ואף לא את בתי הקברות שלהם; ויש "לתת ליהודים לשמור את השבת כהלכתה, ולא להכריח אותם בשום אופן להמרה... לתת להם את האפשרות לסחור כרצונם" (שם).

הרפורמטור השוויצרי, יוהאן בולינגר (1504-1575), שנטה לרפורמה של צווינגלי (פרטים עליו: שער שלישי, מספר 10) – יותר מאשר לזו של לותר – כתב על דברי השטנה של לותר על היהודים, שהם עושים רושם כאילו נכתבו, "בידי רועה חזירים – ולא בידי רועה נשמות מפורסם" (110:16). מבין המגיבים על דברי לותר החריפים נגד היהודים, היה גם התיאולוג והרפורמטור, אוזיאנדר אנדריאס, מחסידי לותר (פרטים עליו: שער שלישי, מספר 13). הוא ידע היטב עברית ואף העריך אותה מאוד. על יסוד השכלתו העברית והיהודית טען נגד החוברת של לותר "על אודות השם המפורש". לדברי אוזיאנדר לא הבין לותר את משמעות "השם המפורש" ומה שהוא מביע ליהודי משכיל (232:4).

על שנאתו העזה של לותר ליהודים תעיד גם העובדה, ששלוש שנים לפני מותו, חזר וציין את עקשנות היהודים לדחות את תורת ישו. במכתב לנסיך-הבוחר, פרידריך השלישי, שנכתב ב-3 בדצמבר 1543, כתב לותר: "מי שאינו מחפש ואינו מוצא את ישו בתנ"ך ובלשון העברית; אינו רואה דבר ומדבר כמו עיוור המדבר על צבעים" (229:4).

שנאתו הלוהטת ליהודים הסרכנים לקבל את ישו ואת הנצרות, חלחלה בלותר עד יום מותו. ב-15 בפברואר 1546 (228:4), ימים אחדים לפני מותו (ב-18 בפברואר), כשהטיף לבני עדתו – חזר על קטרוגיו נגד היהודים והוסיף על כך, שרופאים יהודים רושמים לחולים נוצרים סם,

שהשפעתו פועלת רק כעבור זמן רב (עד עשרים שנה!) ולכן החולים אינם מגלים זאת – ושוב הציע ליהודים להתנצר: "אם היהודים מוכנים להתנצר... אנו נסלח להם מיד ונתייחס אליהם כאחינו" (228:4). ואם לא יקבלו את הנצרות – יש לגרש את היהודים מקרבנו (230:11).

יחסו לעברית

בתהליך גיבוש תורתו הדתית, הסיק לותר, שכדי להבין כהלכה את כתבי הקודש וכדי להתעמת עם מתנגדיו; עליו ללמוד עברית – וכך עשה. ואכן, יש רמז לכך בדבריו אלה: "אני יודע עברית, במידה שאוכל לעמוד במלחמה עם כל מתנגדי" (8:160). בראשית לימוד העברית הסתייע לותר בספר דקדוק, שכתב ההומניסט רויכלין ושממנו למדו נוצרים רבים (כפי שנאמר בפרק על רויכלין – שער שני, פרק ראשון). לאחר שלמד עברית והתרשם ממנה – נהפך למעריצה, כפי שמוכח מדברים מפורשים שאמר בשבח בעברית: "את דעת העברית, אם גם מעטה היא, אני מוקיר יותר מזהב תועפות" (8:164 – דברי שבח נוספים של לותר על העברית – בשער שלישי, מספר 9).

לותר המשיך להשתלם בעברית, לפני שהתחיל בתרגום התנ"ך מעברית לגרמנית, כי הוא הסביר (בהרצאתו ב-9 באוגוסט 1532), שללא ידיעת עברית, אי-אפשר להבין את המקרא. כן טען, שגם את "הברית החדשה", שנכתבה במקורה ביוונית, אי-אפשר להבין היטב ללא ידיעת העברית, מאחר שגם חיבור זה מלא "עבריות" (4:221 – כן סבר גם צווינגלי, כפי שכתבתי בשער שלישי, מספר 10). לדעת לותר, כל התרגומים של התנ"ך העברי – כולל "תרגום השבעים" וה"וולגטה" – "סטו מן ההבנה האמיתית של המקור" (8:161). לכן החליט לותר לדייק בתרגום התנ"ך העברי לגרמנית ובתהליך זה יצר סגנון ספרותי גרמני חדש וקריא, כדי שקוראי גרמנית יוכלו להבין היטב את כתבי הקודש (הערה 3). נוסף על הלשון העברית, למד לותר גם את הפרשנות היהודית לתנ"ך והסתייע בפרשניו מימי הביניים בייחוד ברש"י, אך גם באחרים, כפי שלמד כנראה מכתבי ניקולאוס מלירה (4:221. עליו כתבתי בשער ראשון, פרק ראשון – סעיף ד). בתרגום המקרא מעברית לגרמנית עסק לותר בשנים 1521-1534, כי דייק מאוד במלאכת התרגום, כפי שסיפר על כך: "בארבעה ימים הצלחתי – אני ואחדים מעוזרי – לתרגם שלוש שורות"²³. בשל דיוקו ובשל סגנונו היפה והקריא, נתקבל תרגומו של לותר בארצות הדוברות גרמנית, ותרגום זה נעשה אבן-פינה גם ללשון הגרמנית-הספרותית החדשה (הנקראת: "גרמנית עליונה חדשה").

למרות התפוצה הרבה של תרגום זה, לא היסס יריבו הדתי של לותר, יוהאן אק (שנזכר לעיל), להתעמת עם לותר גם בתחום זה ואף הוא תרגם את התנ"ך (1537), ועשה זאת ברוח הקתוליות ועל-פי ה"ווגלטה" – בניגוד לדרך התרגום של לותר (5: 509).

לאחר שהכיר לותר טוב יותר את העברית המקראית,²⁴ גמר עליה את ההלל וטען, שהיא עולה על הגרמנית ועל כל הלשונות האחרות. הרי מובאה מדבריו בשבח העברית: "השפה העברית היא הסגולית שבלשונות, והעשירה ביותר מבחינת נושאים, והיא גם הטהורה ביותר, כי אינה פושטת ידיה לקבל דבר מלשונות אחרות" (8: 161), ולדבריו כל הלשונות – כולל הגרמנית – שואלות מלשונות אחרות.

בהקדמה לתרגומו הגרמני של ספר "תהלים", כתב לותר על העברית של המקרא דברי שבח אלה: "השפה העברית עשירה כל-כך, עד ששום שפה בעולם אינה מגעת אליה. רבות ממילותיה שרות ומזמרות, מהללות ומשבחות, מעריצות ומפארות, מקלסות ומברכות – ובשפתנו אנו (הכוונה לגרמנית – ש"ה) רק תרגום אחד להן. בייחוד עשירה העברית בענייני קודש: בה עשרה שמות לקב"ה – ולנו רק מילה אחת 'גוט'. אמנם בצדק היא נקראת לשון הקודש" (8: 161).²⁵

לעומת אהבתו הגדולה לעברית; גדולה הייתה שנאתו ליהודים – תופעה לא נדירה בין נוצרים יודעי עברית במרוצת הדורות, כמו: יוהאן פורסטר (שער שלישי, מספר 12); ובוקסטורף האב (שער שלישי: 16). כך נהגו גם אחרים מתלמידי לותר: ש"ירשו ממנו את אהבתם לעברית ואת שנאתם ליהודים" (הערה 22).

הערות

1. *Encyclopedia Britannica*, Vol. 14, U.S.A., 1960, p. 491.
2. אנציקלופדיה עברית, כא, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 587.
3. אריאל, א' (ערך: י' פראוור). לכסיקון היסטורי, חלק שני, מהדורה שנייה, ת"א: מסדה, 1965, עמ' 754.
4. Baron, S.W. *A Social and Religious History of the Jews*, Vol.13, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1969, p. 220.
5. פישר, הא"ל. דברי ימי אירופה, כרך שלישי, ת"א: מסדה, 1944, עמ' 77.
6. אנציקלופדיה למדעי החברה, כרך שלישי, מרחביה: ספריית הפועלים, 1967, עמ' 460.

7. פרטים עליו: אנציקלופדיה עברית, כט, ירושלים, תשל"ז, עמ' 625.
8. פדרבוש, ש'. הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1967, עמ' 162.
9. אנציקלופדיה עברית, ה, ירושלים, תשי"ג, עמ' 508.
10. שער ראשון, פרק ראשון – סעיף ד.
11. גרץ, צ'. דברי ימי ישראל (תרגם: שפ"ר; הוספות: א"א הרכבי), חלק שביעי (ורשא תרנ"ט), מהדורת צילום, ירושלים: "המקור", 1972, עמ' 134.
12. *The World Book Encyclopedia*, Vol. 12, U.S.A. 1966, p. 459.
13. מירקין, י'. תולדות החינוך וההוראה, ירושלים, תרפ"ד, עמ' 53.
14. ברמן, א'. תולדות החינוך, מהדורה רביעית מתוקנת, ת"א: צ'צ'יק, תשי"ב, עמ' 53.
15. עפ"י – אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 11 ירושלים, 1971, עמ' 584.
16. דובנוב, ש'. דברי ימי עם עולם, כרך שישי, ת"א: דביר, תרצ"ר, עמ' 107.
17. *Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. 7, New York, 1942, p. 241.
18. בן-ששון, ח"ה (עורך). תולדות ישראל בימי הביניים (בסדרה: תולדות עם ישראל – בשלשה כרכים), ת"א: דביר, 1969, עמ' 251.
19. *The Jewish Encyclopedia*, Vol. 8, New York, 1904, p. 213.
20. פרטים עליו ועל פועלו לטובת יהודי גרמניה – בהערה 7: 677-678.
21. הוא היה תיאולוג, שהצטרף ללותר בגיל מבוגר (בהיותו בן 46). היה מומחה לעברית ולתנ"ך וכתב פירושים לספרים: "הושע" ו"חבקוק". בפירושו השתמש בפרשנות היהודית של ימי הביניים להבנת הפשט. היה ידיד של לותר וגם של יוסף השתדלן (4: 239-240).
22. אוצר ישראל, כרך שישי, ניר-יורק: פרדס, 1951, עמ' 31.
23. הרוזן, י'. "עברית כפי נוכרים", בקובץ: בנתיבי הגות ותרבות (ערך: י' שפירא), ירושלים-ת"א: ברית עברית עולמית והוצאת יבנה, 1970, עמ' 88.
24. אם כי יש חוקרים הטוענים, שלותר לא השיג שליטה מלאה בעברית. מסקנה זו מתבססת על העובדה, שכאשר אחד מידידיו שלח לו ספר עברי במתנה; השיב לו לותר: "נשגב ממני הדבר הזה" (הערה 22). אלא שלא צוין באיזו שנה קיבל את הספר העברי; שהרי ייתכן מאוד, שלאחר מכן המשיך ללמוד עברית ושלט בלשון זו, כפי שמוכח מתרגומו את המקרא העברי לגרמנית וכפי שכתב פדרבוש: "אכן ידיעותיו העבריות לא היו מעטות כל-כך, וכנראה השתלם בשפה בשעת תרגום התנ"ך לגרמנית" (8: 160).
25. הסברים אחדים לשם "לשון הקודש", שניתן לעברית – בספרי: עברית חיה במרוצת הדורות, ת"א: מסדה, 1992, "אחרית דבר". יש להעיר, שדברים נוספים של לותר בשבח העברית הבאתי בשער שלישי, מספר 9.

פרק שלישי

עזרא סטיילס (1727-1795)

“העברי בעולם החדש”

יחס “הפילגרימס” לעברית

המהגרים הראשונים מאנגליה, שהגיעו ל“עולם החדש” (“הפילגרימס”) באנייה “מייפלאור” (בשנת 1620); היו פוריטנים “בדלנים”, “אשר בניגוד לרוב הפוריטנים נואשו מתיקון הכנסייה האנגליקנית והתפלגו ממנה כדי לכוון מוסד חדש”.¹ תחילה הם נסעו להולנד (1609), “שבה התקבלו חברה בסובלנות, אך סבלו מקשיי פרנסה וחששו מסכנת מלחמה” (שם); לכן החליטו לנסוע משם ל“עולם החדש” (שם).

הפוריטנים הללו (“הבדלנים”) היו חדורי אמונה דתית ודבקו בתנ”ך – לא רק כספר דתי, אלא גם כמדריך בחיי יום-יום שלהם.² טבעי אפוא, שהם הסיקו, שכדי להבין היטב את רצון האל, הגלום בתנ”ך, עליהם ללמוד את המקור העברי של ספר קדוש זה. לכן רבים מהם החלו ללמוד עברית, לפחות כדי לקרוא בהבנה את התנ”ך. אולם היו שלמדו גם לכתוב עברית ומהם שלמדו אף לדבר עברית.³ חשוב לציין, שיודעי העברית הללו, לא היו רק אנשי דת ומנהיגי ציבור; אלא גם פשוטי עם, כולל הנשים: “כן אנו רואים את נשינו האנגליות, לפעמים בזמן מועט ובהתאמצות מועטה, כשהן נעשות מומחיות בה” (הכוונה בלשון העברית).⁴

יחסם זה לעברית מסביר את העובדה, שלמושבות ב“עולם החדש” ניתנו שמות עבריים, הלקוחים מהתנ”ך, כמו: בית-אל, בית-לחם, חברון, ציון ועוד.⁵ אין אפוא תמה, שגם לצאצאיהם נתנו הפוריטנים הללו שמות עבריים מהתנ”ך. כ-320 שנה לאחר מכן, ב-1941, סיפר נשיא אוניברסיטת ייל, טשארלס סימור, שרשימת השמות של נשיאי ייל ב-150 השנים הראשונות לקיומה (נוסדה ב-1701) נשמעת כאוסף שמות של האבות והנביאים: אברהם, שמואל, אלישע, נפתלי, עזרא, ירמיהו.⁶ יש להעיר, שהפוריטנים הללו נתנו לצאצאיהם גם שמות עבריים מן המקרא, שאינם

מקובלים בין היהודים, כמו: קורח, בלעם, ירבעם, דואג, ועוד.⁷ הם השתמשו גם בשני השמות הסמליים של ילדי הנביא ישעיהו: "שאר ישוב" (3: ז), ו"מהר שלל חש בז" (ח: 3. הערה 5: 174).

האנייה "מייפלאור" הביאה לחופי ה"עולם החדש" גם ראשי ציבור ומנהיגים יודעי עברית, כמו: ויליאם בראדפורד (1657-1590), המושל השני של המושבה "פלימות", שידע לשונות אחדות, אך התעניין בייחוד בעברית.⁸ בספרו ההיסטורי על "פלימות" ותושביה הראשונים, "נכלל חלק בעברית בכתב ידו, ובהקדמתו הדגיש המחבר את ערך ידיעת התנ"ך במקורו" (שם). הוא נימק זאת במטרה, "לראות בעיניים את דברי האלוהים ביופים הטבעי".⁹ בין המהגרים שהיו על סיפון "מייפלאור", היה גם וויליאם בריסטר (1644-1566), ממייסדי המושבה "פלימות" ומנהיגה הרוחני, ששליטתו בעברית הייתה טובה מזו של בראדפורד.¹⁰ והיו שם עוד יודעי עברית.¹¹

גם בין הבאים ל"עולם החדש" אחרי מהגרי "מייפלאור" נמצאו יודעי עברית, כולל הדיבור בה. אחד כזה היה המיסיונר הפורטיני, ג'ון אליוט (1690-1604), שהגיע לאמריקה הצפונית בנובמבר 1631 (כ-11 שנים לאחר ה"מייפלאור"). אליוט נהג תחילה לשאת את דרשותיו לילידים בלשון העברית,¹² בחושבו – כפי שחשבו אז רבים – שהם צאצאי עשרת השבטים האבודים ולשונם היא העברית.¹³ בשנת 1633 הגיע מאנגליה ל"עולם החדש" ג'ון קוטון (1652-1584), שהיה כהן דת פורטיני. עליו אמרו, ש"ידע עברית היטב והיה מסוגל לדבר בה בקלות" (9: 36). הוא טרח להפיץ את העברית בין הנוצרים ואף פעל להכללת העברית בבית הספר העממי בניו-הייבן" (2: 92). המורה הראשון לעברית נתמנה ב-28 ביוני 1660 (21: שם), כך הוכנו תלמידים ללמוד עברית באוניברסיטה.

גם הנשיאים הראשונים של אוניברסיטת הארוורד מראשיתה (נוסדה ב-1636) ידעו עברית ואף דאגו להכלילה בתכנית הלימודים. הנרי דונסטר (1659-1609), הנשיא הראשון של הארוורד (החל בתפקיד זה ב-27 באוגוסט 1640 וסיימו ב-1654: 9: 45) – ידע עברית, כלל אותה בתכנית הלימודים של האוניברסיטה ואף כפה את התלמידים לקרוא בתנ"ך העברי ולהתאמן להרצות בעברית בטקסי גמר הלימודים.¹⁴ בטקס סיום הלימודים בשנת 1642 נישאה הרצאה בעברית על הנושא, "עברית – אם הלשונית".¹⁵ באותה שנה הציעה האוניברסיטה להרצאה העברית גם את שני הנושאים האלה: "אותיות ותנועות בעברית הן מאותו זמן"; "חטף – תנועה שאינה מעמידה הברה" (9: 40).

הנשיא השני של אוניברסיטת הארוורד (שכיהן בשנים 1654-1672), צ'ארלס צ'אנסי (1672-1592),¹⁶ סיים את לימודיו האקדמיים באוניברסיטת

קמבריג' שבאנגליה (תואר ראשון: 1613; תואר שני: 1617). לאחר מכן נתמנה פרופסור לעברית ב"טריניטי קולג'" שבדבלין (9: 45). הוא למד עברית מפי מורה יהודי (על זהותו – ב-9: 46-47). בשל דבקותו הרבה בעברית התקדם צ'אנסי מהר, עד שכעבור שנה בלבד, שלט בעברית טוב יותר מאשר קודמו, דונסטר (9: 48). דבקותו בעברית באה לידי ביטוי גם בכך, ש"בכל יום היה מפרש ומבאר פרק בתהלים, שהיה נקרא תחילה בעברית מתוך התנ"ך"¹⁷. בחוקת המכללה שכתב, נאמר לגבי לימוד העברית: "כשנה הראשונה אחר כניסתם, חייבים כל התלמידים להתאמן בלימוד הלשון היוונית והעברית – ארבע פעמים בשבוע" (10: 26-27). תכנית זו קיימה עד אמצע המאה ה-18 (שם: 27). את הוראת העברית בהארורד טיפח גם הנשיא אינקריז¹⁸ מאתר, כפי שנראה בסעיף הבא.

מסורת ההרצאה העברית בסיום שנת הלימודים באוניברסיטאות שב"עולם החדש" נמשכה לפחות עד שנת 1817 (2: 94). אולם גם אחרי־כן נמצאו בוגרים לא־יהודים, אוהבי העברית, שהתנדבו להרצות בעברית במעמדים כאלה. כך, לדוגמה, נהג ו"ר הארפר (1856-1906), לימים נשיאה הראשון של אוניברסיטת שיקגו (מ-1891). בהיותו בן 14 (בשנת 1870) סיים את לימודיו לתואר הראשון ובטקס הגמר נשא נאום בעברית.¹⁹ (פרטים נוספים עליו – שער שני, פרק חמישי).

ה"עברים" בני משפחת מאתר

בידיעת העברית, כולל הדיבור בה, הצטיינו שלושה דורות של כמרים ותיאולוגים ממשפחת מאתר, "הדרשנים" המפורסמים, שנחשבו למנהיגי הציבור ולמכוונים הדתיים והאינטלקטואלים. בני משפחה זו שלטו בכל רובדי העברית (3: 278) ובשל דבקותם הדתית בעברית, טרחו להפיצה בין הנוצרים, חברי קהילותיהם.

ראש המשפחה, ריצ'ארד מאתר (1596-1669), עזב את אנגליה בשנת 1635 והגיע למסצ'וסטס, וכיהן שם ככומר כל ימי חייו. הוא אהב מאוד את הלשון העברית, למד אותה ביסודיות ושלט בה. מאתר שחינך את בנו אינקריז (1639-1723) לפוריטיזם טהור, כלומר: לעשות את רצון האל, כפי שהוא בא לידי ביטוי בתנ"ך – הקנה לבנו את הלשון העברית, כדי שיבין כהלכה את דברי האל, כפי שנכתבו בתנ"ך העברי. בגיל 12 התחיל אינקריז את לימודיו בהארורד וסיימם, בתואר ראשון, בגיל 17 (בשנת 1656). לאחר מכן למד ב"טריניטי קולג'" (שבדבלין) ושם קיבל תואר שני (1658). אחרי־כך שימש כומר באנגליה, אולם חזר לבוסטון ב-1661. משנת 1664 כיהן שם ככומר, עד שבשנות העמידה שלו (בהיותו בן 46) נבחר

לכהן כנשיא הארוורד (וכיהן בשנים 1685-1701).

כמו אביו, שלט גם אינקריז בעברית על כל רבדיה, כמוכח מכתביו, הכוללים מובאות ממקורות עבריים מגוונים: תלמוד, מדרשים, קבלה, כתיב ר' סעדיה גאון (רס"ג), רש"י, אברהם אבן-עזרא, רד"ק, אברבנאל, רמב"ם ואחרים.²⁰ אינקריז שלט גם בדיבור עברי ובאירועים אחדים באוניברסיטה נהג לשאת נאומים בעברית.²¹ בייחוד נהג לעשות כן בטקס סיום שנת הלימודים: "היה מחלק תעודות ומעניק את התארים בעברית".²² יש לנו עדות ברורה על כך מטקס סיום הלימודים בשנת 1865, כלומר: בשנתו הראשונה כנשיא האוניברסיטה (9: 55), כפי שאראה להלן.

גם שני בניו של אינקריז, קוטון (1663-1728) ונתנאל (1669-1689), למדו עברית ושלטו בה ואף הכירו את ספרי היסוד של התרבות העברית במקורם. קוטון התחיל ללמוד דקדוק עברי חודשים אחדים לפני שמלאו לו 12, ובהגיעו לגיל זה, התחיל את לימודיו בהארוורד – וסיימם בגיל 16 (9: 66) בתקופת לימודיו בהארוורד השתלם גם בידיעת העברית (5: 177). ידוע, שקוטון קרא את התנ"ך במקורו העברי ואף נהנה מאוד מכך (10: 24). אולם הוא לא הסתפק בהכרת התנ"ך העברי והמשיך ללמוד את ספרי היסוד של התרבות העברית. הוא העיד על עצמו, שרכש ידיעה יסודית בעברית ובמקורותיה הספרותיים, כולל התלמוד.²³ בתקופת לימודיו בהארוורד האמין קוטון במוצאו האלוהי של הניקוד העברי, ואף כתב על כך. ראוי לציין, שכך היה מקובל בכנסייה הנוצרית מימי הביניים ואילך: "עד המאה השמונה-עשרה אסור היה לכן הכנסייה להטיל ספק כלשהו במקור האלוקי של אמצאה זו" (הכוונה לניקוד – ש"ה, 5: 138). אולם לאחר שקוטון העמיק לחקור סוגיה זו, שינה את דעתו וסבר, שהמקור האלוהי של הכתב העברי הוא רק לגבי האותיות – אך לא לגבי הניקוד (9: 66).

כאמור, שלט קוטון בעברית על כל רבדיה. מעניין לציין, שהוא טען, כי לימוד העברית היה לו קל מלימוד כל לשון אחרת (9: 72). אפשר להסביר זאת בהנעה החזקה, שהייתה לו ללימוד העברית, כפי שנודע לנו ממקרים דומים.²⁴ את אהבתו העזה לעברית העביר קוטון לכתו הבכורה, קתרין, שאותה לימד לקרוא עברית בשטף (23: שם).

גם הבן הצעיר של אינקריז, נתנאל, דבק בעברית. אחיו המבוגר ממנו, קוטון, העיד שנתנאל ידע עברית על בוריה ושלט גם בספרות הרבנית העברית (9: 55). כמו בני משפחתו האחרים, הרצה גם נתנאל בעברית. יש לנו עדות מהימנה על כך, מיומנו של השופט העליון, שמואל סעוואל (1652-1730), שידע עברית לפחות כתלמיד ממוצע של הארוורד (9: 51-52, וגם הערה 21): "יום רביעי, 1 ביולי 1685, יום הסיום... מלבד

הוויכוחים יש ארבע נאומים: אחד בלטינית על-ידי תומאס דודילי (היה מושל מסצ'וסטס ומראשי הארוורד – ש"ה); שניים ביוונית ואחד בעברית על-ידי נתנאל מאתר" (2: 93). באותו מעמד נאם בעברית גם אביו, אינקריז, בשנתו הראשונה כנשיא האוניברסיטה (שם). כך נהג אינקריז גם בשנים הבאות, בכל מעמד של סיום שנת הלימודים.

הוראת העברית הייתה חובה גם באוניברסיטת ייל מיד עם היווסדה (בשנת 1701). אולם תקופת עלייה לעברית הייתה במוסד חינוכי זה, כאשר עזרא סטיילס כיהן כנשיא האוניברסיטה (בשנים 1778-1789). הוא חייב את כל תלמידי השנה הראשונה ללמוד עברית, והוא עצמו לימד עברית בכל תקופת נשיאותו,²⁵ כפי שנראה להלן.

עזרא סטיילס – יחסו ליהודים וליהדות

בדורו ובארצו, היה סטיילס אחד המלומדים הגדולים בתחומי היהדות והעברית. הוא שלט בלשון זו על כל רכדיה, כולל הדיבור בה: "והיה משתמש בה בכתב ובעל-פה ברהיטות ובצחות, שלא היו מצויות גם באותו הזמן" (6: 189). כפי שנראה להלן, יש לנו עדויות, שהוא הרצה בעברית בטקסי האוניברסיטה וגם דיבר עברית עם יודעיה.

עזרא נולד ב-29 בנובמבר 1727 בקונטיקט. כילד וכנער התמסר ללימודיו ורכש השכלה כללית רחבה מאוד. ואמנם בדורו הוא נחשב לאדם משכיל ביותר, בעל ידע אנציקלופדי.²⁶ הוא התחיל ללמוד בייל בשנת 1742,²⁷ בהיותו כבן 15 – וסיים את לימוד התואר הראשון בשנת 1746. הוא המשיך ללמוד עד שנת 1750, אך עוד קודם לכן הוסמך לכמורה (ב-30 במאי 1749²⁸). בשנים 1749-1755 היה מורה בייל (הערה 26). במקביל לכך עסק, בשנים 1750-1752, בפעילות מיסיונרית בקרב האינדיאנים וחדל מכך בשל בריאות לקויה (28: שם). כן הוסמך כעורך-דין ועסק במקצוע זה בשנים 1753-1775 (שם). לאחר מכן כיהן ככומר בניו-פורט (מ-22 באוקטובר 1755 עד סוף מרס 1776). משם עבר לכהן תקופה קצרה (מאפריל 1777) ככומר בפורטסמות (27: 120). ב-6 בנובמבר 1777 נבחר להיות נשיא אוניברסיטת ייל והכתרתו לתפקיד זה הייתה ב-8 ביולי 1778 (שם). בתפקיד זה כיהן עד יום מותו (שם). הוא נפטר ב-12 במאי 1795 (בשנת ה-68 לחייו).

כנוצרים לא מעטים התייחס גם סטיילס ליהודים באי-אמון ובחוסר סובלנות (הערה 26). אולם לאחר שהחל לכהן ככומר בניו-פורט (בהיותו כבן 28), התקרב לקהילה היהודית הקטנה בעיר זו. הוא נכח בחנוכת בית

הכנסת בעיר זו, שהתקיימה ביום שישי אחר הצהריים, ב-2 בדצמבר 1763 (9: 28) – יום א' של חנוכה. לאחר שנים אחדות, כאשר החל לכתוב יומן (ב-1 בינואר 1769 – 7: 28), תיאר בהרחבה – הן את הבניין החדש של בית הכנסת על אגפיו והן את טקס חנוכת הבית הזה (התיאור – 10-9: 28; וגם: 25: 58-60). ככל שהיטיב סטיילס להכיר את יהודי העיר ומנהיגיה, כן נעלמו בהדרגה דעותיו הקדומות, האנטי-יהודיות, והוא החל לפתח יחסי ידידות עם מנהיגי הקהילה ורבניה. סטיילס התעניין תחילה ביהדות המעשית ולאחר מכן גם בעיקרי היהדות. כשהגיע לניו-פורט נהג לבקר, בשבתות ובחגי-ישראל, בבית הכנסת של הקהילה היהודית, ואת התרשמויותיו מביקורים אלה – כולל: הנעימות של התפילות, מנהגי התפילה ודרשות הרבנים – תיאר ביומנו.²⁹ לכן מהווה יומן זה מקור חשוב לתולדות קהילת יהודי ניו-פורט מראשיתה וגם מקור מהימן ליחסו החיובי – מגיל מסוים – ליהודים, ליהדות וגם ללשון העברית.

שלימים בלימוד עברית ויהדות

היכרותו עם היהדות המעשית עודדה אותו להתקשר עם רבני המקום וגם עם רבנים-אורחים בניו-פורט, כדי ללמוד מהם את עיקרי היהדות ולהכיר את תרבותה מספרי היסוד שלה. לשם כך החליט סטיילס ללמוד תחילה את הלשון העברית, כי במכללה לא למד לשון זו. מיומנו אנו למדים, שהחלטה זו בשלה בו במאי 1767, כלומר: בהיותו כבן 40 (14: 25). עד אז הכיר רק עשר אותיות עבריות, לכן היה עליו להתחיל ממש מבראשית. נראה לי, שהוא התחיל ללמוד עברית בכוחות עצמו והתאמן כל יום בקריאת טקסטים עבריים (14: 28). ייתכן, שבתהליך הלימוד הזה, מראשיתו, נעזר בידידו, חזן בית הכנסת, יצחק טורו (1737-1784).³⁰

סטיילס התמסר ללימוד העברית בחשק רב והתקדם בקצב מרשים. הוא הסביר זאת גם בכך, שלימוד העברית היה לו קל יותר מלימוד לטינית או כל לשון אירופית.³¹ הרי פרטים הממחישים את קצב התקדמותו בלימוד הלשון העברית ולימוד ספרי היסוד של תרבות זו: מראשית לימוד העברית קרא סטיילס בכל יום, לפני ארוחת הבוקר – פרט ליום ראשון – מ"תהלים" העברי (27: 121). בחמשת הימים הראשונים של לימוד העברית קרא את מזמור י"ט מספר "תהלים" (15: 25). הישג מהיר זה עודד אותו להמשיך ללמוד באינטנסיביות רבה, כמוכח מעובדות אלה: ב-30 בינואר 1768 התחיל לתרגם את פרקי ספר "בראשית" העברי – וב-12 במאי סיים את תרגום הנוסח העברי של שני חומשים: "בראשית" ו"שמות". הוא סיים את קריאת כל התנ"ך העברי ותרגומו – ב-22 באוקטובר 1770, כלומר:

פחות משלוש שנים לאחר שהתחיל במשימה לימודית זו. סטיילס לא הסתפק בידיעת התנ"ך במקורו העברי והמשיך ללמוד ספרי יסוד של התרבות היהודית. מיומנו אנו למדים, שב-1 בינואר 1771 הקדיש סטיילס חלק מיומו ללימוד התנ"ך העברי בעזרת פרשנים יהודים מסורתיים, בייחוד שקד על פירוש רד"ק (25: 49). הוא אף השתדל ללמוד סוגיות אחדות בתלמוד (הערה 26) והתחיל לעיין ב"מורה נבוכים" של הרמב"ם, הנחשב לאחד מספרי היסוד של הפילוסופיה היהודית (שם). ב-26 באוקטובר התחיל סטיילס לעיין בסידור התפילה העברי, בנוסח הספרדי (25: 51). ב-4 בנובמבר ציין ביומנו, שקרא באותו יום 20 עמודים מסידור התפילה הזה (שם: 52). ב-1 בינואר 1772 כתב ביומנו, שהוא ממשך לקרוא כל יום פרק בעברית ממקורות אחדים: התנ"ך, הסידור ופירוש רד"ק (שם). ב-7 בפברואר סיים את עיונו בסידור התפילה הנ"ל, שהכיל למעלה מ-300 עמודים. ב-2 במרס התחיל לעיין במחזורים עבריים ל"ימים נוראים" (שם). ב-29 באוקטובר קיבל מאנגליה (שם: 52-53) עותק של ספר ה"זוהר" (מהדורת נירנברג, 1684 – 298: 34). ספר זה, חיבור מרכזי של תורת ה"קבלה" היהודית, "הקסים אותו והוא הקדיש ללימודו שעות רבות" (הערה 26). כפי שנראה להלן, הוא ניהל שיחות רבות על ספר ה"זוהר" עם רבנים-אורחים בניו-פורט, שהיו מומחים ל"קבלה".

מיומנו אנו למדים, שהוא השתמש בעברית עם יודעיה בעיר מושבו ועם יודעי עברית, שהגיעו לעיר זו. כן דיבר עברית עם יודעיה גם מחוץ לעיר מושבו. לדוגמה: הוא הכיר את הסוחר היהודי המשכיל, יוסף סימסון (1787-1686), שהגיע מגרמניה לעיר ניו-יורק בשנת 1718.³² סימסון שלט בעברית: הוא התכתב בה³³ וגם דיבר בה. לכן אין תמה, שכאשר ביקר סטיילס בבית סימסון, ב-18 בינואר 1782,³⁴ התנהלה שיחתם בעברית (שם).

פגישות סטיילס עם רבנים-אורחים בעירו

כאשר גר סטיילס בעיר ניו-פורט, הוא נפגש עם רבנים, שהגיעו לעיר זו כאורחים ושוחח אתם על מגוון נושאים: על עיקרי היהדות, על פירושי מקרא ובייחוד על ספר ה"זוהר". ביומנו תיאר פגישות כאלה עם שישה רבנים-אורחים בניו-פורט וסיכם את עיקרי השיחות אתם.³⁵ לדוגמה: בנובמבר 1772 נפגש סטיילס עם רב מפולין (מהעיר אפטה), ושמו משה בן דויד. הרב הזה הגיע לניו-פורט וביקר בבית סטיילס בלווית החזן המקומי, יצחק טורו. על שיחתו עם הרב הזה, בעת פגישתם הראשונה, כתב סטיילס ביומנו, ב-9 בנובמבר: "שוחחנו ארוכות הן על מסעיו והן על הספרות הרבנית. הראיתי לו את הזוהר (שקיבל מאנגליה ימים אחדים קודם לכן,

כאמור לעיל), שעורר את התלהבותו והוא דיבר בהתפעלות על התוכן הנאצל והמסתורי של ספר זה. הוא אמר לי, שאם אני מסוגל לקרוא ספר זה, הרי שאני מומחה במדע היהדות ובפילוסופיה העמוקה ביותר בעולם" (א:299). מאחר שהרב־האורח היה בקי ב"קבלה" (25:81), שמח סטיילס להאריך את שיחתו אתו. ואמנם, הם שוחחו כל שעות אחר־הצהריים ובשיחה זו הסביר לו הרב רעיונות אחדים של ספר הזוהר (12:28). סטיילס נפגש עם הרב הזה פעמים אחדות (25:81) ותיעד ביומנו את תוכן השיחות בפגישות האלה.

סטיילס תיעד ביומנו תוכן של פגישות עם עוד חמישה רבנים־אורחים בניו־פורט. להלן אביא פרטים על פגישתו עם עוד רב יהודי מפולניה (בסביבות קרקוב) ושמו: טוביה בן־יהודה. סטיילס תיארו כפילוסוף וכבקי ב"קבלה" (25:96). הם נפגשו לראשונה בבית הכנסת שבכפר, ב-19 בנובמבר 1773. שלושה ימים לאחר פגישה זו (25:93), הם נפגשו לשיחה עניינית, שבה דנו בעיקר בספר הזוהר (שם).

מבין ששת הרבנים־האורחים שהגיעו לניו־פורט, התרשם סטיילס במיוחד מהרב חיים יצחק קריגל (1733-1777), שממנו למד סטיילס הרבה והשפעתו על סטיילס הייתה גדולה מאוד.³⁶ קריגל נולד בא"י, בחברון, ונסע למדינות הים כשד"ר וכך הגיע גם ליבשת אמריקה – תחילה הדרומית ואחר־כך הצפונית. מניו־יורק הגיע קריגל לניו־פורט, ב-3 במרס 1773 (25:87), כפי שציין סטיילס ביומנו, ב-5 במרס (שם:86). הם נפגשו לראשונה בבית הכנסת, בערב חג הפורים, שחל ב-8 במרס. קריגל שהה בניו־פורט קרוב לחמישה חודשים.³⁷ סטיילס התקרב אליו ומצא בו מורה טוב ליהדות וגם ללשון העברית ותוך זמן קצר התפתחה ביניהם ידידות אמיצה.³⁸

סטיילס וקריגל ניהלו שיחות רבות על עיקרי היהדות, על פירוש מילים ומבעים דו־משמעיים במקרא ועל הלשון העברית בכלל. בעזרתו שיפר סטיילס את העברית שלו, כולל הגייה של מילים מסוימות (25:84). גם אתו שוחח סטיילס על ספר הזוהר (28:28). ב-19 ביולי 1773 נפרד סטיילס מקריגל, שעמד לעזוב את ניו־פורט, וגם את הפגישה הזאת תיעד סטיילס ביומנו (25:131). גם לאחר שעזב קריגל את ניו־פורט (ב-21 ביולי 1773 – 25:133), נמשך הקשר ביניהם באמצעות מכתבים, בדרך כלל בעברית. לעתים ציין סטיילס, שכתב לקריגל מכתבים ארוכים ביותר. לדוגמה: ב-3 בדצמבר 1773 כתב סטיילס ביומנו, על מכתב עברי ארוך, ששלח לקריגל: "סיימתי מכתב עברי בן 22 עמודים אל הרב חיים יצחק קריגל" (25:119-120). המכתב התארך, מפני שנושאו, "אלהות המשיח ותפארת מלכותו" (שם:84), עניין מאוד את סטיילס. בסוף אותו חודש (30 בדצמבר)

ציין סטיילס ביומנו, שכתב לקריגל מכתב עברי ארוך יותר, למעלה מ-29 עמודים (120: 25). המכתב העברי האחרון מקריגל נשלח לסטיילס ב-3 בנובמבר 1775 (120; 86: 25).

כאמור לעיל, סטיילס כתב עברית ואף דיבר בה. כן נהג להרצות בה. ביומנו תיעד נאומים, שנשא בעברית בטקסי אוניברסיטת ייל, שהיה נשיאה. יש חוקרים הסבורים, שגם הרצאתו הראשונה, בטקס השבעתו לנשיא האוניברסיטה (ב-8 ביולי 1778), הייתה בעברית.³⁹ אולם הובעה גם דעה, שהרצאה זו הייתה בלטינית (14: 28). מכל מקום, יש לנו עדויות מהימנות, שהרצאות אחדות שלו באוניברסיטה היו בעברית, כי יש תיעוד על כך ביומנו (102; 101: 25).

לדוגמה: בטקס סיום הלימודים בשנת 1781, נשא סטיילס נאום עברי, שהתבסס על פסוק בספר המקראי "עזרא", שאותו חיבב מאוד גם בגלל שמו (שהוא גם השם הפרטי של סטיילס). באותו מעמד ביסס סטיילס את נאومו על פסוק זה: "כי עזרא הכין לבבו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חוק ומשפט" (עזרא, ז: 10).⁴⁰ בדברי ההסבר שלו לפסוק זה, "הרים על נס את לימוד העברית, המפיצה אור על התנ"ך יותר מאשר כל המפרשים" (25: 21).

סטיילס – מנחיל העברית

אהבתו לעברית נבעה לא רק מסיבות דתיות, אלא גם מסיבות השכלתיות וחינוכיות: "לימוד העברית נראה בעיניו לא רק מקצוע-עיון פורמאלי או אמצעי מועיל לאיש הדת המקצועי; הוא ראה את העברית כיסוד חשוב בחינוך הליבראלי, כמפתח לאוצר בלום של דעת, המאפשר לאדם את ההבנה באחד מצדדיה המצוינים ביותר של התרבות האנושית" (189: 6). לכן סבר, שחינוכו של צעיר אינו שלם ללא ידיעה טובה בעברית (177: 5). ראוי לציין, שהוא לא היה יחיד בתפיסה זו. כך, לדוגמה: סבר לפניו, סמואל ג'ונסון (1696-1772), הנשיא הראשון של "קינגס קולג'" (לאחר מכן "אוניברסיטת קולומביה" בעיר ניו-יורק), בשנים 1754-1763. גם הוא ראה בידיעת העברית, "צורך חיוני לכל משכיל אמיתי, ותבע מכל מורי המכללה ידיעת לשון זו" (178: 5); כי הוא האמין, שעברית היא "אם הלשונות והמליצה וגם מקור הדעת והחכמה האמיתית".⁴¹

עם התמנותו לנשיא ייל, קבע סטיילס את העברית כלימוד חובה: "מן היום הראשון להתמנותי לנשיאות, הטלתי חובה על כל תלמידי השנה הראשונה ללמוד עברית" (3: 281). כדי לעודד את תלמידיו ללמוד עברית

בחשק, היה אומר להם בשיעורי העברית שלו, שהוא יתבייש, אם בוגר ייל יגיע, כבוא יומו, לגן-עדן ללא ידיעת העברית (104: 25). מעדויות אחדות עולה, שהוא הצליח לעורר בתלמידיו אהבה ללשון העברית ורכים מהם שלטו בה, הרצו בה ואף דיברו בה. ביומנו יש תיעוד על הישגים של תלמידים מצטיינים שלו בלימוד העברית, כך, לדוגמה: הוא כתב על תלמיד שנה ראשונה באוניברסיטת ייל, שלא ידע צורת אות עברית וכמשך שבועיים בלבד למד את יסודות הדקדוק העברי ואף עלה בידו לתרגם לאנגלית את המזמור הראשון בספר "תהלים" העברי (104: 25). סטיילס תיעד ביומנו גם נאומים אחדים, שנשא תלמידיו בעברית, בטקסי סיום שנת הלימודים – אחד ב-14 בספטמבר 1785, והשני – ב-12 בספטמבר 1792 (שם).

ראוי לציין, שבוגרי ייל הם שהקימו, בשנת 1769, את מכללת דארטמות,⁴² וקידמו בה את הוראת העברית. לדוגמה: פרופ' ג'ון סמית, ראש המחלקה לשפות שמיות במוסד זה (שבו לימד בשנים 1777-1809), "היה בקי בעברית כבלשון אמו" (27: 21). בשנת 1803 חיבר ג'ון ספר דקדוק עברי לתלמידיו (שם). בשנת 1827 לימד במוסד זה פרופסור לרפואה (B. Hale), ששלט בעברית ואף השתמש בה בכיתה (שם), כפי שנהגו מורים בכתי ספר לרפואה באירופה במאות 9-16, והיו אחדים שנהגו כך גם לאחר מכן.⁴³

גם במכללת דארטמות התקיימה המסורת של הרצאות בעברית בטקסי גמר הלימודים. אחד הנאומים, שנשא בוגר המוסד ב-28 באוגוסט 1799 – פורסם בדפוס עם ההערות, בשנת 1991.⁴⁴

סטיילס הקנה את הלשון העברית גם לבני משפחתו. ביומנו יש תיעוד לגבי לימוד העברית של בנו הבכור, עזרא, של בתו קציעה,⁴⁵ וגם של אשתו, אליזבת (68: 6; 25). בנו הבכור, עזרא, נולד ב-11 במרס 1759 (17: 25). בהיותו כבן עשר (בשנת 1769) התחיל אביו ללמדו עברית (שם). על כך כתב אביו ביומנו, ב-9 בינואר 1769. עזרא הצעיר התקדם בלימוד העברית במהירות מרשימה. כבר למחרת היום (ב-10 בינואר) התחיל האב ללמד את בנו לקרוא את ספר "יהושע" העברי, וב-31 בינואר סיים הילד את קריאת ספר "יהושע" (שם). ב-1 בפברואר התחיל הילד לקרוא פרק ראשון של ספר "שופטים" העברי (שם) וב-27 בפברואר סיים את קריאת הספר העברי הזה (שם). למחרת (ב-28 בפברואר) התחיל הילד לקרוא פרק ראשון של "שמואל-א" (שם: 18) וסיים ספר עברי זה ב-1 באפריל. ב-3 באפריל התחיל לקרוא ספר "שמואל-ב" (שם). לאחר שתי שנות לימוד, בהיות הילד בן שתיים-עשרה, קרא את 52 המזמורים הראשונים של ספר "תהלים" העברי (50: 25). ב-11 במרס 1773, כלומר לאחר ארבע שנות

לימוד (ובהיותו בן 14), כתב אביו ביומנו, שכנו, עזרא, קרא באותו יום 48 מזמורי "תהלים" (שם: 68).

על לימוד העברית של בתו קציעה, שנפטרה צעירה (1760-1785), כתב סטיילס ביומנו פרטים מעטים. הוא ציין, שהיא קראת את התנ"ך חמש פעמים, בחמש השנים האחרונות של חייה (6: 25). גם על לימוד העברית של אשתו כתב ביומנו פרטים מעטים. ב-22 באפריל 1768 כתב ביומנו: "היום סיימה אשתי לקרוא, לתרגם ולנתח ניתוח דקדוקי את המזמור הראשון של 'תהלים'. היא התחילה ללמוד א"ב ודקדוק לפני שלושה שבועות וניתחה ניתוח דקדוקי (של מזמור ראשון ב'תהלים' – ש"ה) של כל מילה לפי שורשה ונטויותיה" (68: 25). ב-21 ביוני 1793 ציין סטיילס ביומנו, שאשתו קראה את כל התנ"ך חמש פעמים ב-4 השנים האחרונות של חייה (6: 25). ב-25 ביוני 1794 ציין ביומנו, שאשתו השתתפה בשיעורי עברית אחדים שלו (שם: 68).

כללו של דבר:

סטיילס הוא דוגמה של נוצרי מ"העולם החדש", שדבק בלשון העברית והכיר את עיקרי היהדות ממקורותיה, על-פי ספרי היסוד שלה. הוא השתמש בעברית לא רק להכרת היהדות, אל גם בחיי יום-יום שלו: הוא התכתב בעברית (הערה 33) והרצה בה, בעיקר בטקסי האוניברסיטה בתקופת נשיאותו, כן הראיתי, שהוא דיבר עברית עם יודעיה (הערה 34). את אהבתו לעברית העביר גם לבני ביתו וגם לתלמידיו, שרכיבים מה שלטו בעברית, כולל הדיבור בה והם אף הקנו את העברית לאחרים.

סטיילס לא היה נוכרי יחיד בדורו ובארצו, שידע עברית היטב ואף השתמש בה. אולם אין ספק, שהיה בין הכולטים בקרב הלא-יהודים יודעי העברית בדורו ובארצו, כולל הדיבור בה.

הערות

1. מוריסון, ס"א; קומאג'ר, ה"ס; לכטנברג, ו"א. ההיסטוריה של ארצות הברית (מאנגלית: א' אורן), כרך א'. ת"א: זמורה-ביתן, 1984, עמ' 28.
2. כץ, א"י. "מקומה של השפה העברית במכללות של ארצות-הברית בעבר ובהווה", ספר היובל של אגודת המורים העברים בניו-יורק וסביבותיה (ערך: צ' שרפשטיין), ניר-יורק, 1940, עמ' 90-92.
3. חומסקי, ז'. הלשון העברית בדרכי התפתחותה, ירושלים: מס, 1967, עמ' 277.

4. ניומן, א"א. "השפעת התנ"ך על חיי אמריקה", הדואר (ניו-יורק), שנה 16, גיליון לב (טז בתמוז 1937), עמ' 536. באותה תקופה היו לומדי עברית רבים באנגליה, ביניהם גם נשים, פרטים על כך – שער ראשון, פרק שני (בסעיף על לידי ג'יין גריי).
5. פדרבוש, ש'. הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1967, עמ' 175. במחקר אחד התברר, שעל מפת ארה"ב נמצאים כאלף יישובים בעלי שמות עבריים-מקראיים (שם).
6. טשארלס, ס'. "עברית בייל", הדואר (ניו-יורק), שנה 20, גיליון יב ("ח טבת 1941), עמ' 188.
7. גלן, מ"ג. "אלה שמות בני ישראל – באמריקה", ספר הדואר: תרפ"ב-תשמ"ב, ניו-יורק, 1982, עמ' 13.
8. דיוויס, מ'. בית ישראל באמריקה – מחקרים ומקורות, ירושלים: מגנס, 1970, עמ' 345.
9. Pool, D. De Sola. "Hebrew Learning Among the Puritans of New England Prior to 1700", *Publications of the American Jewish Historical Society*, (PAJHS – להלן), Vol. 20, (1911), p. 32.
- על קברו נחקה כתובת עברית. פרטים עליה – בספרי: סוד שיח, ת"א ירון גולן, 1992, עמ' 168 – הערה 15. פרטים נוספים עליו: שער שלישי, מספר 17.
10. זילברשלג, י'. "ראשיתה וראשוניותה של עברית באמריקה", הגות עברית באמריקה, כרך א', ירושלים-ת"א: ברית עברית עולמית והוצאת יבנה, 1972, עמ' 19. בספרייתו העשירה נמצאו: ספר דקדוק עברי ומילון עברי (שם).
11. ראו על כך בספרו של פדרבוש (הערה 5), עמ' 174.
12. Kurtz, S. *Jewish America*, New York: McGraw-Hill Book Co., 1985, p.55.
13. כבר בשנת 1585 (כלומר: 35 שנה לפני בואה של האנייה "מייפלאור" ל"עולם החדש") כתב כומר קתולי, בספרו על ספרד החדשה, שמצא אצל האינדיאנים במכסיקו מנהגים דומים לאלה של היהודים (הערה קודמת, שם). חוקרים ציינו, גם מילים ושמות פרטיים בעלי צלול דומה לעברית (קאיזערלינג, מ'. היהודים כעוזרי קאלומבוס ויתר מגלי הארצות החדשות – הספרדים והפורטוגזים, העתקה: פ' מושקאטבליטה, ורשה, 1895, עמ' 88; 55). גם מנשה בן ישראל (1604-1657) נתפס לאמונה, שהאינדיאנים באמריקה הם צאצאי עשרת השבטים האבודים, כמוכח מספרו, שמקורו הספרדי פורסם בשנת 1650 (בשם "מקוה ישראל"), ותורגם באותה שנה

ללטינית ולאנגלית ולאחר מכן גם לעברית (בשם "מקוה ישראל"). באותה שנה (1650) הופיע באנגלית ספר בשם: *Jews in America*, שמחברו ניסה להוכיח, שהאינדיאנים באמריקה הם צאצאי עשרת השבטים האבודים. בשנת 1788 הופיע בארה"ב (בקנטיקט) ספר בשם: *Did The Indians Speak Hebrew?* שמחברו ביקש להוכיח, שלשון הדיבור של האינדיאנים משבט Muhhekaneew דומה מאוד לעברית של התנ"ך (צילומי השערים של שני ספרים אלה – בפרסום הבא:

Eisenberg, A. & A. Segal, *Accent on Hebrew*, New York: Jewish Education Committee Press, 1960, p. 201.

14. 10: 25. ראוי לציין, שעל ספר התנ"ך שלו חתם את שמו העברי כך: "הנריה דונסטר" (5: 176).

15. 10: 25, וגם להלן – 21: 22-23. בכך האמינו היהודים בכל הדורות ובכך האמינו גם הפוריטנים והדבר חיזק את רצונם ללמוד עברית. פרטים על כך – בספר זה:

Miller, P. and J.H. Thomas. *The Puritans*, New York: American Book Co. 1938, p. 698.

ראוי לציין, שכך סברו מלומדים לא־יהודים באירופה בתקופת הרנסנס, והיו מלומדים וסופרים, שסברו כך מאות שנים לפני כן (צרפתי, גב"ע. "הלשון העברית – אם הלשונות?" לשוננו לעם, אייר 1984, עמ' 147-157).

16. Chauncy, Charles (Elder). *The New Encyclopaedia Britannica* – Micropaedia, Vol. II, 1974, p. 783.

17. Morison, S.E. *Harvard in the Seventeenth Century*, Cambridge: Harvard University Press, 1935, Vol. I, pp. 203-204.

18. לעיל נאמר, שהפוריטנים נהגו לתח לצאצאיהם שמות עבריים־מקראיים. כאן יש להוסיף, שלעתים הם תרגמו שמות עבריים לאנגלית, כמו השם "אינקריז", שהוא תרגום לאנגלית של השם העברי "יוסף". את השם העברי "שמריה" הם תרגמו ל"פריזר" וכדומה (7: שם).

19. Goodspeed, T.W. *The Story of the University of Chicago: 1890-1925*, Chicago: The University of Chicago Press, 1925, p. 37.

הארפר דבק בעברית כל ימי חייו. פרטים על כך – בפרק החמישי המוקדש לו.

20. 9: 58. חוקר זה – בניגוד לאחרים – אינו סבור, שהמובאות הללו מוכיחות על ידיעת המקורות העבריים; כי ייתכן שהם נלקחו מכתבי חוקרים אירופים, שכתבו לטינית (שם: 78-80). אך דעה זו חריגה לעומת דעות רוב החוקרים.

- Katsh, A.J. "Hebraic Foundations of American Democracy", .21
Reprinted From: *The Hebrew Impact on Western Civilization*
(Editor: D.D. Runes), New York: Philosophical Library, 1951,
p. 28.
- .22 51:9. וגם מאמר זה: כץ, א"י. "הלשון העברית בחיי התרבות של
אמריקה", הדואר (ניו-יורק), שנה 22, גיליון כא (יט אדר ב', 1943),
עמ' 310. וגם בהערה 2: 93.
- Friedman, L.M. *Jewish Pioneers and Patriots*, Philadelphia: .23
The Jewish Publication Society of America, 1955, p. 96.
- .24 כך, לדוגמה, טען גם סטיילס, כפי שנראה להלן (הערה 31). הראיתי לעיל,
שלפניו, הנשיא השני של הארוורד, צ'ארלס צ'אנסי, התקדם במהירות
בלימוד העברית בשל ההנעה החזקה, שהייתה לו ללימוד זה. והרי עדות
נוספת לכך מראשית המאה ה-16. רקטור אוניברסיטת לייפציג טען,
שלימוד העברית אינו קשה, ביחוד למי שלומד לשון זו בחשק רב, כפי
שהסביר לסטודנטים שלו בנאום, שנשא בפתיחת שנת הלימודים 1518 -
פרטים על כך בפרסום הזה:
- Friedenwald, H. "A Note on the Importance of Hebrew In
Medieval Medicine" *The Jewish Quarterly Review*, New
Series, Vol. X (1919-1920), pp. 22-23.
- Kohut, G.A.K. *Ezra Stiles and the Jews* – Selected Passages .25
From his Literary Diary Concerning Jews and Judaism,
New York: Philip Cowen, 1902, p. 104.
- Eichorn, D.M. "Stiles, Ezra", *Universal Jewish Encyclopedia*, .26
Vol. 10, New York, 1943, p. 65.
- Wilner, W. "Ezra Stiles and the Jews", *PAJHS*, Vol. 8, (1900), .27
p. 120.
- .28 תאריכים אלה הם עפ"י מאמר זה:
- Jastrow, M.Jr. "References to Jews in the Diary of Ezra Stiles".
PAJHS, Vol. 10 (1902).p. 5.
- .29 כאמור לעיל, החל סטיילס לכתוב את יומנו ב-1 בינואר 1769 והמשיך
בכתיבתו עד ימים אחרים לפני מותו (ב-6 במאי 1795 – 16:25). תיעוד
ראשון ביומנו על יהודים, מופיע ב-16 במרס 1769. ביום זה ניהל סטיילס
שיחה עם החזן של בית הכנסת בניו-פורט, יצחק טורו (פרטים עליו -
בהערה הבאה).
- .30 יצחק נולד בהולנד (לערך 1737) ולמד בבית המדרש לרבנים באמסטרדם.
משם נסע לאמריקה. זמן מה חי בניו-יורק ובבוסטון. הגיע לניו-פורט

כנראה בשנת 1758 (15:25) ושימש חזן בקהילה היהודית המקומית. בתפקיד זה עסק גם בהוראת ילדי הקהילה, כמקובל באותה תקופה. פרטים על נוהג זה – בספר הבא:

Dushkin, A. *Jewish Education in New York City*, New York: The Bureau of Jewish Education, 1918, pp. 40-41.

כאשר גרמה מלחמת העצמאות לסגירת בית הכנסת בניו-פורט (1780), עבר לעיר ניו-יורק ופעל זמן מה בבית הכנסת "שארית ישראל" (כאשר הרב גרשון מנדס סיישאס עבר לפילדלפיה). לאחר מכן עבר טורו לג'מייקה – ושם נפטר (1784).

31. 16:25. ראו בנידון הערה 24.

32. "Items Relating To the Simson Family, New York", PAJHS, Vol. 27 (1920), p. 371.

סאמפסון (1781-1857) נכדו של יוסף סימסון היה היהודי הראשון, שסיים את לימודיו באוניברסיטת "קולומביה" בעיר ניו-יורק. בטקס גמר לימודיו (6 באוגוסט 1800) נשא נאום עברי, ופרסמתיו בספרי: עברית חיה במרוצת הדורות (ת"א: מסדה, 1992), פרק שישי.

33. עדות על התכתבות שלו בעברית עם יהודי סין – מצויה בספר זה: לבסון, א"ל (תרגום: ש', הלקיץ). חלוצים יהודים באמריקה: 1848-1492, כרך ג, ת"א: אמנות, 1933, עמ' 296.

34. Dexter, F.B. (Editor). *The Literary Diary of Ezra Stiles*, D.D.L.D., Vol. III, New York: Scribner, 1901, pp. 3; 32-33.

35. על פגישותיו עם הרבנים הללו יש פרטים במקורות אלה: (א 25:79-81; ב 28:18-22; ג) בספר, הנזכר בהערה 33, כרך ב, עמ' 158.

36. זילברשלג היטיב לסכם במשפט אחד את השפעתו הגדולה של קריגל על סטיילס: "צלו של קריגל ליווה את סטיילס כל ימי חייו" (10:34). הערצת סטיילס את קריגל באה לידי ביטוי גם בעובדה, שכנשיא של אוניברסיטת ייל, ביקש סטיילס מראשי הקהילה היהודית בניו-פורט לשלוח לו תמונה של קריגל, כדי שיוכל לתלות אותה בספרייה הציבורית בייל. ראשי קהילת ניו-פורט נענו לפנייתו ושלחו לו תמונה של קריגל, שצייר שלמה קניג מניו-פורט, שהכיר את קריגל (12:45). תמונה של קריגל מצויה בספרו של י' מרכוס. מבוא לתולדות יהדות אמריקה בתקופת ראשיתה, ירושלים: מגנס, 1971. לאחר עמוד 142 יש מקבץ תמונות: תמונה מספר 4 היא דיוקן של קריגל. תמונה מספר 3 – מכתב עברי של קריגל לסטיילס.

37. כאמור לעיל, הגיע קריגל לניו-פורט ב-3 במרס 1773 (25:87) ועזב את העיר ב-21 ביולי, ונסע לסורינום (שם:133).

38. וילהלם, י"ד. "ר' יצחק קאריגאל מחברון בניו־פורט", חמדת ישראל (ערך: א' אלמליח), ירושלים: בית החולים הכללי "משגב לדרך", 1946, עמ' 124-121.
39. כך כתבו: וילנר (121:27) וקוהוט (14:25) וכך נאמר גם בהערה 26.
40. חומסקי (הערה 3), עמ' 280. סטיילס ראה את עצמו כיוורשו של עזרא, המנהיג היהודי בימי שיבת ציון, על אדמת אמריקה. הוא הבין את תפקידו להקנות את הלשון העברית ואת תרבותה לתלמידי האוניברסיטה שלו (ייל).
41. קבקוב, י'. שוחרים ונאמנים, ירושלים: מס, 1978, עמ' 320.
42. Goldman, S. "Hebrew at the Early Colleges: Orations at Harvard, Dartmouth and Columbia", *American Jewish Archives*, Vol. XLII, No. 1 (Spring-Summer, 1992), p.23.
43. פרטים על כך בספרי: עברית חיה במרוצת הדורות (הערה 32), פרק שני.
44. Goldman, S. "Two American Hebrew Orations – 1799 and 1800," *Hebrew Annual Review*, Vol. 13 (1991), pp. 34-35.
45. 6:25. כאמור לעיל, הם בחרו לצאצאיהם שמות עבריים. "קציעה" – שם בתו של איוב (מב:14). זה היה גם שמה של אמו של עזרא סטיילס (120:27).

פרק רביעי

ל"נ טולסטוי (1828-1910) יחסו ליהודים, ליהדות ולעברית

יחסו ליהודים – מסקנות חוקרינו

לא מעטים מגדולי הסופרים הרוסים נחשבים לאנטישמים, ביניהם: גוגול, דוסטויבסקי, טורגנייב, פושקין ואחרים.¹ האם גם טולסטוי נמנה עמיהם? בפרק זה אדון בכך ואברר את יחסו של טולסטוי ליהודים, ליהדות וגם ללשון העברית.

חוקרי טולסטוי משלנו קבעו, כי יחסו ליהודים וגם ליהדות היה שלילי. לדוגמה: ב"ערך" על טולסטוי ב"אנציקלופדיה העברית", שכתבה המשוררת והחוקרת לאה גולדברג, נאמר שיחס טולסטוי ליהודים "לא לבש צורה מפורשה; אפשר לומר, שלא התעניין בשאלה היהודית".² לכך נתנה הסבר זה: "ביצירתו האמנותית אין מקום לתיאור יהודים, לפי שבה מופיעים רק שני מעמדות: האצולה והאיכרים. המעמד הבינוני, שאליו השתייכו היהודים ברוסיה, לא תואר על ידו כלל" (הערה 2). הסבר זה מתערער נוכח דברים מפורשים, שכתב טולסטוי בנידון. את העובדה, שלא כתב על יהודים, הוא הסביר באי־הכרתו את אורח החיים היהודי, משום שלא חי בקרב יהודים ולכן לא יכול היה לתאר את חייהם: "ואינני רשאי לקחת מתוכם טיפוסים ליצירותי".³

כיוון שכך, חיפשו חוקרינו את יחסו של טולסטוי ליהודים בהתבטאויותיו כלפיהם – בעל־פה וגם במכתבים. ואמנם בהתבטאויות אלה מצאו חוקרינו חוסר אהדה ליהודים ולעתים אפילו דחייה, כפי שציינה גם לאה גולדברג, שהזכירה את דברי טולסטוי, כי הרוסים מתייחסים אל היהודים כאל "בלתי נעימים" והודה, שכזאת היא גם

הרגשתו האישית (2:450). אולם לאחר שהכיר את עיקרי היהדות והעריכים; השתדל להתגבר על הרגשתו השלילית ליהודים. בתקופה זו של חייו, כאשר שאלה אותו אחת ממכרותיו, במכתב אליו, מה דעתו על היהודים? השיב לה במכתב: "כי בכוא אליו יהודי, נעור בתוך לבו, שלא מדעתו, רגש רע; אלא שבכוח הכרתו, המצווה אותו לאהוב כל אדם, הוא כובש תיכף אותו רגש רע – ומכניעו".⁴

יש מחוקרנינו שטענו, כי טולסטוי היה אף נגוע באנטישמיות. לדוגמה: א"ז רבינוביץ (1854-1945), שהעריך את טולסטוי, תרגם אחדות מיצירותיו לעברית ואף הושפע ממנו ביצירתו המקורית;⁵ כתב בנידון: "בכלל היה יחסו של טולסטוי ליהודים וליהדות קר מאוד, אם לא פחות מזה".⁶ ובהערת שוליים לכך הוסיף אז"ר: "לפעמים אנו מוצאים אצלו ביטויים, הראויים לאנטישמי גמור" (שם). הערכה שקולה בנידון הציע אב"א אחימאיר, במאמר על טולסטוי, שלא פורסם:⁷ "השקפתו האוונגליסטית של טולסטוי חייבה אותו לאהוב כל אדם באשר הוא אדם.⁸ אם כי לא היה אנטישמי, כפי שהיו אחדים מגדולי הספרות הרוסית (דרזוין, גוגול, דוסטויבסקי, לסקוב, טורגנייב ועוד), אבל נימה אנטישמית מורגשת בו ואשר שני מקורות לה: תורשתית וגם היא הולמת להשקפת עולמו הפאסטוראלית, לעומת היהודי העירוני".

במסקנת חוקרנינו על יחסו השלילי של טולסטוי ליהודים – שכדברי אחימאיר – ניכרת לעתים בדברי טולסטוי נימה אנטישמית – הסבירו את העדר תגובתו לאירועים ספציפיים של אנטישמיות. לאה גולדברג כתבה בנידון: "גם לאחר פוגרום קישינוב⁹ נמנע מגילויי חד-משמעי וחרף, שאותו דרשו ממנו אנשי-רוח יהודים ורוסים ליברלים שונים, וכאמתלול שונות אף התחמק מלחתום על קול קורא לעזרת נפגעי הפוגרום, שבו דובר על 'רגשי חרפה של הקהל הנוצרי'; ולבסוף לא נתן את שמו אלא למכתב גלוי אחר, שבו לא נזכר השם 'יהודים' ולא דובר אלא באופן סתמי על 'מאורעות נוראים שאירעו בקישינוב' (2:449-450). גם ההיסטוריון ש' דובנוב הצטרף לביקורת זו: "בעוד שסופרים מפורסמים במערב, כמו: ויקטור הוגו וארנסט רינאן ורבים אחרים, השמיעו מחאות חריפות – קולו של טולסטוי לא נשמע נגד הפוגרומים".¹⁰

האם התנהגות זו של טולסטוי מוכיחה שהיה אנטישמי? לאו דווקא. ואמנם, על יסוד בדיקת העובדות, נראה לי, שיחסו ליהודים דומה מאוד ליחסו ליהדות: יחסו השלילי לשניהם היה קיים עד שנות החמישים הראשונות של חייו, אולם ככל שהתקרב לגיל הזקנה, והכיר טוב יותר את היהדות; חל בו שינוי ממשי לא רק ביחס ליהדות, כפי שנראה להלן, אלא גם ביחסו ליהודים, כפי שרמזתי לעיל וארחיב על כך בהמשך.

לעיל הראיתי, שאת מסקנת חוקרינו על יחסו השלילי של טולסטוי ליהודים, הם ביססו בעיקר על התבטאויותיו. נראה לי, שלפיהן אפשר להראות גם את המהפך שחל בו ביחס ליהודים.

בשלב המעבר שלו – מיחס שלילי ליחס חיובי – עוד פלט טולסטוי ביטויים אנטישמיים, כהרגלו במשך שנים רבות; אולם כאשר העירו לו על כך – מיד התנצל, כפי שמעיד המקרה הזה: "פעם אף השתמש במילה 'ז'יד', המקובלת ברוסיה התרבותית ככינוי גנאי ליהודים;¹¹ ומשהעירו לו על כך, התנצל באומרו, שלא ראה בה מילת גנאי, אלא כתב אותה בנוסח שימוש הלשון הארכאי, כציון השתייכות לעם – בדומה ל'פולני' או 'גרמני' וכיוצא ב" (2: 450). עם זאת הודה, כפי שצינתי לעיל, שביקור של יהודי עורר בו, שלא מדעת, רגש לא נעים, אולם בשלב המעבר שלו ניסה להתגבר על רגש זה ולהתייחס אל היהודים כאנשים־אחים, גם אם הם בלתי נעימים לו; משום שכך למד מתורתו המוסרית של ישו, שאותה העריך מאוד (כפי שנראה להלן). לכן העריך אברהם אידלסון (1865-1921), העורך של "ראזסוויט" (כתב־עת יהודי ברוסית), את יחסו של טולסטוי ליהודים כך: "טולסטוי לא אהב את היהודים, אך השתדל להיות הגון ולנהוג בהם בצדק"¹². תיאור זה מתאים ל"שלב המעבר" של טולסטוי ביחסו ליהודים; כשהתחיל אצלו המהפך מיחס שלילי – לחיובי.

המהפך ביחסו ליהודים: משלילה לחיוב

ככל שהכיר טולסטוי טוב יותר את עיקרי היהדות והבין את השפעתה על תורת המוסר של ישו; העריך טולסטוי את עיקרי היהדות ומאז גם נטה חסד ליהודים. לעתים אף סייע לנלחמים באנטישמיות. במאמרו הנ"ל ציין אחימאיר, שבשנת 1890 (בהיות טולסטוי כבן 62) הרשה טולסטוי לפילוסוף־תיאולוג ולדימיר סולוביוב (1853-1900) – שהעריך מאוד את היהדות והכיר בעובדה, שעיקרי תורת ישו לקוחים מהיהדות וגם נלחם באנטישמיות – להשתמש בשמו במאבק בחוק אנטישמי. במכתב אל סולוביוב כתב אז טולסטוי: "כריסטוס נולד בקרב היהודים, אשר סבלו כה רבות ומוסיפים לסבול מאלה המכונים נוצרים" (הערה 7).

והרי עדות נוספת משנת 1894 (כ-4 שנים לאחר העדות הקודמת) על יחסו החיובי של טולסטוי ליהודים ועדות זו מכחישה את הטענה שהיה אנטישמי. אנו למדים על כך משיחת טולסטוי עם שני מנהיגים יהודים, שבאו לבקרו בביתו, ביסנאיה פוליאנה. העסקן הציוני הנודע בקרב יהדות רוסיה, ליאון בראמסון (1869-1941) סיפר בזיכרונותיו על שיחה זו, שהתקיימה בקיץ 1894. באותה פגישה נלווה לבראמסון רב רפורמי

מארה"ב (שמו: קראוזקופף): "האורחים שוחחו ארוכות עם הסופר בשאלת היהודים. בראמסון, שעמד עמו אחר־כך בחליפת מכתבים, העיד, שטולסטוי גינה בתוקף את רדיפות היהודים והיה רחוק מרגשות אנטישמיים" (706: 12). לרב הרפורמי אמר טולסטוי ביחס ליהודים: "לבי דווה על כך, שמקפחים אותם, עולבים בהם, ורודפים אותם על לא אוון בכפם" (שם).

מבדיקת העובדות התברר לי, שיש מקום לערער גם על הביקורת נגד טולסטוי, על כך שלא הגיב על הפוגרומים ביהודים, משנות ה-80 של המאה ה-19 ואילך. לדוגמה: אלפרד ורנר טען, שזו ביקורת מכלילה ולא מדויקת. כן טען, שהביקורת נגד טולסטוי על שלא הגיב על הפוגרומים בקישינוב ובהומל (1903); היא חסרת יסוד. לדברי ורנר הגיב טולסטוי על פוגרומים אלה במכתב מחאה חריף, ששלח לרשויות; אלא שהצנזורה הרוסית פסלה את המכתב ואסרה לפרסמו, משום שבמכתב חריף זה האשים טולסטוי את הממשלה הרוסית בפוגרומים הללו.¹³ ומאחר שהמכתב הזה לא פורסם ולא נודע ברבים; לכן האשימו את טולסטוי, שלא הגיב על הפוגרומים האלה.

לחיזוק דברי ורנר אביא עדות של המוסיקאי היהודי דוד שור. הוא פנה במכתב לטולסטוי וביקשו להגיב בפומבי על פוגרום קישינוב. טולסטוי לא נענה לבקשה זו (את ההסבר לכך אציע להלן), אך במכתב תשובה שלו (בהיות כבן 75) ציין טולסטוי את יחסו החיובי ליהודים ואת סלידתו מהפוגרום בקישינוב:

"ואשר אל יחסי אל היהודים ואל המקרה הנורא בקישינוב, הרי יחסי זה, כמדומני, צריך להיות ידוע לכל איש, היודע את השקפתי על העולם. יחסי אל היהודים יכול להיות אך יחס של אחווה. הנני אוהבתם: ולא על היותם יהודים, אלא משום שכולנו בני אב אחד שבשמים, בני אל אחד אנחנו. אהבתי איננה מלאכותית, לא דרשה ממני כל התאמצות; שכן קשור אנוכי קשר היכרות וידידות אל הרכה אנשים גדולים מקרב היהודים, והנני יודע אותם היטב. עוד לפני שנודעו לי מקרוב כל פרטי הפרעות, מיד אחרי הידיעות שהביאו העיתונים, עמדתי על כל הפראות, שנתגלתה במעשים ההם, ורגש קשה מילאני, רגש המעורב ברגשי רחמים אל הקרבנות החפים מפשע, שנפלו ביד ההמון צמא הדמים. תקפני תימהון על האנשים, שנהפכו לחיות־פרא, על אלה המתיימרים להיקרא בשם נוצרים. מילאני רגש חרדה עמוקה ושאט נפש אל האנשים 'הנאורים', כביכול, שהסיתו את ההמון והדריכוהו במעשיו ובעיקר השתוממתי על האשמים האמיתיים במעשי הדמים".¹⁴

אחימאיר הביא עדות מסייעת ליחסו האוהד של טולסטוי ליהודים, שסבלו מפוגרום קישינוב. הוא "נענה לבקשת שלום-עליכם לכתוב משהו

בקובץ לטובת נגועי פוגרום קישינוב".¹⁵ א' ורנר טען, שזו לא הייתה תגובה יחידה של טולסטוי נגד פוגרומים ביהודים. גם לאחר מכן, בשנים 1905-1907, מחה טולסטוי על הפגיעות ביהודים ועל הטרור הצארי, שכוון נגד מתנגדי הצאר ובתוכם גם יהודים, שאחדים מהם אף הוצאו להורג (הערה 13). על כך פרסם טולסטוי מחאה חריפה פומבית, במאמרו "אינני יכול לחשות" (1908), שפורסם כשנתיים לפני מותו.

מאותה שנה (1908) יש לנו עדות ליחסו השלילי של טולסטוי לאנטישמיות. הוא התכתב אז עם אישה (בשם: סטאמו), "אשר במכתביה אליו הייתה נוגעת בשאלת היהודים, שלא חיבבה אותם ביותר" (12: 708). לאחר שהופיע קונטרס בשם "ל"נ טולסטוי על היהודים" (1908), פרי עטו של ידיד יהודי של טולסטוי, פיינרמן (ששמו הספרותי: "טנרומו"), שתיאר בקונטרס זה את יחסו החיובי של טולסטוי ליהודים ואת התנגדותו הנחרצת לאנטישמיות – שלחה הגברת סטאמו את הקונטרס הזה לטולסטוי בצירוף מכתב, שבו שאלה אם הדברים, שייחס פיינרמן לטולסטוי אמנם נאמרו על ידו. על כך השיב לה טולסטוי, שאינו אחראי לכל מילה, שכתב פיינרמן, אולם "קרוב לוודאי שדיברתי עם פיינרמן (טנרומו) על כך, שלא טוב הוא שלא לאהוב את היהודים" (12: 709). לגברת סטאמו, שכאמור לא אהבה יהודים, השיא טולסטוי, באותו מכתב, עצה זו: "אני מאחל לך מקרב לב, להשתחרר מן הרגש הקשה של איבה כלפי עם שלם" (שם).

את תפיסתו השלילית נגד האנטישמיות הביע טולסטוי עוד קודם לכן. כ-4 שנים לפני מכתבו הנ"ל (כלומר: ב-1904, בהיותו כבן 76), הסביר טולסטוי לעיתונאי גרמני, ד"ר ה' גאנץ, שהאנטישמיות פוגעת באנטישמים יותר מאשר ביהודים: "אנטישמיות אינה אסון ליהודים, שכן אומלל הוא לא סובל העוול, אלא גורם העוול. האנטישמיות משחיתה את המידות. זהו הרע הגדול ביותר של זמננו, המרעיל דורות שלמים. האנטישמיות עושה אותם לעוורים בשאלות משפט וצדק וממיתה בקרבם כל רגש מוסרי. היא הורסת את הנפש, בהשמידה בתוכה את כל הטוב והנעלה" (עפ"י אחימאיר – הערה 7).

כאמור, מתייחסות העדויות שהבאתי לשלב השני בחיי טולסטוי, לאחר ששינה את יחסו ליהדות וגם ליהודים, בעיקר נהג כך בשנות חייו האחרונות, שאז יצא גם בפומבי להגנתם נגד האנטישמים.

ידידיו היהודים

חשוב לציין, שעוד לפני שהגיע טולסטוי לגיל זקנה, היו לו יחסים טובים ולעתים אפילו ידידותיים עם יהודים, שאותם העריך ואחדים מהם

אף חיבב; לא רק בשל היותם "בני אב אחד שבשמים" – כפי שכתב טולסטוי למוסיקאי היהודי דוד שור, כנזכר לעיל – אלא לאחר שהכירם אישית ועמד על איכויות כל אחד מהם כאדם וכמשכיל. ואמנם במכתבו לדוד שור ציין זאת טולסטוי בן ה-75 במפורש: "קשור אנוכי קשר היכרות וידידות אל הרבה (ההדגשה שלי – ש"ה) אנשים גדולים מקרב היהודים והנני יודע אותם היטב" (712: 12).

ואכן, יש לנו הוכחות בדוקות לכך: תחילה אזכיר את מורו לעברית וליהדות, הרב ש"ז מינור, שידידות אמת נרקמה ביניהם – כפי שנראה להלן – והיא מוכחת גם ממקרה זה: כאשר נמנע מבנו של הרב התואר "פרופסור" רק בשל יהדותו; נחלץ טולסטוי לעזרתו, עד שביטל את רוע הגזרה.¹⁶

עם ידידי טולסטוי הקרובים נמנה גם הפסנתרן היהודי הנודע בדורו, א"ב גולדנווייזר,¹⁷ שהיה מקורב מאוד לטולסטוי.¹⁸ באחד ממכתביו התייחס טולסטוי לידידו זה ומהתייחסות זו ברור, שטולסטוי העריכו כמוסיקאי וכאדם; שכן כתב עליו משפט זה: "ידידי הצעיר, מנגן מצוין ואדם מצוין" (713: 12). מידידי טולסטוי היהודים אזכיר גם את הפסל א' גינצבורג, שפיסל תבליט ראשו של טולסטוי (הערה 13). לעיל הזכרתי את ידידו היהודי, פיינרמן, שפרסם חוברת על יחסו החיובי של טולסטוי ליהודים. טולסטוי העריך את השכלתו היהודית של פיינרמן וכאשר החליט טולסטוי לכתוב אגדות יהודיות, שמוטיבים שבהם הרשימו אותו מאוד, מסר את העריכה ביד ידידו היהודי, פיינרמן (הערה 13 – גם הרדר התעניין באגדות התלמוד והמדרשים ובאחרית ימיו ציטט משלים יהודיים מהמדרש ומהאגדה, שער שלישי, מספר 27).

ידידות אמיצה פיתח טולסטוי עם הצייר היהודי א"ל פסטרנק (1862-1945), שאייר בהצלחה אחדים מספרי טולסטוי ("מלחמה ושלום"; "התחיה" ועוד¹⁹). לפי הערכת ביאליק "הצלח פסטרנק, ברדתו לסוף דעתו של הסופר הגאוני, להחיות לפנינו את ראשי הנפשות האלה עצמם למצביהם השונים".²⁰ ואמנם טולסטוי נהנה מאוד מאיורי פסטרנק לספריו, כפי שכתב ביאליק: "תוצאות העבודה, שבאו אחרי כן לפני טולסטוי, הנאוהו הנאה מרובה. למראה כמה מהן זלגו עיניו דמעות של התרגשות" (שם: שעא-שעב). יתר על כן: "בהשפעת אחד הציורים, חזר פעם אחת טולסטוי מדעתו הקודמת בנוגע להרצאת פרשה אחת בסיפורו 'התחיה', ותפס 'נוסח' אחר, כדי להתאים הפנים של הסיפור אל הציור שכבר נעשה" (שם: שעב). על כך העיר ביאליק: "הסופר והצייר עשו אפוא הפעם חליפים בתפקידיהם: לא הצייר השלים את אמן-העט, אלא להפך" (שם).

פסטרנק צייר את טולסטוי במצבים אחדים: ידועה ביותר התמונה

(משנת 1900): "טולסטוי במסיבת אנשי ביתו בערב" (20: שעד), שנרכשה על ידי המוזיאון בלנינגרד (הערה 13). כן צייר פסטרנק את טולסטוי כטיולו וגם בחברת סופרים ואמנים, "ועוד ועוד. ובכולן אנו רואים את טולסטוי כמו שהוא, בכל גדלות פשטותו" (20: שעז). פסטרנק הצטיין במיוחד בציורו: "טולסטוי בחדר עבודתו". על תמונה זו כתב ביאליק: "רושם מיוחד עושה התמונה המפורסמת ביותר, 'טולסטוי בחדר עבודתו'. טולסטוי בצורת זקן פשוט, חסר כל נוי והידור חיצוני, אצל שולחן עץ מרובע, חלק ופשוט מאוד, וכותב 'ספרים'. הכל פשוט בתכלית, וכמה גדלות יש בפשטות זו" (שם).

מסקנתי על יחסו ליהודים

מהאמור לעיל מסתבר, שיחסו של טולסטוי ליהודים לא היה חד-משמעי שלילי – בוודאי לא כל ימי חייו. אמנם בדבריו על היהודים מצויים רמזים שליליים יותר מאשר חיוביים; אולם עם הגיל למד להתגבר על דעותיו הקדומות כלפי היהודים ולאחר היכרות קרובה עם עיקרי היהדות ועם יהודים מוכשרים; למד להעריך אותם ואפילו לחבב אותם, כפי שהראיתי לעיל. חיזוק למסקנה זו יש לראות גם בעובדה, שכרומן הגדול האחרון שלו "התחיה" (1899-1900) הציג את היהודי סימונסון באור חיובי למדי (הערה 13); משום שבתקופה זו הכיר מקרוב יהודים מוכשרים והעריך אותם,²¹ ואז היו לו ידידים יהודים, ש"התגוררו בביתו" (2: 449).

כן הראיתי לעיל, שהוא הגיב על פוגרומים נגד היהודים, ברוב המקרים לא בפומבי, אלא רק "בשיחות פרטיות ובמכתבים פרטיים" (12: 708) ולעתים באמצעות ידידיו הקרובים, שהגיבו בשמו; כמו פיינרמן בחוברת שפרסם על יחסו החיובי של טולסטוי ליהודים. אולם על כך, שלא הגיב בפומבי, ביקרוהו לא מעטים, כפי שהעיד טולסטוי עצמו במכתבו למוסיקאי היהודי דוד שור, שכאמור לעיל אף הוא פנה אליו בבקשה זו. על כך השיב לו טולסטוי: "כל הבאים אתי בכתובים, דורשים כמוך ממני להביע את דעתי בדבר המאורעות בקישינוב. נדמה לי, כי הדרישות האלה נוסדו מעיקרן על טעות" (12: 711). כל כך למה? הסביר זאת טולסטוי באותו מכתב בנימוקים אלה: הוא טען, שלקולו נגד הפוגרומים אין השפעה. וגם אם ישמיע את קולו, יחזור על דברי אחרים ואז בוודאי שלא תהיה השפעה לקולו. ועוד: מה שדורשים ממנו (להגיב בפומבי) מתאים לפובליציסט – ולא לו, העוסק בשאלות הדת וייחוסן אל החיים; "אשר אין להן כל עניין אל הפרעות שקרו עתה" (שם). אולם אי-תגובתו הפומבית אינה מוכיחה, לדברי טולסטוי, שאינו אוהד את היהודים ושלא התנגד

נמרצות לפוגרומים נגדם; אלא שלפי הבנתו, אין הוא צריך לחזור על עמדתו זו שוב ושוב: "ואשר ליחסי אל היהודים ואל המקרה הנורא בקישינוב, הרי יחסי זה, כמדומני, צריך להיות ידוע לכל איש, היודע את השקפתי על העולם. יחסי ליהודים יכול להיות אך יחס של אחווה, הנני אוהבם" (712: 12).

כפי שהראיתי לעיל, אי-אפשר להאשים את טולסטוי באנטישמיות, בוודאי לא בהתקרבו לשנות הזקנה; שכן אז פרסם גם ברכים את דעתו נגד האנטישמיות, ואפילו נלחם בגילויים אחדים שלה.

עם זאת יש לציין, שהוא התנגד לציונות. אלא שגם התנגדות זו לא נבעה ממקור אנטישמי, כי אם מהתנגדותו לכל צורה של לאומיות: "כל ממלכה נוסדה תחילה ברצח וגזל. אתם היהודים, אחרי שגליתם מארצכם, נשתחררתם בתור עם מהעוון החמור הזה. ולמה אתם באים לחזור על הראשונות ולייסד לכם ממלכה?" (53: 6). על כך העיר אז"ר: "מובן שהוא לא ידע את שאיפות טובי הציונים, בפרט זו של הציוניות החלוצית, שרחוקה לגמרי מיסוד ממלכה ברצח וגזל" (שם).

יחס טולסטוי ליהדות

לאה גולדברג, שקבעה כי יחסו של טולסטוי ליהודים היה בעיקרו שלילי; קבעה שגם יחסו ליהדות היה שלילי (2: 449). גם אחרים שסברו כך. כהוכחה ליחסו הלא-חיובי ליהדות ציינו חוקרים אחדים משלנו את דברי טולסטוי, כשהשווה את היהדות לנצרות; שכן בכל השוואה כזאת הדגיש את עליונות הנצרות על היהדות: "אלוהי המקרא נראה לו כהתגלמות הניגוד לכל מה שמצא בתורת ישו. אמנם הרבה לקרוא בתנ"ך... אולם עיסוקו הרב בתנ"ך ואפילו במקורו העברי (כפי שנראה להלן – ש"ה) ובדתות בכלל, לא מנע אותו מן המשפטים הקדומים לגבי היהדות ולגבי היחס שבין יהדות לנצרות, שהם רווחים בין נוצרים, אפילו לאחר שנטשו את האמונה נוצרית" (2: 450). הרי דוגמה אחת להשוואה שלו, המוכיחה, לדעת טולסטוי את יתרון הנצרות על היהדות: "היהדות היא כפנס התלוי על עמוד, הקבוע במקום אחד, מאיר איזה שטח ומשם הלאה – תושך; והנצרות היא כפנס, ההולך לפנים. כלומר: היהדות טובה הייתה לשעתה – והנצרות היא אידיאל נצחי" (6: 53).

חשוב לציין, שכאשר שיבח טולסטוי את הנצרות, הוא התכוון לנוסח שלו – ולא לנצרות המימסדית, שממנה סלד ומכנסייתה פרש ובשנת 1901 היא החרימה אותו, ולא הסירה חרם זה גם לאחר מותו (2: 440). ואמנם, במותו לא נערך לו טקס דתי: "אחרי שהיה מנודה מהכנסייה הפרבוסלבית,

לא נמצא גלח שישתתף בקבורתו" (72: 6).

אמונתו בנצרות המימסדית התחילה להתערער כבר בגיל הנעורים שלו: "בגיל 16-18 התחיל טולסטוי מטיל ספק בתורת הכנסייה הנוצרית".²² אולם רק בהיותו בן 27, כתב ביומנו (ב-5 במרס, 1855) על הנצרות החדשה שלו דברים אלה: "השיחה על דבר האלוהות ועל דבר האמונה עוררה בי רעיון גדול, שבשביל להוציאו אל הפועל אני מרגיש את עצמי מוכשר להקדיש את כל חיי. הרעיון הוא לייסד דת חדשה, המתאימה להתפתחות האנושיות. דת הנוצרית – אבל מזוקקת מהאמונה (העיוורת) ומהסודיות; דת מעשית, שאינה מבטיחה תענוגים לעתיד לבוא, אלא נותנת אושר בעולם הזה" (22: 6).

בשנת 1879 (בהיותו כבן 51) עבר טולסטוי משבר נפשי וגם רוחני ואז הוקיע בגלוי את הכנסייה האורתודוקסית הרוסית: "הוא ראה והכיר, שזוהי קליפה בלי כל תוך. ולא זו בלבד, אלא שקליפה זו מלאה רמאות ושעמודי הפרבוסלביה בעצמם, ראשי כוהניה, אינם מאמינים במה שהם מורים לאחרים" (44: 6). לכן אימץ אז נצרות ללא כנסייתיות, כלומר ללא דוגמה ופולחן, אלא דבקות בעקרונות המוסר על-פי "דרשת ההר" של ישו והדגמותיה בחיי ישו ובמעשיו:²³ "יסוד משנתו הוא נאום-ההר – לשאת אלימות ללא התנגדות".²⁴

בשנת 1881 (בהיותו כבן 53) פרסם טולסטוי חיבור, שהוא מעין קיצור האוונגליון, לפי הבנתו.²⁵ הוא משמיט את "היסודות המטפיסיים וכל המסתורין שבדת. הוא מוחק מן האוונגליון כל מה שנאמר על ישו ודורש לקיים רק את דברי ישו עצמו" (2: 447). כך עיצב אוונגליון חדש – ובו דבק שנה לאחר מכן (בשנת 1882) פרסם את ספרו "וידויים" ובו "סיפר טולסטוי על הדרך שבה נתגבשה תורתו המוסרית והסוציאלית" (הערה 25).

את עליונות הנצרות החדשה שלו על היהדות ביסס טולסטוי על פירושו, שהנצרות שלו היא שלב מתקדם של האנושות לעבר הרוחניות. לפי תפיסתו היה השלב הראשון בתהליך זה – המעבר מן האלילות אל היהדות; והשלב השני – המעבר מן היהדות אל ה"ישועיות" (Jesuisism, 16: 259). מבקריו היהודים טענו נגדו, שכל מה שטולסטוי ייחס ל"ישועיות", מצוי כבר ביהדות, אלא שבשלב זה של חייו הכיר טולסטוי את מקורות היהדות באופן שטחי ביותר – ולכן לא עמד על כך. הרי דוגמה לכך, שהביאה לאה גולדברג: "הוא אף לא נמנע מלהציג את מצוות 'ואהבת לרעך כמוך' (ככתוב בחומש ויקרא, יט: 18 – ש"ה) כחידושו של ישו" (2: 450). דוגמות נוספות לכך, מצויות במאמרו של רייזין (הערה 16).

אולם משנת 1882 ואילך (מגיל 54 ועד מותו) – לאחר שלמד ספרים רבים מהתנ"ך העברי (מ"בראשית" ועד סוף "ישעיהו") וסוגיות אחדות

מהתלמוד – בהדרכת הרב של מוסקבה, ש"ז מינור, שלימדו גם עברית (כמבואר להלן) – הבין טולסטוי, שהרבה מעקרונות המוסר של ישו לקוחים ממקורות היהדות. טולסטוי סיפר על כך בחיבורו "מהי אמונתי?", שכתב בשלהי שנת 1882 או בראשית שנת 1883, ויש רואים בו המשך ליצירתו "וידויים" (22: 855). טולסטוי ציין, שבכל שיעור עם הרב מינור היו שני חלקים: תחילה לימוד הטקסט ואחר-כך שיחה על עיקרי היהדות ובעיקר על תורת המוסר שלה – על-פי התורה שבכתב והתורה שבעל-פה. בשיחות אלה הוכיח לו הרב מינור, שעיקרי תורת המוסר של ישו מקורם ביהדות כפי שסיפר טולסטוי: "זה לא כבר קראתי עם רב יהודי (הכוונה לרב מינור – ש"ה) את הפרק החמישי של הבשורה על-פי מתי (הכוונה ל"דרשת ההר" של ישו – ש"ה). כמעט לגבי כל מימרא היה הרב מעיר: 'זה יש בתנ"ך, וזה – בתלמוד'. ואמנם הראה לי בתנ"ך ובתלמוד מימרות קרובות מאוד לפי תכנון, לאלה אשר בדרשת ההר" (12: 707).

אשתו לא התלהבה מדעות בעלה נגד הנצרות המימסדית ברוסיה. בנובמבר 1879, כלומר בשנה שבה עבר טולסטוי משבר נפשי ורוחני – שבעקבותיו עיצב את הנצרות החדשה, כמוסבר לעיל – הגיבה על כך אשתו במרירות במכתבה לאחותה: "ליב שלי תמיד עובד... הוא כותב מאמרים על דבר האמונה, קורא וחושב עד כאב ראש, והכל להוכיח, עד כמה אין הכנסייה מתאימה לתורת הנצרות. אינני בטוחה, אם ימצאו בכל רוסיה עשרה אנשים שיתעניינו בזה" (6: 45). לפי האמור לעיל, ברור שהוא לא התחשב בדעת אשתו בנידון והמשיך בפעילותו הדתית, לפי הבנתו, כולל פרסומיו בנושא זה בשנים 1881-1882.

מאמרו: "היהודי מהו?"

הראיתי לעיל, שבמשך שנים רבות גילה טולסטוי יחס לא אוהד ליהדות. אולם עם הגיל ובעיקר לאחר לימוד מקורות היהדות, כפי שנראה להלן, שינה את יחסו השלילי ליהדות, עד שנהפך למעריץ שלה. הדבר ניכר בייחוד במאמרו "היהודי מהו?"²⁶ שפורסם בשנת 1891 (כלומר: בהיותו כבן 63, כעשרים שנה לפני מותו) – לאחר שלמד על היהדות גם ממקור ראשון (משנת 1882 ואילך).

להלן אסכם את עיקרי רעיונותיו במאמר זה (בתרגום שלי לעברית על-פי הערה 26):

"היהודי הוא יצור קדוש, שהוריד מהשמים את אש התמיד והאיר בה את כל העולם. היהודי היה במשך תקופה ארוכה השומר היחיד והמגן של האידיאה האלוהית. הוא המקור הדתי, המעיין, שממנו שאבו כל שאר

האומות את אמונותיהן ואת דתותיהן. אלמלא היהודי היו כל העמים נשואים עובדי אלילים עד היום. היהודי נבחר על-ידי אלוהים לשמור ולשמר את החוק שלו, והוא מילא שליחות קדושה זו למרות העינויים והאינקוויזיציה" (658: 26).

במאמר זה קבע טולסטוי, שהיהודי הוא חלוץ רעיון החרות האישית. כדי לאשש מסקנה זו הסתייע לא רק בתורה שבכתב, אלא גם בתלמוד; תוך שהוא מציין את היחס השלילי, המוטעה של לא-יהודים ליצירה תרבותית גדולה זו: "התלמוד – שרבים כל כך משמיצים ורבים, שאינם מבינים אותו, פוחדים ממנו כל כך" (שם).²⁷ את הגשמת רעיון החרות האישית ביהדות הדגים טולסטוי בדין "עבד נרצע".

כדי להבין דין זה אציין, שלפי התורה עבד עברי משתחרר לאחר שש שנים.²⁸ אולם עבד עברי, שאינו רוצה להשתחרר; נקרא "עבד נרצע", כי עליו נאמר בתורה: "ורצע אדוניו את אוזנו כמרצע – ועבדו לעולם" (שמות, כא: 6). להסברת דין זה הביא טולסטוי את דברי התלמוד, שנראו לו הגיוניים: "התלמוד מסביר באופן הגיוני ביותר את הקשר שבין העבדות לרציעת האוזן, ששמעה את דבר האלוהים בהר סיני – אתם עבדי ולא עבדים לעבדים, והוא (כלומר: העבד הנרצע – ש"ה) לא התייחס לדברים אלה וויתר על החופש שלו – ראוי לרצוע אוזנו".²⁹

בעינו בדין העבדות בתורה, ציין טולסטוי, שהתורה דאגה לחרות הפרט כבר בימי קדם רחוקים, "כאשר בני האדם נחלקו רק לשני מעמדות: אדונים ועבדים" (658: 26). לכן אסרה התורה להחזיק בעבד עברי למעלה משש שנים, "ואחר-כך חייב אדונו לשחררו בלי לקבל על כך תמורה כספית" (שם).

במאמר זה, ציין טולסטוי, שהיהדות הגתה את רעיון השוויון המוחלט בין בני האדם. על יסוד התורה שבכתב והתורה שבעל-פה מצא טולסטוי, שיהודי אינו יכול לומר: "אבי גדול מאביך" (שם). ואמנם כך נאמר בתלמוד, כאחד הפירושים מדוע נברא אדם יחיד: "שלא יאמר אדם לחברו: אבא גדול מאביך" (סנהדרין, לז: ע"א). כן למד מהמקורות הנ"ל, שעל-פי היהדות כל בני האדם נבראו בצלם וזכאים ליחס שווה.

במאמר זה הדגיש טולסטוי את העובדה, שהעם היהודי הוא גם חלוץ התרבות:

"כאלף שנה לפני ישו, כבר הייתה תרבות בישראל וחובה ללמד את כולם; והבורות גונתה כבר באותם ימים רחוקים" (שם). גם לחיזוק מסקנה זו התבסס טולסטוי על דברי חז"ל וציטט את שאמרו, כי ממזר תלמיד חכם – שלפי תורת משה אינו יכול להתקבל לעדת ישראל עד דור עשירי.³⁰ – ראוי לכבוד יותר מכוהן גדול שהוא עם-הארץ. ואמנם, כך נאמר במשנה:

"אם היה ממזר תלמיד חכם וכוהן גדול עם-הארץ – ממזר תלמיד חכם קודם (לכל דבר שבכבוד – ש"ה) לכוהן גדול עם-הארץ" (הוריות, פרק ג: ח). את הרמה התרבותית הגבוהה של עם ישראל ראה טולסטוי גם בהתנגדות לעונש המוות: "באותם ימים רחוקים, כאשר חיים ומוות של אדם לא נחשבו כלל; פסק ר' עקיבא, החכם התלמודי הגדול ביותר, נגד עונש מוות, המקובל עד היום כעונש מותר בתרבות הגבוהה ביותר" (658: 26).

טולסטוי הסתייע בתלמוד גם כדי להראות, שהיהדות אינה דת מיסיונרית, להפך – היא מגלה סובלנות דתית; שהרי הרבנים מצווים להסביר לכל מי שבא אליהם, כדי לגיירו מרצונו, את הקשיים העצומים בקבלת אמונת היהדות וחוקיה (שם: 659). ואמנם, כך נאמר במסכת גרים: "הרוצה להתגייר, אין מקבלין אותו מיד; אלא אומרים לו: מה לך להתגייר והלא אתה רואה את האומה הזאת נמוכה וכפופה ושפלה מכל האומות, וחולאין רעים וייסורים באים עליהם" (פרק א', הלכה א').³¹ בכך ראה טולסטוי את סובלנותה של היהדות כלפי דתות אחרות ועל כך הוא העיר במאמר הזה: "בסובלנות נאצלת כזאת לא יכולים להתגאות אנשי המוסר שבהווה" (שם).

היהדות היא, לדעתו, גם סמל לסובלנות אורחית: משה ציווה לאהוב את הגר ונימק זאת בכך, שהיהודים היו גרים במצרים (בתורה נאמר על כך: "ואהבת את הגר, כי גרים הייתם בארץ מצרים", דברים, י: 19. וכן: "וגר לא תונה ולא תחצנו, כי גרים הייתם בארץ מצרים", שמות, כב: 20. והנמקה מפורטת יותר בפסוק זה: "וגר לא תלחץ – ואתם ידעתם את נפש הגר, כי גרים הייתם בארץ מצרים", שמות, כג: 9 – ש"ה).

על מצוות התורה להתייחס יפה לגרים כתב טולסטוי במאמר זה: "דברים אלה נאמרו באותם ימים רחוקים, כאשר השאיפה העיקרית של עמים הייתה כיבוש והכנעה של הזולת. לכאורה, דברי משה נראים משונים מאוד; שהרי המצרים שיעבדו את בני ישראל וציוו, שכל בן בכור יושלך ליאור, צו שפגע במשה עצמו – ולמרות זאת, מצוה משה לבני עמו לאהוב את הזר, כי בני ישראל היו זרים במצרים" (658: 26 – 659). במצוות משה להתייחס לגר יפה – למרות שלבני ישראל היה ניסיון רע בנידון בהיותם במצרים – ראה טולסטוי לא רק סובלנות אורחית, אלא גם: "פילוסופיה נעלה המכוונת לעקור מלב היהודי כל זכר של נקם" (שם: 659).

בסיום מאמרו ציין טולסטוי, שהיהודי הוא סמל הנצחיות; שהרי הרדיפות, העינויים, האינקוויזיציה והפוגרומים במשך אלפי שנים – לא יכלו להשמידו. לכן "אומה כזאת אי-אפשר להרוס, היא קיימת לעד כמו הנצח עצמו".

יחסו ללשון העברית

טולסטוי העריך מאוד את התנ"ך ("הברית הישנה") – הן כשל תוכנו והן כשל סגנונו – והגה בו בקביעות, תחילה בתרגום ואחר-כך גם במקור, כפי שנראה להלן. כמו סופרים גדולים אחרים – ביניהם הגרמני, יוהאן גוטפריד הרדר (1803-1744);³² הגרמני יוהאן וולפגנג גיטה (1832-1747);³⁵ והרוסי אלכסנדר פושקין (1837-1799),³⁴ ורבים אחרים (כפי שהראיתי בשער השלישי) – התפעל גם טולסטוי מאמנות הסיפור במקרא, במיוחד התרשם מסיפור "מכירת יוסף", ש"היה בעיניו הסיפור המושלם ביותר בכל הספרות העולמית" (2: 450). כיוון שכך, החליט שעליו ללמוד עברית, כדי לקרוא במקור את התנ"ך בכלל ואת הסיפור האהוב עליו בפרט ("מכירת יוסף"). את היתרון של הקריאה במקור לעומת התרגום השווה טולסטוי: "להבדל שבין המים שנרתחו וסוננו ובין המים החיים מהמעייין" (6: 37).³⁵ טולסטוי העיד על עצמו, שכאשר נושא מסוים עניין אותו מאוד, הוא התמסר ללימודו בכל חום לבו: "אם איזו שאלה נגעה בי. אז לא נטיתי ימינה או שמאלה והשתדלתי לדעת כל מה שיכול להפיץ אור על השאלה ההיא" (6: 14). כך נהג גם לגבי החלטתו ללמוד עברית. היה זה כנראה בשנת 1882 (בהיותו כבן 54), כי במכתב של אשתו לאחותה, מאוקטובר 1882, סיפרה הכותבת לראשונה על לימוד העברית של בעלה, שלא נראה לה חשוב כלל;³⁶ ואולם בעלה התמסר ללימוד זה בכל לבו והקדיש לו שעות רבות כל יום, עד שהיא חששה, שהלימוד האינטנסיבי הזה יפגע בכריאותו, כשם שאירע לו כשתיים-עשרה שנה קודם לכן, כאשר החליט ללמוד יוונית.³⁷

על דאגתה לבריאות של בעלה בשל התמסרותו ללימוד עברית, כתבה אשתו של טולסטוי במכתבה לאחותה: "ליב שלי לומד עברית, והדבר הזה מצער אותי מאוד. מפזר הוא את כוחותיו על דברים ריקים. מהעבודה הזאת הוא מאבד את בריאותו ואת מצב רוחו. ומשום כך אני יותר מצטערת ואיני יכולה להסתיר את התנגדותי לדבר הזה" (6: 53). במכתב נוסף כתבה על כך: "ליב שלי רותם את כל כוחו ללימוד העברית ושום דבר אחר אינו מעניין אותו או מעסיקו" (36: 167). במכתב זה הביעה אשתו את חששה, שבגלל דבקתו בלימוד העברית, "עלולה אף להסתיים פעילותו הספרותית הברוכה" (שם) – וחבל היה לה על כך מאוד (שם).

בתשוקתו העזה ללמוד עברית הגיע טולסטוי לביתו של הרב ש"ז מינור (שנזכר לעיל), שהיה "רב מטעם" במוסקבה (מ-1869). טולסטוי פנה אליו וביקש ממנו, שימצא לו מורה מתאים לעברית ולמקורותיה הספרותיים.

הרב, ששלט בעברית ואף פרסם מאמרים בלשון זו (בחתימת "רמז"³⁸), הציע את עצמו למשימה לימודית זו (52:6). הרב מינור לימד את טולסטוי את יסודות הדקדוק העברי, כי טולסטוי ביקש ללמוד רק מה שדרוש לו להבנת הנקרא. לאחר מכן קרא אתו הרב רבים מספרי התנ"ך במקורם העברי: "הם עברו יחד מבראשית עד ישעיהו" (שם). כהרגלו, התעמק טולסטוי רק במה שעניין אותו – ועל השאר דילג (166:36). כאשר הגיעו לנבואות ישעיהו על המשיח, סבר טולסטוי, שקיבל מהתנ"ך העברי כל מה שרצה (שם). על לימודו מהתנ"ך העברי יש לי הוכחה מניסיון אישי: בקיץ 1995 ביקרתי באחוזת טולסטוי ("יסנאיה פוליאנה") ובספרייתו מצאתי תנ"ך עברי בכרך אחד. דפדפתי בו ומצאתי מסביב לטקסט הערות של טולסטוי ברוסית – רובן לגבי מילים ותוכן, אך אחדות גם לגבי הסגנון ואמנות הסיפור. בספר זה למד בהדרכת הרב מינור.

טולסטוי לא הסתפק בלימוד פרקים רבים מהתנ"ך העברי, אלא השתוקק להכיר גם את אופי התורה שבעל-פה, לכן ביקש מהרב מינור ללמדו – ולו גם על רגל אחת – סוגיות בתלמוד. הרב עשה זאת על יסוד תרגום של התלמוד ובעזרת ספרי עזר על התלמוד ברוסית.³⁹ אולם טולסטוי התעקש ללמוד לפחות סוגיות אחדות של התלמוד גם מן המקור. כן ביקש להבין כיצד פירש התלמוד את סיפורי המקרא (166:36). כפי שראינו לעיל (במאמרו: "היהודי מהו?") העריך טולסטוי את פירושי התלמוד לפסוקי תורה שהדגמנו.

על הישגי טולסטוי בלימוד העברית ומקורותיה הספרותיים כתב הרב מינור, שהוא התקדם "במהירות בלתי רגילה", משום שהייתה לו מוטיבציה עזה ללימוד זה (166:36). הרב ציין עוד, שבשיחות שקיים עם טולסטוי לגבי טקסטים עבריים, הפתיעו לעתים תלמידו זה בפירושו, שהוא גילה בכתובים ושהרב מעולם לא חשב על כך (שם:167).

משמע: טולסטוי שלט בעברית, לפחות עד כדי להבין היטב טקסטים עבריים ולהעריך אותם – הן מבחינת התוכן והן מבחינת הסגנון הספרותי.

חתימה

בן האמור לעיל עולה ברורות, שביחס ליהודים ובייחוד ביחס ליהדות עבר טולסטוי מהפך, שעל-פי ניסוח של ש"י עגנון נוכל לכנותו "מאויב לאוהב"⁴⁰; אולם חוקרי טולסטוי משלנו ציינו רק את יחסו השלילי ליהודים וגם ליהדות והיו אף שסברו, כי היה אנטישמי, לפחות בדעותיו. הטעות במסקנה זו מקורה בהתבססות על דבריו ודעותיו בתקופה מסוימת בחייו – עד ראשית שנות החמישים שלו. אולם טולסטוי – כמו אנשי-רוח

ומנהיגים, גם משלנו⁴¹ וגם משלהם⁴² – שינה את יחסו ליהודים ובעיקר ליהדות, ככל שהתקרב לשנות הזקנה, לאחר שהעמיק חקר בסוגיית היהדות ועל יסוד לימוד העברית וקריאה מודרכת בתנ"ך העברי ובמידת מה גם בסוגיות אחדות מן התלמוד (שהחל בכך בשנת 1882, בהיותו כבן 54). על יסוד לימודו ועיוניו למד להעריך את עקרונות היהדות ואף להעריך לפחות אחדים מהם, כפי שעולה ברורות ממאמרו "היהודי מהו?", שכתב ופרסם כעשר שנים לאחר שהתחיל ללמוד מפי הרב מינור, בהיות טולסטוי כבן 63 (1891). יחסו החיובי ליהדות, משלב זה של חייו ואילך, הוא הקובע; ואז, כאמור, עבר מהפך – שכיניתיו "מאויב לאוהב" – הן ביחס ליהדות והן ביחס ליהודים.

לעיל הראיתי, שגם התנגדותו לציונות לא נבעה מיחס אנטישמי ליהודים, אלא מהתנגדותו לכל צורה של לאומיות. עתה אוסיף. שלגבי היהודים היה לו עוד נימוק להתנגד למדינה משלהם; משום שלדעתו התנ"ך הוא מולדתם וארצם, כפי שאמר מפורשות: "למה ליהודים ארץ מולדת? – הלא יש להם ספר המקרא!"⁴³

הערות

1. דוגמות לכך – להלן, בדברי אב"א אחימאיר וגם במאמר זה: "על המצפה", העולם, שנה 5, גיליון מז (25 בדצמבר 1911), עמ' 3.
2. גולדברג, ל'. "טולסטוי, לב ניקוליביץ", אנציקלופדיה עברית, יח, 1966, עמ' 449.
3. טולסטוי הסביר זאת לרב רפורמי אמריקני, שביקר בביתו והציע לטולסטוי, שיכתוב יצירה ספרותית על היהודים ויציגם בצורה אוהדת. הרי תגובת טולסטוי להצעה זו: "מאת סופר רוסי אין להזמין רומן במגמה מסוימת ואין להמריצו לכתוב תמורת בצע כסף על חיים ועל הזוי הזרים לו ולרוחו. אני חייתי כל ימי בין איכרים, בעלי אחוזות, אצילים, אנשי צבא – חייהם וענייניהם ידועים ונהירים לי ובהם יכולני למלא את יצירותי. אבל עם היהודים לא חייתי מימי ואל אורח חייהם לא התבוננתי מקרוב" (706: 12).
4. "על המצפה", העולם, שנה 5, גיליון לט (26 באוקטובר 1911), עמ' 1.
5. השפעה זו ניכרת בבירור בסיפור של אז"ר, "בת העשיר", כפי שצינו חוקרי ספרותנו (לדוגמה: מייטוס, א'. בערך "טולסטוי, ליב", באנציקלופדיה לספרות – ישראלית וכללית, בעריכת ב' קרופניק, כרך ב, ת"א: צ'צ'יק, 1942, עמ' 862).
6. רבינוביץ, א"ז. חיי ליב ניקוליביץ טולסטוי, ת"א: תרפ"ד, עמ' 52.
7. אב"א אחימאיר הספיק לכתוב נוסח ראשון של מאמר זה כערך

- ל"אנציקלופדיה העברית", אך לא הספיק לערוך אותו סופית: ולכן המאמר לא נדפס (במקומו נדפס המאמר של ל' גולדברג, שנזכר לעיל, בהערה 2). בדברי ההספד שלו על אחימאיר (בעיתון היומי חרות, מיום 4 ביוני 1965), כתב עורך ה"אנציקלופדיה", ישעיהו ליבוביץ, שהמאמר של אחימאיר על טולסטוי, "שופע רעיונות מקוריים", ולכן, "יש להצטער צער רב שלא זכה לעיבוד סופי לשם הכשרתו לשמש מאמר אנציקלופדי" (פרטים אלה בתוספת חלק מן המאמר של אב"א אחימאיר, שבו כתב על יחסו של טולסטוי ליהדות וליהודים – מסר לי בטובו, בנו יוסי אחימאיר, עורך "האומה").
8. טולסטוי עצמו הסביר זאת במכתבו אל המוסיקאי היהודי דוד שור, כפי שנראה להלן (הערה 14 – בגוף הטקסט).
9. הפוגרום ביהודי קישינוב, 19-20 באפריל 1903, שהונצח בשירו של ביאליק, "בעיר ההריגה" – זעזע גם אנשי רוח מעמים אחדים, ביניהם גם רוסי: "לפי דוח רשמי נהרגו למעלה מ-50 איש, נפצעו כ-500 ונהרסו מאות בתים וחנויות" (אטינגר, ש'. תולדות ישראל בעת החדשה, ערך: ח"ה בן-ששון, כרך שלישי, ת"א: דביר, 1969, עמ' 173).
10. Dubnow, S.A. *History of the Jews in Russia and Poland* (Translated by I. Friedlander), Vol. II, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1928, p. 326.
11. כמוהו נהג גם המשורר הרוסי הגדול, אלכסנדר פושקין (1799-1837): "היהודים נזכרים בשירתו לעתים רחוקות, לפעמים אלו הן הזכרות דרך אגב, ולרוב – לגנאי; 'יהודי נבוה' ב'הצעיף השחור' ועוד. בקטע פרוזאי משנת 1877, על 'הפגישה עם קיכלבקר', הוא אומר ש'ז'יד' ומרגל הם מושגים בלתי נפרדים" (קלוזנר, א"י. "פושקין, אלכסנדר", אנציקלופדיה לספרות, הערה 5, כרך ד, עמ' 1428).
12. מאור, י'. "לג. טולסטוי והיהודים", ניב הקבוצה, כרך 9, חוברת ד, טבת תשכ"א, עמ' 710.
13. Werner, A. "Tolstoy Count Leo (Lyon) Nikolaevitch", *Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. 10, New York, 1943, p. 264.
14. דוד שור פרסם את מכתב התשובה של טולסטוי בעיתון רוסי ("יחזוניה אובוראניה"), ב-27 באפריל 1903 (711:12). כשבוע לאחר הפוגרום בקישינוב.
15. "בראשונה סבר טולסטוי לשלוח את הסיפור 'לאחר הנשף', אבל מאחר שלא הספיק לסיימו, שיגר טולסטוי את האגדות 'המלך אשור חאדון' ו'שלוש שאלות'" (עפ"י כתב-היד של אחימאיר, לעיל – הערה 7).

16. Raisin, T.S. "Tolstoy From a Jewish Viewpoint", *The B'nai B'rith Magazine*, May 1929, p. 260.
לכאורה אפשר לראות גם בכך את מאבקו של טולסטוי באנטישמיות; ולא צינתי זאת, כי אפשר לטעון, שבמקרה זה נאבק טולסטוי בשל ידידות אישית עם אביו של המועמד לפרופסורה – ולא בשל היחס האנטישמי אל המועמד הזה.
17. שמו נזכר בזיכרונות של מקסים גורקי (1868-1936) על טולסטוי, הכלולים בספר עברי, בשם סופרים וספרים, שנאספו בו תרגומים לעברית של מסות, זיכרונות ונאומים של גורקי, הוצאת ספריית הפועלים, 1951: "גולדנווייזר ניגן את שופן, והדבר עורר בלבו של ניקולאייביץ' מחשבות" (עמ' 35).
18. הדבר ניכר, לדוגמה, בעוכרה שטולסטוי נעזר בידידו זה להעביר מכתב חשוב, שהכיל תשובה למכתבו של פרופ' סטרוז'נקו, שבו ביקש מטולסטוי לחתום על מכתב מחאה, שעליו חתמו מאות סופרים, מלומדים ואישי ציבור, שגיננו את פוגרום קישינוב (12: 713).
19. "אל האמנות הגאונית של ל"נ בסיפוריו הוסיף לויית־חן הצייר היהודי א"ל פסטרנק, בתתו אילוסטרציות לסיפורי ל"נ: 'מלחמה ושלום', 'התחיה' ועוד" (6: 71).
20. ביאליק, ח"נ. "א"ל פסטרנק", כתבי ח"נ ביאליק, ספר שני – סיפורים ודברי ספרות, ת"א: דביר, 1935, עמ' שעב.
21. טעו אפוא חוקרינו, כאשר קבעו נחרצות – כמו ל' גולדברג (2: 449), אב"א אחימאיר ואחרים – שטולסטוי לא תיאר גיבורים יהודים. הוא אמנם נהג כך רוב ימיו, ואף הסביר זאת לרב רפורמי, שביקר בביתו, כפי שהראיתי לעיל (הערה 3). אולם גם בכך חל בו מפנה בסוף ימיו, כמוכח ממקרה זה ב"התחיה".
22. אנציקלופדיה לספרות (הערה 5), עמ' 843.
23. Trawick, B.B. *World Literature*, Vol. II, New York: Barnes & Noble, Inc. 1955, p. 287.
24. לנדאו, פ' (תרגם: צ' בר־מאיר). הומניסטים, ת"א: דביר, 1958, עמ' 172.
25. שאנן, א' (עורך). מלון הספרות החדשה – העברית והכללית, ת"א: יבנה, 1970, עמ' 350.
26. השתמשתי בתרגום האנגלי של הרב רפאל גולדנשטיין:
"What is a Jew? By Count Leo Tolstoi", *The American Hebrew*, Vol. 42, April 22, 1921, pp. 658-659.
- תרגום עברי חלקי של מאמר זה מצוי באנתולוגיה זו: הרץ, י"צ (עורך). מבחר מחשבות על יהדות ויהודים (תרגם: ב' קרופניק), מהדורה שנייה עם הוספות, ת"א: מצפה, 1944, עמ' 85-86.

27. מאות שנים לפני טולסטוי כתב דברים דומים רויכלין (לעיל, פרק ראשון, הערה 7: 87).
28. על כך נאמר בתורה: "כי תקנה עבד עברי, שש שנים יעבוד – ובשביעית יצא לחופשי חנם" (שמות, כא: 2).
29. הערה 26, עמ' 658. בתלמוד נאמר כך: "מה נשתנה אוזן מכל אברים שבגוף? אמר הקב"ה, אוזן ששמעה קולי על הר סיני, בשעה שאמרתי: 'כי לי בני ישראל עבדים' (כך נאמר בספר ויקרא, כה: 55 – ש"ה) ולא עבדים לעבדים; והלך זה וקנה ארון לעצמו – יירצע" (קידושין, כב: ע"ב).
30. על כך נאמר בתורה: "לא יבוא ממזר בקהל ה', גם דור עשירי לא יבוא לו בקהל ה'" (דברים, כג: 3).
31. עלי לציין, שיחסו החיובי של טולסטוי לתלמוד בא לידי ביטוי גם בעובדה, שבספרו מחזור קריאה כלל מובאות גם מהתלמוד. ספר זה, בשני כרכים, הוא אוסף של מאמרי חכמה ומוסר, שליקט טולסטוי לרגל קריאתו עם תוספות משלו (6: 74). אחימאיר (בכתב היד של מאמרו, שהזכרתי לעיל, הערה 7) ציין, שטולסטוי הלל מאוד את ספרו של הרב יהודה ליב גורדין, התלמוד מהו? (1909).
32. הרדר העריך מאוד את התנ"ך ("הברית הישנה") כיצירה אמנותית נעלה אפילו על "הברית החדשה". בשירה המקראית מצא הרדר כוח הבעה עצום: "קולותיה כאילו עולים ממעמקי הלב" (הרוזן, י'. "עברית בפי נוכרים", בנתיבי הגות ותרבות, ערך: י' שפירא, ת"א-ירושלים: ברית עברית עולמית והוצאת יבנה, 1970, עמ' 91). זאת היא מסקנת הרדר לאחר שלמד עברית וחש את עדיפות המקור המקראי על כל תרגומו: "מילות העזו והעוצמה של הלשון הקדומה והמקורית (כלומר: העברית – ש"ה) מאפילות על כל התרגומים, שנעשו בשפות אחרות; הן כאילו נחלשות ומתרופפות עת משמיעים אותן בלשון זרה" (שם). הערצתו לשון העברית גלויה בדבריו אלה: "כדאי להקדיש עשר שנים ללמוד עברית לשם קריאת פרק קד של תהלים במקורו העברי" (פדרבוש, ש'. הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1967, עמ' 183 – דברי שבח נוספים של הרדר על העברית – בשער שלישי, מספר 27). בהערות הבאות (33, 34) הבאתי דברי שבח לעברית, שהביעו גיטה (הערה 33) ופושקין (הערה 34). בשער השלישי הבאתי דברי שבח לעברית שכתבו 40 נוצרים חשובים.
33. הוא נחשב "לגדול המשוררים והסופרים של הספרות הגרמנית ואחד מגדולי הגדולים של ספרות העולם" (5: 485). אף הוא הושפע מאוד מן התנ"ך – הן מהמוסריות שלו והן מאיכות ספרותו. הוא העיד על התנ"ך, ש"ממנו בלבד כמעט באה כל השכלתי המוסרית" (אנציקלופדיה עברית, יא: 753). בשירתו השתמש גיטה בביטויים ובסמלים מקראיים ובכתביו

- מצויים גם דמויות ומוטיבים מקראיים, כמו שיר עלילה, שחיבר בנעוריו על יוסף ואחיו; והפתיחה ל"פאוסט" נתחברה בעקבות הפתיחה ל"איוב" (494: 5). במיוחד התפעל גיתה מספר "בראשית" ומ"שיר השירים", שלדבריו זהו "שיר האהבה הנאה ביותר שברא האל" (שם), ולכן תרגמו מעברית לגרמנית. כן שיבח מאוד את מגילת "רות", באידיליה עדינה ומעודנת (הרוזן, הערה קודמת, עמ' 91-92). גיתה העיד על עצמו, ש"יגע ללמוד את שפת התנ"ך" (פדרבוש, הערה קודמת, עמ' 183). את חיבתו לעברית הביע גם בכך, שכאשר דיבר גרמנית, "היה משמיע מילים עבריות" (הרוזן, הערה קודמת, עמ' 92).
34. גם הוא התלהב מאוד מן התנ"ך וכמשורר התפעל מאוד מ"שיר השירים" (כמו גיתה), ולכן למד עברית, כדי לקרוא יצירה זו במקורה. יש אומרים, שפושקין החל לתרגם יצירה זו לרוסית (הרוזן, הערה 32, עמ' 92), כן היה בדעתו לתרגם לרוסית את "איוב" (שם).
35. לעיל, בהערה 32, הבאתי את דברי הרדר על יתרון העברית של המקרא על כל התרגומים. כך סברו גם אחרים, כפי שהראיתי בשער שלישי של ספר זה.
36. Maude, A. *The life of Tolstoy, – Later Years*, London, Constable Company, 1910, p. 165.
37. "בסוף שנת 1870, (בהיותו בן 42 – ש"ה) התחיל ל"ג ללמוד את השפה היוונית ובמשך שלושה חודשים הספיק לסגלה לו, עד שהיה יכול לקרוא את הקלסיקים היוונים במקורם. הם הביאו לו עונג רב מאוד" (37: 6). אולם מאמץ זה השפיע לרעה על בריאותו (167: 36).
38. Slutsky, Y. "Minor Solomon Zalmen (Zalkind, 1826-1900)", *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 12, Jerusalem, 1971, p. 40.
39. אז"ר הזכיר ספר זה: השקפת העולם של התלמודיים מאת פיין וקצנלבוגן שתרגם ליבנדה (52: 6). ראו גם הערה 31.
40. עגנון, ש"י. "מאויב לאוהב", כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, כרך שני: "אלו ואלו" (במדור: "סיפורים נאים מארץ ישראל"), ירושלים ת"א: שוקן, תש"ך, עמ' תפ-תפכ. יש להעיר, שמהפך דומה חל גם אצל עזרא סטיילס, כמסופר בפרק עליו (שער שני, פרק שלישי).
41. כך אירע גם בהיסטוריה שלנו לגבי אישים אחדים. על שמונה כאלה כתבתי בספרי: לויים במקדש העברית (ת"א: ירון גולן, 1996). לדוגמה: הרצל כתב בחיבורו מדינת היהודים (1896), שהעברית לא תוכל לשמש לשון החיים במדינה היהודית, העתידה לקום, ונימק זאת כך: "הן לא ייתכן, כי נדבר איש אל רעהו עברית. מי מאתנו יודע עברית במידה מספקת לבקש כרסס נסיעה ברכבת? – אין איתנו איש כזה" (מדינת היהודים, תרגם: אשר ברש, ת"א, ניומן, 1946, עמ' 77). עוד קודם לכן כתב הרצל דברים

דומים ביומנו, ב-15 ביוני 1895: "הן אין אנו יודעים לדבר עברית איש עם רעהו. מי מאתנו יודע עברית במידה מספקת כדי לדרוש בשפה זו כרטיס רכבת? – אין כדבר הזה" (ספרי הימים, כרך א', תרגום: ר' בנימין, ת"א: מצפה, 1939, עמ' 169). עד היום חוזרים ומצטטים דברים אלה של הרצל (על יסוד האמור במדינת היהודים), אעפ"י שהראיתי, בספרי הנ"ל, כי לאחר שכתב דברים אלה, העיר לו מזכירו, מיכאל ברקוביץ (שתרגם לעברית לראשונה את מדינת היהודים), שדברים אלה מופרכים מעיקרם. הרצל בדק את הדבר והבין שטעה. לכן הודיע ברבים (באמצעות מכתב שפרסם מזכירו בשם הרצל, בעיתון העברי "המגיד", ב-11 ביוני 1896): כי הוא חוזר בו מדבריו וקובע נחרצות, שרק העברית תהיה לשון המדינה היהודית, העתידה לקום. כן הורה הרצל למזכירו-מתרגמו לציין בתרגום הספר "מדינת היהודים" על שינוי דעתו של הרצל בנידון – והוא עשה כן. את השינוי בדעת הרצל לגבי העברית פרסמתי בשני מאמרים: א) "יחסו של הרצל ללשון העברית", הדואר (ניו-יורק, 75, גיליון ו', י"ב שבט תשנ"ו, עמ' 8-10. ב) "בשנה הבאה בעברית", הארץ, ו' בניסן תשנ"ו. לאחר מכן הופיעו הדברים בהרחבה בספרי, לויים במקדש העברית (שהוזכר לעיל), פרק שביעי. ואעפ"י כחוזרים רבים ומציינים את התנגדותו של הרצל לעברית כלשון המדינה היהודית.

42. דוגמה לכך ישמש לנו ע' סטיילס, כפי שהסברתי בפרק המוקדש לו בספר זה – שער שני, פרק שלישי.

43. חומסקי, ז'. דרכי הוראה ולמידה, ניו-יורק: ועד החינוך היהודי בניו-יורק, 1768, עמ' 137. כדאי לציין בהקשר זה, שרעיון דומה השמיע, לפני טולסטוי, המשורר הגרמני ממוצא יהודי, היינריך היינה (1797-1856): "ספר זה (הכוונה לתנ"ך – ש"ה) הוא מולדתם, קניינם, מלכם, מזלם ואסונם. הם חיים במחיצת הספר הזה, בו הם מקיימים את זכותם האזרחית, מכאן אי אפשר לגרש אותם, ואין כאן לבוז להם. כאן הם חוקים ונערכים" (עפ"י ספרו של הרץ, הנזכר לעיל, הערה 26, עמ' 24). וכן: "התנ"ך הוא המולדת הניידת של היהודים" (שער שלישי, מספר 30-ב).

הערה:

נוסח ראשון של פרק זה פורסם בהאומה (בעריכת: יוסי אחימאיר), בשני המשכים: 1) "יחסו של לייב טולסטוי ליהדות ולעברית", האומה (144), קיץ תשס"א, עמ' 109-114. 2) "מאויב לאוהב – המהפך ביחסו של טולסטוי ליהודים", האומה (145), סתיו תשס"ב, עמ' 97-105.

פרק חמישי

ו"ר הארפר (1856-1906)

חלוץ רשימות של מיליפ-שכיחות בעברית

פתיחה

בארה"ב של אמצע המאה ה-19 בלט ו"ר הארפר (1856-1906) בין יודעי העברית ואוהביה הלא-יהודים. כבר בצעירותו נמשך ללשון העברית והתמיד לדבוק בה כל ימי חייו, ובכגרותו עשה מאמצים להפיץ את העברית בין תלמידיו – ולעתים גם בין המורים – במוסדות ההוראה שניהל ושבהם גם לימד. מאחר שהוא מילא תפקידים מרכזיים במספר מוסדות להשכלה גבוהה, חיבר ספרי-עזר להוראת עברית והיה מורה כריזמטי; עלה בידו למשוך מספר רב של תלמידים ללמוד עברית – הן סטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה והן מבוגרים במיגוון קורסים לעברית, שתכנן הארפר כלימודים חוץ-אוניברסיטאיים, כפי שאבהיר להלן.

תמרוקים בתולדות חייו

ויליאם ריני הארפר נולד ב-26 ביולי 1856 בניו-קונקורד, אוהיו, להורים ממוצא סקוטי-אירי. בהיותו בן 10 נתקבל למכללה (Mushkingum) בעיר הולדתו וסיים את לימודיו לתואר ראשון (1870) בגיל 14.¹ בתקופת לימודיו במכללה זו גילה הארפר התעניינות רבה בלשון העברית, שקד על לימודה, עד ששלט גם בדיבור עברי. הרבה שנים לפני שסיים את לימודיו לתואר ראשון, פסקה המסורת של הרצאות בעברית בטקס סיום שנת הלימודים, שנהגה באוניברסיטאות הראשונות כ"עולם החדש" ונמשכה עד שנת 1817.² אף-על-פי-כן קיבל עליו הארפר לשאת הרצאה בעברית בטקס סיום לימוד לתואר ראשון, בשנת 1870 (1: שם). גם לאחר מכן המשיך ללמוד עברית, בעיקר בכוחות עצמו.

שנתיים לאחר קבלת התואר (כלומר: בשנת 1872) עשה ניסיון ראשון, במכללה שבה למד, ללמד קורס בשם: "מבוא לעברית"³. ואם כי היו לו רק שלושה תלמידים, הוא התמסר לתכנון קורס זה וטרח רבות להצלחתו.⁴ כבר אז פיתח את הנוסח הראשון של שיטתו האינדוקטיבית להוראת עברית, שבה הצליח כל-כך לאחר מכן (שם). בספטמבר 1873 התחיל ללמוד באוניברסיטת ייל (בהיותו כבן 17) ולפני שמלאו לו 19, הוכתר בתואר ד"ר לפילוסופיה (1: שם). נושא הדיסרטציה שלו היה: "חקר משווה של מילות היחס בלטינית, יוונית, סאנסקריט וגותית"⁵. לאחר קבלת תואר זה נתקבל כמרצה ללטינית במכללה קטנה באוהיו, אולם הוא רצה מאוד ללמד עברית; כי כמו מחנכים גדולים לפניו – כמו: סמואל ג'ונסון (1696-1772) הנשיא הראשון של אוניברסיטת "קולומביה"⁶ – ועזרא סטיילס (1727-1795) נשיא אוניברסיטת ייל⁷ – החשיב הארפר מאוד את לימוד העברית: "הוא ראה בלימוד העברית משימה לאומית להעלאת רמת ההשכלה באמריקה" (פדרבוש – 6: 178). אולם, מאחר שהעברית לא נכללה בתכנית הלימודים של אותה מכללה, ארגן הארפר שיעורים לעברית במסגרת חוץ-אוניברסיטאית. בהיותו מורה מיומן וכריזמטי עלה בידו לשכנע גם מורים אחדים מאותה מכללה להשתתף בקורס הזה לעברית (3: שם). ממוסד זה עבר לאוניברסיטה אחרת ולימד בה שנתיים וחצי.

בשלהי שנת 1878 הוזמן הארפר ללמד עברית בסמינר התיאולוגי של האיגוד הבאפטיסטי בשיקגו. הוא התחיל ללמד במוסד זה ב-1 בינואר שנת 1879 (4: 288). בתקופת הוראתו במוסד זה פעל רבות להפצת העברית. הוא ארגן את "המוסד האמריקני לעברית" (American Institute of Hebrew),⁸ כן יסד שני כתבי-עת (5: שם): א) "התלמיד העברי", שלאחר מכן נקרא "עולם המקרא"; ב) "הבראיקה" – כתב-עת מקצועי שמשנת 1895 נקרא: American Journal of Semitic Languages and Literatures. משנת 1941 ניתן לו שם זה: Journal of New Eastern Studies (בקיצור – JNES).

באותה תקופה המשיך הארפר להשתלם בעברית ובמקרא, בעיקר בכוחות עצמו. כן השתתף בקורס לעברית שיועד לאנשי כמורה.⁹ המורה בקורס זה היה המחנך היהודי והעברי, הרב הרפורמי ברוך (ברנהרד) פלזנטהאל (1822-1908), ששלט בעברית – כולל הדיבור בה.¹⁰ נוסף לכך פעל הארפר רבות כדי להפיץ את העברית בין לא-יהודים. בשנת 1881 אישרה לו הנהלת הסמינר התיאולוגי לפתוח קורס-קיץ לעברית, בתקופת החופשה של תלמידי הסמינר. היה זה קורס-קיץ ראשון שלו להוראת עברית, שהתקיים בשנים 1881-1890 (4: 288). בעקבות קורס-קיץ זה פתח וניהל קורסים דומים בערים אחדות, בשנים 1881-1885 (1: 39). בתקופת

הוראתו בסמינר התיאולוגי בשיקגו, חיבר הארפר קורס בכתב לעברית, ספרי לימוד ללשון זו¹¹ ומילון שכוחות התיבות במקרא העברי, שעליו אייחד להלן את הדיבור.

בסתיו של שנת 1886 הוזמן הארפר ללמד במחלקה לשפות שמיות שבאוניברסיטת ייל ובמסגרת מחלקה זו לימד גם עברית. וכך "המשיך את המסורת של ייל מבחינת הוקרת השפה העברית" (פדרבוש, הערה 6: 178). לשיעורי העברית שלו יצאו מוניטין ותלמידים רבים הצטרפו לקורס זה: "מספר תלמידיו שלמדו עברית הלך וגדל, עד שמילאו את האולם הגדול ביותר שבמכללה"¹². בשנת 1889 נתמנה הארפר בייל גם פרופ' לספרות מקראית וכיהן בשתי קתדראות: עברית ומקרא, ובשני מקצועות אלה כתב חיבורים חשובים, כפי שנראה להלן.

נשיא אוניברסיטת שיקגו

לשיא פעילותו האקדמית הגיע הארפר עם התמנותו לנשיא אוניברסיטת שיקגו המחודשת. בעיר זו נוסדה אוניברסיטה בשנת 1857 (3: 131), אלא שהיא נסגרה בסוף יוני 1886 (1: 43). מאז נעשו מאמצים רבים לפתוח את האוניברסיטה מחדש על בסיס איתן יותר – הן מבחינה ארגונית והן מבחינה אקדמית. שמעו של הארפר כאיש מדע וכמארגן מעולה נודע ברבים, וחברי ועד הנאמנים של האוניברסיטה המחודשת הציעו לו להיות נשיא המוסד החדש. היו לו אז הצעות דומות גם ממוסדות אחרים (4: 288), ולאחר ששקל את כולן, החליט לקבל את ההצעה בשיקגו. "מלך הנפט" והפילנטרופ, ג'ד רוקפלר, שהיה מוכן לתמוך כספית במוסד החדש, הזמין את הארפר לשיחה והתרשם ממנו מאוד, עד שהבטיח לו, שאם יקבל עליו את משרת נשיא האוניברסיטה, יתרום רוקפלר למוסד המחודש בשיקגו מיליון דולר ויעודד גם עשירים נוספים לתרום למוסד הזה (1: 46; 48). בישיבת חבר הנאמנים, ב-18 בספטמבר 1890, נבחר הארפר פה אחד לנשיא המוסד המחודש (1: 48). הוא קיבל את התפקיד הזה והודיע לחבר הנאמנים, שיוכל להתחיל בעבודתו רק ב-1 ביולי 1891 – וכך היה (1: 49). הארפר הצליח מאוד בתפקידו כנשיא האוניברסיטה המחודשת בשיקגו. במשך 2-3 שנים עלה בידו לרכוש במוסד זה חבר מורים מעולה: "הוא קיבץ סביבו את הקבוצה המרשימה ביותר של למדנים, שנמצאה באמריקה בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה"¹³; משום שהוא הבטיח להם חופש אקדמי בהוראה וגם במחקר (5: שם). אף-על-פי שתפקיד נשיא המוסד העסיק אותו שעות רבות ביום, לא ויתר הארפר על ההוראה וכיהן גם כראש המחלקה לשפות שמיות. במיוחד דאג להפצת לימוד העברית – הן בתכנית

האוניברסיטה והן בקורסים חוץ-אוניברסיטאיים לעברית, שארגן הארפר בקיץ וגם בהתכתבות. קורס ההתכתבות – שנועד לקהל הרחב – הצליח מאוד ורבים נרשמו לו: "מספר המכתבים גדל במידה כזו, שהיה צורך להעלות את משכורתו של מנהל הדואר המקומי" (הערה 12). הארפר דאג לא רק לתכניות ההוראה והמחקר באוניברסיטת שיקגו, אלא הנהיג שינויים חשובים במבנה האוניברסיטה, "שעמדו בניגוד חד למבנה הגותי המסורתי של המוסד" (12: שם). תוך זמן לא רב, "נעשתה האוניברסיטה של שיקגו אחד ממוסדות המחקר החשובים בעולם" (5: שם).

תרומתו להוראת עברית מקראית

תרומתו הגדולה של הארפר לייעול הוראת המקרא העברי הייתה בהכנת רשימת שכיחות של התיבות (=המילים הכתובות) במקרא העברי (שמות ופעלים – אך לא מילות). הוא הכיר בצורך להכין רשימה זו, כאשר לימד בסמינר התיאולוגי בשיקגו,¹⁴ ואז חיפש דרך לקצר ולייעל את תהליך הוראת המקרא העברי לתלמידים לא-יהודים. רשימת השכיחות של התיבות העבריות במקרא, שהכין הארפר, הופיעה לראשונה בשנת 1881.^{a-15} לאחר מכן הופיעו מהדורות נוספות,^{b-15} ובעיקר עיבודים והשלמות על-ידי אחרים.¹⁶

מהי החשיבות הדידאקטית, שייחס הארפר לרשימת השכיחות שלו? הוא החשיב מאוד רשימה כזאת, משום שסבר, כי הקושי העיקרי בלימוד המקרא העברי הוא לימוד אוצר התיבות שלו (15 – הקדמה). לכן החליט להקנות את התיבות של התנ"ך העברי בהדרגה על-פי השכיחות שלהן בכל התנ"ך העברי. כך יוכלו הלומדים לקרוא בתנ"ך העברי טקסטים קצרים, כבר לאחר הכרת 200-300 תיבות שכיחות ביותר בתנ"ך העברי, ובהדרגה יוכלו לקרוא טקסטים גדלים והולכים – בקלות וגם בהנאה.

עקרון השכיחות מחייב הבהרה:

כבכל טקסט גם בתנ"ך העברי יש תיבות בעלות שכיחות שונה: מהן תיבות שכיחות מאוד, החוזרות פעמים רבות, ומהן תיבות בעלות שכיחות בינונית או נמוכה – ומהן גם תיבות יחידאיות (או "בודדות"), שכל אחת מהן מופיעה בתנ"ך העברי רק פעם אחת. הרי דוגמות אחדות לתיבות בעלות שכיחות שונות.

אדגים תחילה תיבות שכיחות מאוד בתנ"ך העברי: "את" עם כל נטיותיה בצורת "אותי" וכו' – חוזרת 10,903 פעמים ובנטיות "אתי" וכו' – עוד 938 פעמים, בסך הכל – 11,841 פעמים (כולל החלקים הארמיים של התנ"ך). התיבה "על" על נטיותיה חוזרת בתנ"ך העברי (לא כולל

החלקים הארמיים) – 5,772 פעמים. התיבה "כל" על נטיותיה חוזרת 5,408 (רק בחלקים העבריים). לעומת תיבות שכיחות מאוד כאלה, יש בתנ"ך העברי הרבה תיבות יחידאיות, כמו: "אבטיח" (רק פעם אחת בצורת רבים, "אבטיחים" – במדבר, יא:5); "אגוז" (שיר השירים, ו:11); "אקדח" (ישעיהו, 12, במשמע: אבן טובה); "גבינה" (איוב, י:10); "הורים" (בטקסט צורת "הוריי", בראשית, מט:26); "סולם" (בראשית, כח:12). בתנ"ך העברי מצויות 2,440 תיבות כאלה, המהוות למעלה מרבע התיבות השונות, המוערכות בין 7,000 ל-8,000 תיבות.¹⁷

הארפר הבין, שכדי לקרוא בתנ"ך העברי בהבנה וגם בהנאה, אין צורך ללמוד תחילה אל כל התיבות השונות שבתנ"ך העברי (7,000-8,000). על יסוד מחקרים בשכיחות מילים ותיבות בלשונות שונות וגם על יסוד מחקר בשכיחות התיבות העבריות בתנ"ך הסיק; שאפשר להסתפק לערך ב-1,000 תיבות שכיחות ביותר, החוזרות בכל התנ"ך העברי מ-25 פעם ומעלה, כדי לקרוא בהבנה חלקים רבים בתנ"ך העברי. ואמנם הוא דירג את 1,000 התיבות הללו (כאמור, רק שמות ופעלים) לפי שכיחותן, כדי לאפשר תרגול מודרג בהן.

הרי עדויות אחדות של מחקרי שכיחות אחרים, המאשרות את הנחת הארפר, שאלף תיבות שכיחות ביותר בתנ"ך העברי מהוות בסיס טוב להבנת חלקים רבים בתנ"ך העברי (15-a:הקדמה):

(א) צבי שרפשטיין (1884-1972), מבכירי המחנכים היהודים בארה"ב, הכין "תקציר" של חומש "בראשית" לשם הוראתו בכתי ספר יהודיים בתפוצות. ספר זה זכה לתפוצה רבה הן בארה"ב והן מחוצה לה.¹⁸ "תקציר" זה כולל 1,099 תיבות שונות, ורצוי ללמדן בהדרגה לפי שכיחותן. הרי פרטים אחדים בקשר לשכיחות התיבות ב"תקציר" זה: מצויות בו 186 תיבות שונות, החוזרות מ-10 פעמים ומעלה – והן מהוות 80% מכלל התיבות השונות בספר זה. לכן חשוב ללמדן תחילה. לאחר מכן יש ללמד עוד 332 תיבות, החוזרות באותו "תקציר" מ-5 פעמים ומעלה, והן מהוות 88% מכלל התיבות השונות (שם:123).

(ב) בבדיקת מבחר פרקי חומש "בראשית" לפי תכנית הלימודים של בתי הספר של אתה"צ ("משלימים") של התנועה הקונסרבטיבית בארה"ב – מצאתי שמספר התיבות השונות ב"מבחר" זה היה 576.¹⁹ על יסוד ניסויים רבים בהוראת התנ"ך העברי בחינוך העברי בתפוצות, התברר לי, שכדי להכשיר את הלומדים לקרא בהבנה את רובו הגדול של התנ"ך העברי, יש צורך לערך ב-1,200 תיבות שכיחות.²⁰

(ג) בחומש "בראשית" השלם מצויים 146 שורשים, החוזרים 20 פעמים ומעלה ואחוז התיבות המורכבות מהם – 70.7%. כן מצויים 270 שורשים,

החוזרים מ-10 פעמים ומעלה והתיבות המורכבות משורשים אלה מהוות 80.8% מכלל התיבות השונות.²¹ 468 שורשים החוזרים מ-5 פעמים ומעלה והתיבות המורכבות על-פי שורשים אלה – מהוות 88.9% מכלל התיבות שבטקסט (שם).

מימצאים סטטיסטיים אלה ממחישים את החשיבות של רשימת שכיחות התיבות בכל התנ"ך העברי, לשם תכנון מודרג של הוראתו בדרך קלה ויעילה, וכך עשה הארפר. אמנם ממחקרי השכיחות של התיבות בתנ"ך העברי מתברר, שרצוי יותר להכין רשימת שכיחות לכל אחד מספרי התנ"ך.²² אלא שגם לרשימת שכיחות כללית של התנ"ך העברי, כמו זו של הארפר, יש חשיבות דידיאקטית רבה. הארפר מצא, שרשימת שכיחות תיבות בכל התנ"ך העברי, שיש בה תיבות החוזרות מ-25 פעם ומעלה, כוללת קצת יותר מאלף תיבות שונות: כן מצא, שרשימה זו מהווה בסיס טוב להוראה יעילה של כל אחד מספרי התנ"ך העברי, ומאפשרת ללומד, המכיר את רשימת התיבות הזאת, לקרוא כל ספר בתנ"ך העברי בקלות וגם בהנאה;²³ ולכן הכין הארפר את רשימת השכיחות הזאת.

הארפר היה חלוץ החוקרים בהכנת רשימת שכיחות של שמות ופעלים בתנ"ך העברי. ואמנם רשימה זו הקלה את הוראת התנ"ך העברי לפרחי כמורה. אולם גם מחנכים יהודים בארה"ב השתמשו ברשימתו כבסיס להכנת רשימות שכיחות לבית הספר העברי בתפוצות.²⁴

חתימה

הארפר פרסם גם מחקרים במקרא,²⁵ שזכו להערכה רבה. כשנה לפני מותו, פרסם את פירושו הביקורתי לעמוס ולהושע: "הסברה ביקורתית ופרשנית של עמוס והושע",²⁶ הנחשב לטוב שבחיבוריו המדעיים על המקרא (5: 342).

הארפר נפטר, בעקבות מחלה ממארת, ב-10 בינואר 1906, בהיותו רק בן 50, לאחר 15 שנות נשיאות פוריה באוניברסיטת שיקגו (1: 174).

בהיסטוריה של הלשון העברית ייזכר הארפר, כמי שדבק בלשון העברית מצעירותו, התמיד בכך כל ימיו ושלט בעברית, כולל הכושר להרצות בה; וגם בשל תרומתו להפצת העברית ברבים. כן תיזכר תרומתו החשובה לייעול הוראת העברית והתנ"ך העברי – הן על-ידי חיבור ספרי-עזר מתאימים ובייחוד בשל רשימת השכיחות, שהכין לתיבות התנ"ך העברי. רשימה זו סייעה לרבים – יהודים וגם לא-יהודים – לייעל את הוראת התנ"ך העברי והיא שימשה בסיס להכנת רשימת שכיחות לחינוך היהודי בתפוצות.

1. Goodspeed, T.W. *The Story Of the University of Chicago: 1890-1925*, Chicago: The University of Chicago Press, 1925, p. 37.
2. כץ, א"י. "מקומה של השפה העברית במכללות של ארצות-הברית בעבר ובהווה", ספר היובל של אגודת המורים העברים בניו-יורק וסביבותיה (ערך: צ' שרפשטיין), ניו-יורק, 1940, עמ' 90.
3. Wind, J.P. "Harper, William Rainey", *American National Biography*, Vol. 10, New York: Oxford University Press, 1999, p. 131.
4. Shorey, P. "Harper, William Rainey", *Dictionary of American Biography*, Vol. 8, New York: Charles Scribner's Sons, 1932, p. 287.
5. אורלינסקי, מ"צ. "הרפר, ויליס ריני", אנציקלופדיה עברית, טו, ירושלים, 1962, עמ' 342.
6. הוא ראה בעברית: "צורך חיוני לכל משכיל אמיתי ותבע מכל מורי המכללה ידיעה בלשון זו" (פדרבוש, ש'. הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1967, עמ' 178). הוא האמין, שהעברית היא "אם כל הלשונות והמליצה וגם מקור הדעת והחכמה האמיתית" (קבוקב, י'. שוחרים ונאמנים, ירושלים: מס, 1978, עמ' 320).
7. עזרא סטיילס, "ראה בעברית יסוד חשוב בחינוך הליבראלי, מפתח לאוצר בלום של הדעת, המאפשר לאדם את ההבנה באחד מצדדיה המצוינים ביותר של התרבות האנושית" (טשרלס, ס'. "עברית ביל", הדואר, ניו-יורק, שנה 20, גיליון יב, יח בטבת 1941, עמ' 189). לכן סבר סטיילס, שחינוכו של צעיר אינו שלם ללא ידיעה טובה של הלשון העברית (פדרבוש, הערה 6, עמ' 177). לסטיילס הוקדש הפרק השלישי בשער השני.
8. *Encyclopedia Britannica*, Vol. 11, 1960, p. 221.
9. Stolz, J. "Bernhard Felsenthal", *Publications of the American Jewish Historical Society*, Vol. 17 (1909), p. 221.
10. פרטים על הרב הזה, שהרצה בעברית בבית הכנסת בשנת בואו לארה"ב (1854, כלומר: לפני שנוולד א' בן-יהודה, בשנת 1858) – בספרי: לויים במקדש העברית, ת"א: ירון גולן, 1996, פרק ראשון.
11. הוא חיבר שני ספרי לימוד לעברית, שזכו לתפוצה רבה (הערה 5) – ואלו הם: a) *Elements of Hebrew*, by the Inductive Method, 1881. בשנת 1902 הופיעה מהדורה 20.

- b) *Elements of Hebrew Syntax*, by the Inductive Method, 1888.
בשנת 1901 הופיעה מהדורה חמישית.
- Katsch, A.I. "Hebraic Foundations of American Democracy", .12
Reprinted From: *The Hebrew Impact on Western Civilization*
(Editor: D.D. Runes), New York: Philosophical Library, 1951,
p. 25.
- מוריסון, ס"א; קומאג'ר, ה"ס; לכטנברג, ו"א (תרגום: א' אורן), ההיסטוריה .13
של ארצות הברית, ח"ב, זמורה ביתן, 1984, עמ' 492.
- Chomsky, W. *How to Teach Hebrew in the Elementary* .14
Grades, New York: The United Synagogue Commission on
Jewish Education, 1946, p. 149.
- a) Harper, W.R. *Hebrew Vocabularies*, Chicago, 1881. .15
b) Sec. Edition, Chicago: The Hebrew Exchange, 1882.
- הרי דוגמות אחדות לעיבודים אלה: .16
- a) Payne, J.B. *Hebrew Vocabularies Based on Harper's*
Hebrew Vocabularies, Michigan: Baker Book House, 1956.
מחבר זה השלים את רשימת השכיחות של הארפר ע"י הוספת 180 תיבות
של מיליות עבריות. לכן כוללת רשימתו 1,180 תיבות והיא יעילה יותר
להוראה מרשימת הארפר, הכוללת רק שמות ופעלים שכיחים. שכן מילות
מבנה ("מיליות") מהוות אחוז גבוה מאוד מכל התיבות השוטפות בכל
טקסט – לערך 40-50 אחוז (פרטים על כך בספרי: יסודות לחינוך
עברי-לאומי בתפוצות – לאור משנתו ופועלו של זאב ז'בוטינסקי, ירושלים:
המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה של ההסתדרות הציונית, 1987, עמ' 141).
- b) Watts, J.D.W. *Lists of Words*, Occuring Frequently in The
Hebrew Bible, Leiden: E.J. Brill, 1959.
- c) Landes, G.M. *A Student's Vocabulary of Biblical Hebrew*,
New York: Charles Seribner's Sons, 1961.
- רבין, ח'. "מלים בודדות", אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים: מוסד .17
ביאליק, 1962, עמ' 1069. שם הסבר לכך שמספרים אלה הם רק הערכות.
הרמתי, ש'. הבנת הנקרא בסיודור ובמקרא, ירושלים: המחלקה לחינוך .18
ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית, 1983, עמ' 122 (הערה 82).
- הרמתי, ש'. דרכי הודאת העברית בתפוצות, ירושלים: המחלקה לחינוך .19
לתרבות בגולה של ההסתדרות הציונית, 1977, עמ' 437.
- העדה קודמת, עמ' 438. רשימת השכיחות שלי כוללת 1,172 תיבות. .20
השכיחות בכל התנ"ך מ-25 ומעלה (18: 120). הרשימה מצויה בספרי –
160-137; 18

21. פיק, מ'. "הוראת התורה בבית הספר היהודי בחו"ל", מעיינות – ה, ירושלים: המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית, תשט"ז, עמ' 30.
22. הכנתי רשימת שכיחות בכל אחד מהחומשים: "בראשית"; "שמות". רשימות אלה כללו תיבות בשכיחות של 10 ומעלה. ב"בראשית" מצאתי 279 תיבות כאלה ובחומש "שמות" מצאתי 278 תיבות כאלה. התיבות השכיחות המשותפות לשני חומשים אלה – 154, כלומר: רק קצת למעלה ממחצית (הרמתי, ש'. טיפוח הבנת התורה: בראשית ושמות – מדריך למורה, ת"א: יבנה, 1991. רשימת "בראשית", שם בעמ' 27-28. רשימת "שמות" – עמ' 37-38).
23. 15 – הקדמה, עמ' 1. כאמור לעיל, הכנתי רשימת שכיחות בכל התנ"ך העברי, הכוללת תיבות בשכיחות של 25 ומעלה. ברשימה זו – 1,172 תיבות (הערה 20). על יסוד רשימת שכיחות זו הכנתי תכנית לימודים וערכתי ספרי לימוד לבתי ספר של אחה"צ של התנועה הקונסרבטיבית בארה"ב. תכנית זו נודעה בשם: "עברית מקראית של מרכז מלטון בארה"ב" (פרטים על כך – בספרי הנזכר בהערה 19, עמ' 437-440).
24. לדוגמה – 14: 149-151. רשימת השכיחות שהכין חומסקי לבתי הספר היהודיים בתפוצות מתבססת גם על רשימת השכיחות של הארפר. רשימת חומסקי – בספרו (הערה 14, עמ' 254-286). בן-נתן הכין רשימת שכיחות של הסידור. גם הוא השתמש ברשימת השכיחות של הארפר. פרטים במאמרו זה:
- Benathen, M.B. "Basic Vocabulary and Language of the Siddur", *Jewish Education*, Vol. 29, No. 2 (Winter 1959), pp. 16-47.
25. רשימת פרסומים אלה מצויה בספר זה: סולה, מ"ו. לקסיקון מפרשי המקרא וחוקריו, ת"א: יסוד, 1983, עמ' 127.
26. *Critical and Exegetical Commentary on Amos and Hoshea* (1905).

פרק שישי

אמה פאלייר (1875-1949)

נוצרי-עברי – "בן נוח" ולא גר

פתיחה

האיש המופלא, אמה פאלייר, נולד וחונך כנוצרי-קתולי אדוק, אולם מגיל 17 התחילה להתערער בו האמונה הנוצרית הבסיסית; שנטעו בו מוריו, ולפיה – עם ראשית הנצרות סיים עם-ישראל את תפקידו ההיסטורי לאנושות, ומאז הנוצרים הם הממשיכים האמיתיים של עם-ישראל הקדום. בעקבות תהיותיו על עיקרי האמונה הנוצרית למד עברית, השתלם בה, ואף שלט בדיבור בלשון זו. כן עיין במקורות העבריים של התרבות היהודית הקלאסית והתרשם מאוד מעיקרי הדת היהודית. במשך שנים רבות התקשה להחליט, אם עליו להתגייר; אך בעצת רבנים חשובים בני דורו, ובראשם הרב אליהו בן-אמוזג (1823-1900), לא התגייר ועם זאת המשיך פאלייר להיות קרוב ליהדות ואף למוסדותיה; וכאשר הוקמה התנועה הציונית. הצטרף אליה ופעל להפצת רעיונותיה בין היהודים וגם להפצת ידיעת העברית ביניהם, כולל הדיבור בה, כפי שנראה להלן.

את חיבוטי הנפש שלו, כולל שלבי התקרבותו ליהדות, תיאר פאלייר בספר אוטוביוגרפי, שהופיע בצרפתית בשנת 1926 ותורגם ללשונות אחדות סמוך להופעתו ולעברית תורגם עשרים שנה לאחר מכן (בשנת 1946) על-ידי א' אלמליח, בשם "המקדש הנעלם".¹ מספר זה עולה, שהלשון העברית הייתה גורם משמעי בהחלטתו לנטוש את הנצרות ולהתקרב ליהדות: "בקסם שהקסימתני היהדות יכול אני לציין להם (הכוונה לקוראי ספרו – ש"ה), אם לא את הסיבה הראשית, על כל פנים את המכשיר, שהאריך את קיומו ואיפשר את התמורות, שהיו עתידות להתחולל אחר-כך באמונתי הדתית, והיא – השפה העברית... השפה העברית שהקסימתני קסם מיוחד, היא היא שקבעה את הכל" (60: 1). וזאת

לא רק מפני שבאמצעות העברית הכיר פאלייר טוב יותר את התנ"ך וכתוצאה מכך גם את רצון האל וחוקיו; אלא שבשפה עצמה גילה את הנשמה היהודית: "מבעד להברות העבריות בנעימתן המצלצלת, הגיע אלי דבר-מה מנשמת ישראל" (שם: 60).

מי היה האיש המיוחד הזה ומדוע התחבט שנים רבות, עד שמצא את דרכו אל היהדות גם בלא להתגייר? על כך אדון בהמשך בעיקר על יסוד ספרו האוטוביוגרפי (הערה 1) והמבוא המקיף, שהקדים לספר זה מתרגמו לעברית (א' אלמליח).

מדוע קרא המחבר לספרו "המקדש הנעלם"? לדבריו אין לראות בהתקרבותו ליהדות מעשה פרטי, אלא מדובר כאן על חדירתו ל"מקדש נעלם", ולפי הכרתו הכרח להרים מעל מקדש זה את המסך, המסתירו מעין הקורא, לתועלת היהודים וגם הנוכרים. ומה יתגלה אז? "הבניין שיופיע אז, הוא יפה לאין ערוך יותר מכל הבניינים, שנבנו בידי אדם. הוא די נישא ודי מרומם לקבל לתוכו את כל השאיפות הנעלות ביותר, ודי רחב להכיל בקרבו את כל עובדי האל האמיתי ולקשרם יחד בעבותות האתוה" (1: 29). לדבריו, הוא אמנם הרים את המסך מעל "המקדש הנעלם", כאשר בשנת 1936 פרסם המשך לספרו הראשון, בשם "המסך המורס". ספר זה נכתב בצורת סיפורים סמליים, "שמכולם יחד משתקפת צורותיה השונות של היהדות בזמננו" (שם: 18); כי הסיפורים הללו "מציגים באופן חי את אותן הבעיות עצמן ושתודות לסמליות שבתמונותיהן משאירים הם רושם בר-קיימא" (שם). על סיפורים אלה כתב אלמליח: "בכל הסיפורים הללו חודר פאלייר עמוק עמוק אל מנהגיה השכליים והמוסריים של היהדות ואף אל חולשותיה השונות, ומספרם בסיפורים יפים ומאלפים, שאפשר היה להדפיסם בכל ספר, המטפל בבעיות תיאולוגיות גמורות" (שם).

ואף-על-פי-כן לא השיג ספר זה, לדעת מחברו, את המטרה שלשמו נכתב: "יתכן שספר שני זה הובן פחות מהראשון, דווקא מפני שהוא כתוב בצורת משלים" (1: 169).

תמרורים בדרכו אל היהדות

אמה פאלייר נולד בשנת 1875 בעיר ליאון (צרפת), שבזמנו נאמר עליה, "שמספר היהודים בה אינו רב" (1: 4). משפחתו דבקה בקתוליות באדיקות רבה ומילדותו קיבל חינוך קתולי אדוק, שהיה לרוחו – כי הוא התכונן להיות כומר; ולשם כך למד בבית המדרש התיאולוגי בעיר מולדתו, ליאון. בילדותו נודע לו על עם-ישראל מצירייו הנפלאים של האמן הצרפתי גוסטאב דורה (1833-1883). אמה, הילד הרגיש, אהב מאוד להתבונן

בתמונות אלה (שפורסמו לראשונה בשנת 1866). תוך כדי התבוננות בתמונות של דורה, היה הילד תוהה: מי הם אותם העברים שבתמונות הנפלאות? וכמה חבל שאינם קיימים גם בימיו.² בספרו האוטוביוגרפי תיאר פאלייר את השפעת תמונות דורה עליו: "תמונותיו היו מעדנות את רוחי ולא פסקו מללמדני הרבה דברים על עם-ישראל הקדמון הזה, שחי, נלחם, סבל, עונה ומת בכוונה, כדי שהנוצרים הקטנים יוכלו להשתתף בתפילה ולהתפלל בחסידות ובדבקות אל הבתולה הקדושה" (1: 35).

בשנות הילדות והנעורים שלו נטעו בו מוריו הכמרים את האמונה, שעם ראשית הנצרות תם תפקידו של עם-ישראל ההיסטורי; כי מאז הנוצרים הם ממשיכיו האמיתיים: "תפקידה המיוחד של הברית הישנה לא היה אלא להכין את הברית החדשה, אשר באה במקומה; ושמים הופעת הנצרות – חסל תפקידו של עם-ישראל. היהודי איננו ממשיך כעת את קיומו אלא כעד-סומא ורפה-אונים של האמת שבנבואות שבוצעו נגדו" (1: 43).

פגישתו הראשונה עם יהודים, בהיותו בן 17, גרמה לשינוי מהותי בחייו: "בשנת השבע-עשרה לימי חיי קרה לי מקרה מוזר, שהשפיע השפעה מכריעה על חיי ויטביע עליהם את חותמו" (שם: 39).

מה היה המקרה הזה?

ביום, שחל בו "יום הכיפורים", טייל פאלייר עם חברו בעירם. לפנות ערב הם עברו על-יד בית-כנסת. חברו, "אשר ידע, כי יום חג גדול ליהודים הוא היום הזה" (שם), הציע לפאלייר להיכנס לבית-הכנסת. תחילה היסס פאלייר ואף ציין בספרו הראשון, שאילו היה לבדו, לא היה נכנס לבית-הכנסת: "משום שאסור לקתולי אדוק להיכנס לאיזה בניין, השייך לדת אחרת" (שם). אולם חברו שכנעו להיכנס עמו.

כאשר נכנסו שני הצעירים הקתולים לבית-הכנסת, עמד קהל היהודי בתפילת "נעילה", שהיא תפילת הסיום של "יום הכיפורים", הנאמרת עם רדת היום. פאלייר נדהם לראות את קהל המתפללים לובשי לבן ועוטי הטליתות, שנראו לו כעדת כוהנים: "רושם זה היה כל-כך כביר, שכל חיי היו תלויים ברגע המיוחד ההוא" (שם: 40).

מה הרשים אותו כל כך? לאו דווקא המראה עצמו, אלא הרבה יותר המחשבה שחלפה באותו רגע במוחו, שהעברים בצעירים הנפלאים של דורה – שכאמור לעיל, נהג להתבונן בהם בילדותו – אינם שונים מהיהודים המודרנים שלפניו: באותו רגע הבין, שעם-ישראל חי "את חייו העצמיים בקרב העמים הנוצרים" (שם: 5) – וזאת בניגוד לכל מה שלמדוהו מוריו הנוצרים. על מעמד מרשים זה כתב פאלייר בספרו: "לא הדת היהודית היא שנתגלתה לפני בשעה ההיא, אלא העם היהודי בעצמו. המחזה הנהדר שנתגלה לעיני על-ידי הכנסייה הגדולה הזאת של אנשים

מעוטפים בטליתותיהם – החייתה לפני עבר כל-כך רחוק: העברים של התנ"ך של גוסטאב דורה עמדו לפני" (שם: 41).

כלומר: במעמד תפילת "נעילה" הבין פאלייר, שעם-ישראל לא מת; וכך אמנם כתב: "פתאום נתגלה ישראל לפני עיני, כשהוא חי את חייו העצמיים מבלי להבליט שום סימני ירידה, שעליה הודיעו (הכוונה למוריו – ש"ה). יהדות-הגולה הזאת התייצבה לפני כציבור חזק, איתן ומאורגן, ועל אף הרצון, שהובע נגדה להשמדה לנצח – הוסיפה זה אלף ותשע מאות שנה לחיות ולהתקיים לשם מטרות נשגבות מבינתי עדיין, ושהרגשתי בכל זאת, שנצרותי לא הייתה מעוניינת בהן במישרין" (1: 43).

כתוצאה מהתרשמות עזה זו התחילה להתערער אמונתו של פאלייר בדברי מוריו, שהנצרות היא הממשיכה של היהדות הקדומה: "כל הפילוסופיה של ההיסטוריה שלי נתערעה מיד על-ידי כך... בתורה, שלמדתי עד היום, נתהווה חלל ריק" (שם); שכן באותו מעמד הבין פאלייר, ש"יש זכות לישראל לחיות עוד וישראל חי! – זהו מה שהבינתי ביום ההוא" (שם). אולם ההתרשמות העמוקה והמסקנה, שהסיק ממנה באותו מעמד לטובת היהדות – לא הניבו פירות מידיים: "הגילוי הזה, שהופקד בקרבי כגרעין, על-ידי הנעילה של יום הכיפורים; היה צריך להתחזק יותר ויותר ולצמוח" (1: 45).

לצמיחה זו תרמה הרבה הלשון העברית. כיצד? על גבי מושב לידו בבית-הכנסת היה מונח סידור-תפילה. פאלייר פתח אותו וראה בו לראשונה טקסט עברי: "האותיות הבלתי ידועות לי, עשו עלי רושם של תווי מוסיקה מוזרים, ואסתכל בהם בסקרנות" (שם). הוא הבין, שזה טקסט עברי ובאותו מעמד החליט, שעליו ללמוד לשון זו – וכך עשה. כבר למחרת קנה ספר דקדוק עברי ("לימודי עברית") והתחיל ללמוד ממנו בכוחות עצמו (בספרו האוטוביוגרפי סיפר, שאינו זוכר את שם המחבר, כי כאשר כרך את הספר, קרע את השער ואת ההקדמה – 1: 45).

רצונו להכיר את הלשון העברית היה כה עז, לכן הקדיש שעות רבות ללימודי העברית: "לא נתתי מרגוע לנפשי ואקדיש את כל רגעי הפנאי שלי ללימודים" (שם). לאחר שסיים ללמוד את הספר הזה, חש פאלייר, שיש לו עוד מה ללמוד ולכן קנה ספר דקדוק עברי נוסף.³ כאשר סיים ללמוד גם מספר זה, בחר במזמור "קמה" מספר "תהלים"; ואז לא ירע, שמזמור זה הוא פרק-תפילה חשוב בחיי היהודי ("אשרי"⁴), הנאמר שלוש פעמים בכל יום חול, כאמור בגמרא: "כל האומר תהילה לדויד" (הוא פרק "קמה" בתהלים – ש"ה) בכל יום שלוש פעמים; מובטח לו שהוא בן העולם הבא" (ברכות, ד: ע"ב).

על יסוד הידע הדקדוקי, שרכש משני ספרי הלימוד, ותוך הסתייעות

בתרגום הלטיני של המקרא; ניתח פאלייר כל תיבה (=מילה כתובה או מודפסת – ש"ה) במזמור "קמה" שב"תהלים". לאחר מכן שינן בעל-פה פרק זה, ושוב בלי לדעת, שהוא שגור גם בפי היהודים.⁵ כאשר שינן את מזמור "קמה", עמד על כך שהוא בנוי כאקרוסטיכון, דהיינו: שכל פסוק פותח באות לפי סדר אותיות הא"ב, אלא שחסר בו פסוק, הפותח באות "נון". ברור שלא ידע אז, שכבר חז"ל תהו על כך (ברכות, ד: ע"ב) ואף הציעו את פירושם לכך.⁶

בשל שקידתו הרבה בלימוד העברית, התקדם פאלייר בידיעתה בקצב מהיר: לאחר שהתרשם מאוד ממזמור "קמה" בספר "תהלים", ניסה לקרוא מזמורים נוספים מספר זה וגם הם עוררו בו עניין רב. כפי שנראה להלן, בחר בספר זה גם הכומר לימאן, שלימד עברית לפרחי כהונה נוצרים, שביניהם היה גם פאלייר.⁷ לאחר זמן לא רב הבין פאלייר את הנאמר בספר "תהלים": "במשך זמן קצר התחלתי להבין היטב את הכתוב בספר תהלים הקטן של החברה להוצאת התנ"ך, שהצלחתי לקנות בהזדמנות ידועה" (45: 1). להלן נראה, שספר "תהלים" היה לו – כמו ליהודים רבים – מקור נחמה בכל עת צרה ומצוקה.

למרות הישגיו בלימוד העברית ועיון קבוע בספר "תהלים" העברי; לא זנח פאלייר את אמונתו הנוצרית-קתולית: "אמונתי הקתולית נשארה שלימה, ונדמה לי, כי שכחתי לגמרי את הרושם, שנתרשמתי מבית הכנסת" (1: 46, כוונתו למעמד תפילת "נעילה", כפי שתואר לעיל). אלא ששכחה זו לא ארכה זמן רב; כי שוב אירע מקרה, שהחזירו למעמד תפילת "נעילה", שהיה עד לה בהיותו בן שבע-עשרה; ושוב עלו בו אותן מחשבות כנגד עקרונות אמונתו הנוצרית.

הגורם לכך היה הפעם – ספר קטן ישן, שפאלייר מצא אצל מוכר ספרים עתיקים: "ששום קונה לא שעה אליו, עקב היותו אבוד בין ספרים עלובים ומוזנחים פחות-ערך" (שם). ספר זה נכתב במקורו באיטלקית (בשם: "תולדות מנהגי היהודים"), על-ידי רב מוינציה, יהודה אריה (ליאון) די מודינה (1571-1648), הנחשב ל"נציג מובהק ביותר של היהדות האיטלקית ההיסטורית כלפי העולם החיצוני".⁸ מלבד היותו רב, היה מודינה גם בעל השכלה כללית רחבה ומגוונת ביותר, כולל לימודי שירה, ריקוד ונגינה.⁹ את הספר הקטן הזה חיבר מודינה לבקשת השגריר האנגלי בוניציה,¹⁰ בשביל המלך ג'יימס הראשון. הספר יצא לאור בפריז (1637) ומהדורה שלימה יותר הופיעה בוניציה (1638). ספר זה תורגם לצרפתית (1637) וללשונות נוספות.¹¹ שנים רבות לאחר מכן תורגם הספר גם לעברית (1867) על-ידי החוקר והמתרגם שלמה רובין (1823-1910), שנתן לו את השם: שולחן ערוך.¹²

בהערכת ספר זה נאמר, שהמחבר "כתב על הכל בצורה אובייקטיבית ביותר, ברצותו לבטל על ידי כך את כוחה של הספרות האנטי־יהורית המרובה, המלאה סילופים וזיופים" (8: 603). להלן נראה, שכזאת הייתה גם ההתרשמות של פאלייר מספר זה. אין אפוא תמה, שהספר הזה עניין לא־יהודים רבים והוא נעשה מדריך לענייני היהודים – לאנגלים ולצרפתים נאורים; ואפילו נפוליאון השתמש בספר זה, "בשעה שהתעסק בתחיקה בענייני היהודים" (שם).

לאור האמור לעיל ברור, מדוע הספר הקטן הזה כבש את לבו של פאלייר, שאף הושפע ממנו עמוקות וכפי שהעיד בספרו, הספר הזה "החיש את התפתחותי הדתית" (1: 6). על ההנאה העצומה שהייתה לו בקריאת ספר זה של מודינה, סיפר פאלייר בספרו האוטוביוגרפי: "בעונג יוצא מן הכלל קראתי פעם אחת, כמעט, את כל הספר, ומובטחני שאף פעם אחת בחיי לא נהניתי מקריאת ספר, כבפעם הזאת. כשסיימתי את הקריאה מתחילת הספר ועד סופו, חזרתי וקראתיו שוב. העברים שבתנ"ך של גוסטאב דורה התחילו שוב לקום לתחייה לנגד עיני, והפעם צירפתי אליהם, כמובן, את היהודים המתפללים, שראיתי בבית־הכנסת (הכוונה לתפילת "נעילה", כמתואר לעיל – ש"ה). תודות לליאון די מודינה, אשר תיאר לפני בפרטי פרטים ובנאמנות גמורה, מבלי שום כוונה בולטת של סינגוריה, את טקסיהם הדתיים, סדרי תפילותיהם, מנהגיהם והחוקים המסדירים את דרכי חייהם – נהפכו היהודים בעיני לעם חי ומסודר בתכלית הסידור, לעם כפוף למשמעת נבונה, ששמרה על קיומם" (1: 48). ספר זה היה חשוב כל כך לפאלייר, כפי שהעיד עליו: "אחרי כמה וכמה קריאות נשאר ספרו הקטן של ליאון די מודינה בכיסי" (שם: 49).

על יסוד תאריכי לוח עברי, שפורסמו בעיתון, שיצא לאור בשטרסבורג, נודע לפאלייר תאריך יום הכיפורים הקרב, שעל מהותו למד מספרו המאלף של מודינה: "היום שרבה של וינציה תיאר לי בצורה כל כך יפה" (שם). פאלייר הלך שוב לבית־הכנסת (לאחר ביקורו המקרי בפעם הראשונה, בהיותו בן 17, כמתואר לעיל). הפעם הלך לא כמתבונן, אלא כדי להשתתף בתפילות, כשהוא מבין את התכנים של תפילות אלה ואת שלבי הטקס ביום הקדוש כל־כך ליהודים: "בפעם הזאת ראיתי את הוצאת ספר התורה מההיכל ואשמע את צלצול פעמוני הרימונים. ידעתי גם את הפרשה, שקוראים בספר התורה, והתפילה עניינה אותי מאוד; הרבה יותר מבשעת ביקורי הראשון" (שם). אולם גם ההשתתפות בתפילת יום הכיפורים לא הניעה אותו לזנוח את אמונתו הנוצרית־קתולית.

לאחר מכן, ככל שהתקדם בלימודי היהדות ממקורותיה, כן הלכה והתערערה בו אמונתו הנוצרית; אולם עדיין לא חש רצון לזנוח אותה

לגמרי. פאלייר סיפר, שהיה לו מורה נוצרי, הכומר ניירה, "שאהבני אהבה עזה וגם אני נקשרתי אליו בעבותות אהבה... בהיודוע לו, כי ביקרתי שוב בבית־הכנסת, התחילה לכרסם אותו דאגה" (שם). דאגה זו גברה בו, לאחר ששוחח עם פאלייר על ענייני אמונה ועל עקרונות הנצרות. בשיחות אלה הסתייע פאלייר גם בתוכן הספר של מודינה, בלא להזכיר את הספר הזה למורו. לכן סבר מורו, שפאלייר שוחח עם רב יהודי, שממנו רכש את הידע שלו ביהדות – עקרונותיה ומנהגיה. מורה זה חשש, שפאלייר ינטוש את אמונתו הנוצרית ואפילו יתגייר. לכן סיפר המורה את חששו זה לאמו של פאלייר, שהייתה אדוקה מאוד בנצרות הקתולית, ואמר לה, כפי שסיפר אחר־כך פאלייר בספרו, "שסכנה נשקפת לאמונתי הקתולית" (50: 1). ואמנם אמו "נרעשה מאוד מבשורה זו" (שם). אז החליט מורו, הכומר ניירה, שצריך לחזק את אמונתו הנוצרית של פאלייר. לשם כך הציע לו ללמוד אצל כומר בשם אוגוסטין לימאן, שהוא ואחיו התאום (יוסף) היו יהודים, שהתנצרו בגיל 18, לאחר מחלה קשה; כנראה בהשפעת האחיות הנוצריות, שטיפלו בהם ושדאגו לא רק לגוף, אלא גם לנפש.¹³

על ההחלטה הזאת של הכומר ניירה כתב פאלייר בספרו, שהוא "ראה חובה לעצמו להפנותי אל אוגוסטין לימאן, שימחק מקרבי את עקבות מגעי השטחי עם בית־הכנסת" (53: 1). לימאן, שמאז שהתנצר עסק גם בפעילות מיסיונרית, קיבל בשמחה את האתגר להציל את האמונה הנוצרית של פאלייר (6: 1). לימאן הציע לפאלייר לשמוע את שיעוריו בלשון העברית ובכתבי הקודש, שלימד בפקולטות הקתוליות של ליאון (55: 1).

בדיעבד התברר, שעצה זו של הכומר ניירה, הייתה עצת אחיתופל; כי הלימוד בהדרכת לימאן – לא רק שלא חיזק את האמונה הנוצרית של פאלייר, אלא החלישה ואף קירב את פאלייר לחיק היהדות, כפי שהעיד פאלייר בספרו: "בסייעו לי ללמוד עברית החטיא בלי ספק את המטרה שהציב לעצמו" (שם: 61). מדוע? לאחר שלב ראשון של לימוד הלשון העברית, בחר לימאן בספר "תהלים" כטקסט לימוד: "היינו מתרגמים את שירי המעלות".¹⁴ תוך כדי התרגול הלימודי הזה שילב לימאן דיון על הפסוק בספר "ישעיהו": "שעליו בנוי כל האני מאמין הקתולי על הולדת המשיח מהבתולה" (שם: 55). פאלייר סבר, שכנראה נערך הדיון הזה בגללו – "אולי בסיבתי" (שם) – כדי לחזקו באמונה הקתולית; אולם גם הדיון הזה החטיא את המטרה. כיצד?

הדיון נפתח בציטוט הפסוק מהמקרא העברי: "הנה העלמה הרה ויולדת בן – וקראת שמו עמנואל" (ישעיהו, ז: 14). הנוצרים מפרשים את התיבה "עלמה", שבפסוק זה, כנרדפת ל"בתולה", וכך הם רואים בפסוק זה רמז־נבואה "לבתולה מרים" (55: 1). כך פירש גם הכומר לימאן ואף הביא

פסוקים נוספים, שבהם כלולה התיבה "עלמה", ושהוא פירשה גם בפסוקים אלה במשמע "בתולה".¹⁵

פאלייר לא קיבל את הפירוש הזה, כי לדעתו, אם אמנם נכון הוא, היה על הנביא להשתמש בתיבה המדויקת יותר – "בתולה". מכל מקום, פאלייר נוכח לדעת, ש"העובדה שיש בעברית מילה אחת 'בתולה', המביעה בדיוק את המובן האמיתי, שאין עליו עוררין; אינה מפריעה להם" (1: 55). בתיבה "להם" הוא מתכוון לנוצרים – ש"ה). הפירוש של מורו, הכומר לימאן, נראה לפאלייר, "תלוי על בלימה ומבוסס בכלל על יסוד רעוע ופריך: על ביאור מפוקפק של מילה עברית" (1: 56). התנגדות פאלייר לפירוש הנ"ל של הכומר לימאן גברה עוד יותר, כאשר לאחר השיעור בדק פאלייר את התיבה "עלמה", שבפסוק בספר "ישעיהו" (14: 2) בתוך הקשרה, ונוכח לדעת, "שהנביא רומז על מאורע בן זמנו – ולא על התקופה המשיחית" (1: 56). כן מצא, שבין הפסוקים הנוספים, שהביא הכומר להוכחת פירושו, "ישנו לפחות אחד המשמש כאילו ראייה-סותרת למה שהיינו מחפשים" (שם).

פאלייר נדהם לגלות, שאחד העיקרים החשובים של הנצרות מבוסס על פירוש דחוק – ולדבריו אף מפוקפק (שם) – של מילה עברית. לאחר מכן בדק פאלייר פסוקים נוספים במקרא העברי, שהנוצרים מוצאים בהם רמזים לאמונתם, והתברר לו, שעל יסוד המקור העברי אין בסיס לפירושים שלהם: "התוצאה הברורה מעבודת פרשנות זו הביאתני לידי הכרה, כי צדקו היהודים, שלא התנצרו על סמך ראיות מקראיות כל-כך סותרות ובלתי קבועות אלה. אמונותי הנוצריות ביחס לביאת ישו-המשיח, אותו המאורע עליו דיברו בפרוטרוט נביאי ישראל, כפי שהוגד לי – קיבלו על-ידי-כך מכה נצחת, שממנה לא היו עתידות לקום עוד" (1: 56-57).

ביום הכיפורים שלאחר מכן – השלישי מאז הביקור הראשון, המקרי, של פאלייר בבית-הכנסת ביום זה – חזר פאלייר לבית-הכנסת: "והפעם כבר בידי מחזור תפילות שנשלח אלי מפריז" (שם: 58). בפעם הזאת, השלישית, היו התפילות מובנות לו אף יותר מאשר בפעם הקודמת. אולם גם לאחר הביקור השלישי שלו בבית-הכנסת ביום הכיפורים, עדיין לא נטש פאלייר את אמונתו הדתית – והוא הדגיש זאת בספרו: "טעה יטעו אפוא קוראי, אם ידמו בנפשם, שבחזירתי בפעם השלישית לבית-הכנסת ביום הכיפורים; חסל אצלי סדר אמונתי הקתולית מימי ילדותי. צריך הייתי עדיין לחוש את כוחה המושל של דת ישראל הקדומה, שנפשי נקשרה בה" (1: 59).

מה שהניע אותו לכיוון היהדות הייתה שוב הלשון העברית והטקסים הדתיים-עבריים: "אולם השפה העברית, שהקסימתני קסם מיוחד, היא היא

שקבעה את הכל. אנשים אחדים הכירו כמוני את הקסם נמנע-ההגדרה שבשפת התנ"ך: כמוני, גם הם הריחו את הבושם הטמיר, הנודף מהפסוקים הנערצים האלה, הדומים לריח הניחוח החזק של הפרחים המיובשים, הנתונים בין דפים של ספרים ישנים. מבעד להברות העבריות בנעימתן המצלצלת, הגיע אלי דבר-מה מנשמת ישראל. פיסקה תנ"כית אחת, קטע תפילה ממחזור, שהייתי מצליח לתרגם, היו מדברים אל לבי על היהדות באופן הרבה יותר חודר והרבה יותר מסוכן לאמונתי הנוצרית, מכל אמרי חכמה, שיכול היה להגיד לי, בכוונה רצויה מאוד, יהודי מלומד ומשוכנע. כשהייתי פותח את ספר התהלים שלי, היה בעיני מובן ידוע למילותיו, ערך של רגש דתי, שלא הייתי יכול למצוא אותו לא בצרפתית ולא בלטינית" (1: 60-61).

פאלייר המשיך ללמוד עברית ועיין בטקסטים עבריים קלאסיים ועם זאת ניסה לחזק את אמונתו הדתית על-ידי התקרבות לקבוצה נוצרית-פרוטסטנטית (פירוט על כך – בפרק השביעי של ספרו). אולם גם שם לא מצא את מקומו ואת שלוות נפשו, לכן התנחם בהמשך לימודי העברית וספרותה: "קבעתי עתים לתורה. הקדשתי לעברית שעות אחדות בכל יום והייתי רגיל להוסיף על תפילתי היומיומיות עוד מזמור תהלים עברי ופרקי תפילה שונים" (1: 73).

כפי שראינו לעיל, כבר בראשית לימודי העברית שלו, נתוודע פאלייר לספר "תהלים" ואהב אותו מאוד. את משיכתו לספר זה הסביר כך: "ממנו שאבתי תמיד הרבה רוח קודש והארות עליונות" (שם: 80).¹⁶ לכן העדיף לקרוא בספר "תהלים", במקום לומר את התפילות הקתוליות, שעליהן גדל. ואמנם ספר "תהלים" העברי חיזק את רוחו במבוכתו הגדולה לגבי אמונתו הנוצרית – מצד אחד; ומשיכתו הגדולה לעבר היהדות – מצד שני (שם: 86). אולם הפתרון למבוכתו הגדולה בענייני אמונה ודת – לא היה רחוק, כי בשלב זה של חייו הוא חש ברורות, שעליו להכריע בנידון.

הפתרון שהציע לו בן-אמוזג

לאחר חיבוטי נפש רבים, החליט פאלייר, שעליו לנטוש את אמונתו הנוצרית ולהצטרף לעם-ישראל כגר. אולם לשם ביצוע מהלך דראסטי זה מבחינתו, חיפש פאלייר לכך תמיכה רוחנית חד-משמעית מאישיות יהודית מכובדת. בספרו האוטוביוגרפי כתב פאלייר על כך, שהגיע הזמן "לגלות את לבי בעניין זה לפני נציגה הרשמי של היהדות בעיר מולדתי ולבקש ממנו עצה ותושיה" (1: 17). הוא ניסה לעשות זאת. פעמים אחדות הגיע לבית-כנסת בעיר ליאון, אך לא העז להיכנס ולשוחח עם הרב המקומי.

הרב אלפרד לוי (1840-1919), על מבוכתו הדתית (שם).
 עברו ימים ופאלייר נסע ל"ניסה" וב"ימים הנוראים" הלך לבית-כנסת מקומי, שם התיידד עם החזן, ר' שמעון לוי. פאלייר התרשם ממנו מאוד ואף למד ממנו הרבה, כפי שהעיד על כך: הוא "שגילה לי את ספר התפילה היהודית ושהסביר לי גם את האופי המשפחתי המיוחד בפולחן ישראל" (שם: 100). בקהילה זו פגש פאלייר משכיל ישיש, דוד משה, שהתייחס אל פאלייר בחיבה רבה (שם). כנראה שוחח עמו פאלייר גם על מצוקתו הרוחנית והדתית; כי בספרו סיפר פאלייר, שכאשר נודע לדוד משה, שפאלייר מתכוון לבלות חלק מחופשתו באיטליה: "הפציר בי מאוד להמשיך את דרכי עד ליורנו, שהרב הראשי בה, אליהו בן-אמוזג יהיה – לפי דעתו – מוקסם לראות אותי ויוכל להדריכני באופן מועיל מאוד" (שם: 100-101).

כדי להקל על פאלייר את השהות שלו בעיר ליורנו, מסר לו דוד משה מכתב-המלצה לאחד מקרובי משפחתו, תושב העיר. פאלייר הגיע לליורנו בערב ראש-השנה היהודי ותושב העיר, שאליו הביא מכתב המלצה מקרובו דוד משה – קיבל את פאלייר בסבר פנים יפות ואף הראה לו את שכיות החמדה שבעיר, כולל בית-הכנסת, שעליו כתב פאלייר: "כי אחרי בית-הכנסת שבאמשטרדם היה הוא אחד מבתי-הכנסת המפוארים ביותר שבאירופה" (שם: 101).

למרות התרשמויותיו וריגושיו חיכה פאלייר בקוצר רוח לפגישה עם הרב אליהו בן-אמוזג, שהיה רב ופילוסוף ושימש רב ודרשן בליורנו ומורה בבית המדרש לרבנים בעיר זו.¹⁷ בחיבורו העיקרי "ישראל והאנושות" הצביע הרב הזה על גילויים של מגמה אנושית-כללית בעיקרי הדת היהודית ובתוקיה, בעבודת האלוהים שלה ובהיסטוריה של עם-ישראל. הוא סיכם רעיון זה כך: "האנושות אינה יכולה להתרומם אל העיקרים היסודיים, שעליהם צריכה להתבסס החברה האנושית, מבלי לפגוש את ישראל. ואף ישראל לא יוכל להעמיק חקר במסורתו הלאומית והדתית, מבלי לפגוש את האנושות" (1: 168). מעניין לציין, שספר חשוב זה של בן-אמוזג פורסם לאחר מותו ופאלייר השתתף בעריכתו ואף הוסיף לו הקדמה (1914).¹⁸ אלמלית, המתרגם לעברית של הספר "המקדש הנעלם", תיאר עריכה זו במילים אלה: "הלבישהו צורה ספרותית נאה... יעשהו ספר מצוי בידי הקורא הצרפתי" (1: 12).

בערב ראש-השנה היהודי הלך פאלייר לבית-הכנסת של הרב בן-אמוזג בתקווה לפגוש שם את הרב. אולם הרב נפל למשכב ולא הגיע לבית-הכנסת – ולכן הם לא נפגשו. פאלייר חזר לעירו, ליאון, עם מועקתו

הדתית: "רעיון ההתגיירות לא עזבני אף רגע" (101:1). אולם כעבור זמן לא רב קיבל פאלייר מכתב מבן-אמוזג ובו נאמר: "נודע לי בצער, כי ביקשת אותי בבית-הכנסת ביום ראש-השנה, שמפני מחלתי לא התפללתי בו ביום ההוא. יחד עם תודתי לך על המחשבה הטובה, הנני ממחר להעמיד את עצמי לרשותך ומוכן אני להיעתר לבקשותיך עד כמה שהדבר תלוי בי" (שם:101).

מכתב זה היה בעיני פאלייר "כתשובה שנשלחה לי מן השמים" (שם). כך התחילה חליפת מכתבים ביניהם, שנמשכה כשלוש שנים (1898-1899). כבר במכתבו הראשון של בן-אמוזג חש פאלייר, בן העשרים, שמצא מדריך ומורה נאמן לעולמו הרוחני; אם כי בתחילה דחה פאלייר את הצעת הרב, שאל לו להתגייר. רק לאחר ויכוחים רבים וחיזוקים להצעת בן-אמוזג, שקיבל פאלייר מרבנים אחרים, קיבל עליו פאלייר את הדין והסכים לאמץ את הצעת בן-אמוזג. מה הייתה הצעת בן-אמוזג לפאלייר?

הרב הסביר לפאלייר, שהיהדות היא דת אוניברסלית, המיועדת לכל האנושות – ולא רק דת פרטיקולרית, המיועדת ליהודים בלבד. אם כי היהדות מציעה מערכת מצוות שונה לאנושות – מחד גיסא, ולעם-ישראל, כ"כוהני האנושות" (111:1) – מאידך גיסא: לאנושות מציעה היהדות את "דת בני נוח" ("נוחזים" – 11:1), המחייבת שמירת שבע מצוות בלבד,¹⁹ שהן "הגרעין המרכזי של התרבות האנושית" (שם). לדעת הרב, אין להבין מהשם "דת בני נוח", כאילו שהאיש "נוח" הוא מייסד דת זו; אלא השם הזה ניתן לברית הראשונה שבין אלוהים והאנושות בימי הצדיק נוח (שם:106). זוהי הדת, שעליה שמר עם-ישראל – גם לאחר הברית השנייה, שנכרתה בחורב, רק אתו (בקבלת התורה באמצעות משה) – כדי להנחיל את הברית הראשונה לנוכרים (שם); שכן הברית השנייה – "תורת משה" – מחייבת רק את היהודים, שכאמור לעיל, ממלאים תפקיד של "כוהני האנושות". בכל אחת משתי הבריתות הללו הייתה, לדעת הרב בן-אמוזג, התגלות: "ישנה התגלות בדת בני נוח, כמו שישנה התגלות בתורת משה עצמה – ושתי ההתגלויות הן היינו הך" (113:1); כי גם "דת בני נוח" מבוססת על אמונת הייחוד של משה ונביאיו (שם). לכן הציע הרב לפאלייר לדבוק ב"דת בני נוח".

פאלייר התקשה לקבל את הצעת הרב, ש"כדי להיות אחינו, כמו שאתה משתוקק להיות, אין לך שום צורך להתגייר, כפי שהנך חושב, כלומר: להיכנס תחת עול תורתנו" (שם:105). כדי לשכנע את פאלייר לקבל את הצעתו זו, הסביר לו הרב, ש"דת בני נוח" אינה רעיון אישי שלו, אלא היא מוסכרת כבר בתלמוד: "זוהי עובדה, שנחקרה ועוררה ויכוחים בכל דף

ודף מהתלמוד שלנו והיא מקובלת בכלל על-ידי חכמינו, אך ידועה מעט" (שם: 109-110). כעבור זמן לא רב נוכח פאלייר לדעת, שאמנם הצעת הרב אינה דעה אישית שלו (1: 157).

בן-אמוזג חזר על הצעתו זו במכתבים אחדים, ששלח לפאלייר, כדי לשכנעו לקבל את ההצעה הזאת. במכתבו של הרב אל פאלייר, מיום 30 בדצמבר 1895, חזר הרב וכתב לו על כך, תוך הסבר, ש"דת בני נוח" היא הנצרות האמיתית. כי בגיבוש הנצרות טעו גם פטרוס וגם פאולוס. כיצד? פטרוס רצה להטיל על הגויים את "תורת משה", המיועדת רק ליהודים. ולעומתו רצה פאולוס לשחרר את היהודים מתורה זו, בניגוד לדברים ברורים, שאמר ישו בנידון: "אל תדמו כי באתי להפר את התורה או את דברי הנביאים. לא באתי להפר, כי אם למלאות. כי אמן אומר אני לכם: עד כי יעברו השמים והארץ, לא תעבור יוד אחת או קוץ אחד מן התורה, עד אשר יקוים הכל. לכן, האיש אשר יפר אחת מן המצוות הקטנות האלה, וילמד את בני האדם לעשות כמוהו, קטון ייקרא לו במלכות השמים" (מתי, ה: 17-19).

הדרך הנכונה, שיש ללכת בה, לדעת הרב, היא ההבחנה בין הדת לנוכרים ("נוחזים") לבין הדת ליהודים ("תורת משה"). ולכן טען הרב, כי "נוחזים" היא הנצרות האמיתית: "דת בני נוח היא הדת האמיתית, היחידה והנצחית של הנוכרים, שיש לה יסוד משותף עם תורת ישראל. היא אינה אלא הנצרות האמיתית, כלומר: מה שהנצרות הייתה צריכה להיות ומה שתהיה כאחד הימים. לפי היהודים הריהי הדת האמיתית של ימות המשיח" (1: 128). כן הבהיר לו הרב ש"דת בני נוח" אינה שוללת לגמרי את האמונה בישו, בתנאי, שרואים בו נביא – אך לא דמות אל: "אם רק לא ייחסו לו את האלוהות, אין שום רעה לעשות ממנו נביא" (שם: 106).

מדוע השתדל בן-אמוזג לשכנע את פאלייר לא להתגייר? כדי שפאלייר יעודד את תנועת "נוחזים", שהיא הנצרות האמיתית. הרב הסביר זאת לפאלייר בדברים אלה: "כדי להתחיל עמך ובך את התנועה הדתית הזאת, שתביא את הנצרות לידי התפתחותה האחרונה" (שם: 130). ועל כך הוסיף הרב: "אם תלך בדרך שסללתי לפניך, והיית אתה האיש שאליו ציפיתי" (שם).

כאמור לעיל, התכתב פאלייר עם הרב בן-אמוזג כשלוש שנים (1895-1898), עד כשנתיים לפני מות הרב (ב-1900). בהדרגה הסתגל פאלייר לרעיון, שמוטב לו לא להתגייר, כפי שהציע לו הרב בן-אמוזג, אלא שעדיין חיפש פאלייר חיזוקים לכך מצד רבנים חשובים בני דורו. תחילה פנה אל הרב הראשי של מחוז ליאון, הרב אלפרד לוי, שכיהן במשרה זו בשנים 1880-1905 ולאחר מכן נתמנה לרב ראשי של יהודי

צרפת (הערה 10, כרך כא: 374). על פגישותיו עם הרב לוי בליאון כתב פאלייר: "פעמיים או שלוש ביקרתי בבית הרב הראשי, אלפרר לוי. הרב הזה עמד באופן מוחלט על דעתו ויעצני, שהשיטה הדתית המחוכמת, שעלי להתנהג על פיה, היא אותה שיטה, שצוינה על ידי הרב הליוורני" (156: 1). חיזוק זה לא סיפק את פאלייר והוא פנה לתלמידו של בן-אמוזג ויורשו ברבנות, הרב ד"ר שמואל קולומבו (1868-1923).²⁰ אף הוא תמך בהצעת בן-אמוזג, ואמר לפאלייר: "אתה תוכל "להביא תועלות גדולות יותר ויקרות יותר לשאלת עם-ישראל, אם לא תתגייר לדת הכהונה" (שם: 157).

עד כמה קשה היה לפאלייר לקבל הצעה זו מוכיחה העובדה, שלמרות החיזוקים הנ"ל, חיפש פאלייר חיזוקים נוספים. הוא פנה בכתב למורה מנחם אריה השילוני בא"י, שלימד את פאלייר עברית מודרנית בהתכתבות, כפי שנראה בסעיף הבא. פאלייר שטח לפני מורו זה את בעייתו הרוחנית-דתית והשילוני הציגה, בשם פאלייר, לרב הראשי האשכנזי של ירושלים, "את עצם השאלה, שהצגתי בפני הד"ר שמואל קולומבו; וגם הוא קיבל תשובה פחות או יותר דומה לתשובתו של זה... ודעותיו התאימו בכל לדעות ששמעתי לפני כן מפי אליהו בן-אמוזג" (157: 1). על תשובה זו כתב פאלייר בספרו, שהיא הוכיחה לו, "שהרב הליוורני לא הביע לי כלל דעה פרטית, שאינה מיוסדת על המסורת" (שם). ולמרות הבנה זו חיפש פאלייר חיזוק נוסף לדעה זו: "באמצעות ידיד אחר בגרמניה קיבלתי תשובה שלישית, שנמסרה על-ידי הרב ד"ר יעקב, רבה של דורטמונד" (שם: 158). גם הוא סבר, כקודמיו, שמוטב לפאלייר שלא להתגייר. לידידו של פאלייר, שפנה אל הרב יעקב בשם פאלייר, כתב הרב הזה: "הרי עצתי לידיך... שיעשה בדיוק ההפך ממה שעשה פולוס הקדוש ויקרב את אומות העולם לאלוהי ישראל" (שם: 169).

עתה קיבל עליו פאלייר את הדין והחליט שאינו מתגייר, אך המשיך להתקרב ליהדות – הן לספרי היסוד שלה והן לארגוניה שפעלו בדורו. טבעי אפוא, שעם הקמת ההסתדרות הציונית, הצטרף אליה פאלייר: "תמכתי ברעיון הציוני מתוך נאמנות לאותו ישראל, שאליו הקדשתי את כל חיי. על ידי זה הייתי שותף לעבודת הציונים בפרזו, והיו רואים אותי באספות העם, שהיו מתכנסות למען תחייתה של א"י" (שם: 172). לפי עדותו במכתביו האחרונים למורו בא"י – השילוני – אנו למדים, שפאלייר הצליח להשפיע על צעירים יהודים גם מחוץ לצרפת – באלג'יריה ובתוניס – להצטרף לתנועה הציונית (1: 8). הוא עצמו היה ציוני נלהב, נבחר אפילו לנשיא ההסתדרות הציונית בפרזו ופעל להפצת הציונות ולחיזוקה וגם להפצת העברית בין הציונים, כולל הדיבור בה.

מאז שהתחיל פאלייר ללמוד עברית, בעקבות עיונו בסידור התפילה בבית-הכנסת, בהיותו בן 17 – לא חדל מפעילות לימודית זו. כאשר התקרב לציונות, התרשם מאוד ממפעל היישוב היהודי החדש בא"י, אך יותר התפעל מההצלחה של היישוב הזה לעשות את העברית ללשון החיים בארץ: "אם קיומו של העם היהודי הוא נס; תחייתה של השפה העברית היא מפעל פלאים" (21:1). הוא סבר, שגם בתפוצות אפשר ורצוי להשתמש בעברית אפילו בדיבור. מכל מקום, הכרח לדעתו להגביר את הפעילות להפצת העברית בתפוצות. הוא הסביר זאת בכך, ש"השפה איננה רק מכשיר, אלא נשמה" (שם). וכך הגיע למסקנה – שיהודים לא מעטים בתפוצות עדיין לא הגיעו אליה גם בימינו – והיא: "שיהדות שאיננה יודעת עברית, היא יהדות פחותה וגרועה" (שם).²¹ אין אפוא תמה, שבפעילותו הציונית דאג גם להפצת העברית, כולל הדיבור בה, כפי שאתאר להלן.

כדי להכיר את החיים החדשים בא"י ואת התרחבות העברית ומידת השימוש בה בחיי יומיום בארץ-ישראל; חתם פאלייר על העיתון העברי "חבצלת", מראשוני העיתונים העבריים בא"י (1870-1912, חודשים אחדים הופיע עיתון זה עוד לפני כן, בשנת 1863). משנת 1872 הופיע עיתון זה בעריכת י"ד פרומקין (1850-1914) וא' בן-יהודה השתתף בו. עוד לפני עלייתו לארץ ועבד בו זמן מה גם לאחר עלייתו לארץ.

בשבועון "חבצלת" מצא פאלייר מודעה, שפרסם מורה לעברית (נחמן ליב שאוולאנסקי²²), שהציע את שירותיו ללמד עברית חיה בשיטת ההוראה החדשה, שנודעה בשם "עברית בעברית".²³ אלמלית, שתרגם לעברית את ספרו של פאלייר, "המקדש הנעלם" (הערה 1), ציין במבוא שהוסיף לספר המתורגם, שאותו מורה, שלימים עברת את שמו ל"השילוני", היה מיומן להוראת עברית על-פי שיטת "עברית בעברית" והוא אף לימד על-פי שיטת הוראה זו בבית הספר "למל" בירושלים ביחד עם דויד ילין, אחד ממפתחי שיטת הוראה זו.²⁴ כן לימד השילוני – בשיעורים פרטיים – את שני בניו של עורך "חבצלת", י"ד פרומקין: את גד פרומקין (לימים היהודי היחיד שכיהן כשופט עליון בא"י, בימי המנדט הבריטי) ואת אחיו זלמן.

כאשר התברר לפאלייר, שבעל המודעה הוא גם ממשתתפי העיתון, ברשימות ובעיקר בתרגום של סיפורים מגרמנית לעברית,²⁵ ופאלייר התרשם לטובה מסגנונו העברי הנאה של השילוני – כתב אליו פאלייר (בגרמנית) וביקשו ללמדו עברית חיה בהתכתבות. כדי לשכנע את השילוני להסכים לכך, הדגיש פאלייר במכתבו אליו, שהוא יהיה מאושר, אם

השילוני ייענה לבקשתו והסביר זאת בכך, שאף-על-פי שהוא שולט בשפות אחדות, הרי ידיעה טובה של העברית היא בעיניו "גולת הכותרת לכל ידיעותיו" (8: 1). לשמחת פאלייר הסכים השילוני להצעת פאלייר והלימוד נעשה בהתכתבות. פאלייר שלח לו חיבורים בעברית והשילוני תיקן את הטעון תיקון והוסיף הערות הסבר לתיקוניו (7: 1). תחילה כתב פאלייר עברית באותיות מרובעות, אולם לאחר שהשילוני שלח לו את הצורות של אותיות-הכתב העבריות; השתמש פאלייר באותיות אלה, המקובלות בכתיבה של מבוגרים (שם: 8).

במכתביו העבריים סיפר פאלייר למורו, השילוני, את תולדותיו וגם חוויות עזות שחווה. לדוגמה: באחד ממכתביו סיפר למורו, שבשבתו בלילה אחד במנזר, קרא פרק ג' בספר המקראי "שמואל-א". פרק זה מתאר את הפעם הראשונה, שהתגלה ה' לשמואל הצעיר. תחילה לא הבין שמואל מיהו הדובר אליו, עד שעלי הכוהן גילה לו, שהוא שומע את דברי ה', והדריך אותו כיצד להגיב לדברי ה', שהוא שומע. כאשר קרא פאלייר את התיאור הזה, הוא "הרגיש פתאום כאילו קול קורא אליו: קום ועזבת את המקום הזה וקיבלת את תורת ישראל הטהורה, האמיתית" (שם).

הלימוד בהתכתבות עם המורה השילוני בא"י נמשך כשלוש שנים (כנראה בשנים: 1901-1903). פאלייר התקדם בקצב מהיר ואף ניסה לדבר עברית, ועל כך כתב למורו בא"י (השילוני), כפי שסיפר אלמליח: "ובאחד הימים הודיע למורו, שנודמן לו לדבר עברית, פה אל פה. וישמח על כך שמחה גדולה כמוצא שלל רב" (8: 1). מאז הוסיף פאלייר להתיימן גם בדיבור עברי וניצל כל הזדמנות לדבר בה ואף להרצות בה. הוא סיפר, שכאשר ביקר אוסישקין בפריז, קידמו פאלייר, כנשיא ההסתדרות הציונית המקומית, בנאום עברי (שם) – ולא היה זה מקרה יחיד. פאלייר השתתף בארגון "התאחדות עולמית של צעירים עבריים", שכנס קונגרס בכל שנתיים. בשנת 1916 הגיע פאלייר לפריז ופתח את הקונגרס הראשון של "התאחדות" זו בנאום עברי. הוא נימק זאת כך: "כדי להבליט ולהדגיש את אופיה היהודי בהחלט של הסתדרות זו" (171: 1).

פאלייר התמיד שנים רבות לדבר עברית וגם להרצות בעברית: הוא הרצה בעברית גם בקונגרס של "הסתדרות צעירים עבריים", שהתכנס בג'נבה ב-3 באוגוסט 1930 (19: 1). בשנות ה-30 הראשונות של המאה העשרים הרצה פאלייר בעברית לפני סטודנטים יהודים מא"י שלמדו בפריז. סיפר על כך המורה וחוקר א"י, יעקב הרוזן (1899-1977), שלמד אז לימודים אקדמיים בפריז וסיימם בשנת 1936. בתקופת לימודיו בפריז, שימש הרוזן יו"ר "המועדון הפלשתינאי". בתפקיד זה הזמין את פאלייר להרצות בעברית לפני הסטודנטים מא"י: "הייתי פונה אליו מפעם לפעם,

לשם קריאת הרצאה. א.פ. נענה לי תמיד ברצון".²⁶ את הרצאותיו בעברית תיאר הרוזן כך: "דיבר עברית שוטפת, הביע את מחשבותיו בחופשיות, כאילו הייתה לשון המקרא שפת אמו, רק הצליל הצרפתי הודגש במשפטי" (שם: 96).²⁷ כאשר מלאו עשר שנים למותו של אחד העם (2 בינואר 1932). הזמין הרוזן את פאלייר להרצות בעברית לסטודנטים מא"י על משנתו הציונות של אחד העם. על הרצאה זו כתב הרוזן: "א.פ. דיבר כדרכו בעברית מרתקת ועניינית מאוד" (שם).²⁸

מכתב עברי של פאלייר

בסיום פרק זה אביא מכתב עברי, שכתב פאלייר למורו בא"י, השילוני; ותחילה פרטים אחדים על הרקע למכתב עברי זה. כאמור לעיל, התכתב פאלייר עם מורו, השילוני, שחי בא"י. התכתבות זו, לשם לימוד עברית חדשה, ארכה כשלוש שנים (1901-1903). לאחר מכן נסע השילוני לארה"ב. בשנת 1930 הזמין ד"ר סטיפן וויז (1874-1949), רב רפורמי ועסקן ציוני חשוב בארה"ב,²⁹ את פאלייר לסיור הרצאות בקהילות היהודים בארה"ב. מן העיתונות נודע לשילוני על הרצאה אחת של פאלייר והוא הגיע לאותו מקום – ואז נפגשו שניהם לראשונה. לאחר שחזר פאלייר לצרפת, פרסם השילוני (בעיתון "טאג", בניו-יורק) מאמר ארוך על פאלייר ושלח לו, לצרפת, את גיליונות העיתון, שבהם פורסם מאמרו. על כך קיבל מפאלייר גלוית תודה בעברית חתומה בשמו "חביב פאליער" ("חביב" – כתחליף עברי לשם הלועזי שלו, "אמה" ו"פעליער" בכתיב יידי). גלויה זו היא מחודש אלול תרצ"א, והרי הטקסט העברי של גלויה זו ככתבו, כפי שנדפס בספר "המקדש הנעלם":

לכבוד ידידי היקר, מר לייב שילוני

מאד השתוממתי אך שמחתי עוד יותר בקבלי תמול את מכתבו אחרי כל השנים שעברו חלפו כחלום מבלי שמע דבר אף אחד איש מרעהו. אבל לעולם לא שכחתי את ידידי היקר ומורי אשר למדני שפת עבר כשפה חיה לפני שנים רבות. ראש הרכונים של פאריז שלח אלי את מכתבו. הנני רחוק מפאריז עד לחצי החדש הזה אחרי כן אשוב לביתי ומשם אכתב לו מכתב גם אני. תודה רבה על העתונים.

ברגשי ידידות רבה ונאמנה

חביב פאליער

הערות

1. במקורו הצרפתי (Le sanctuarie inconnu) הופיע הספר בצרפת, בשנת 1926, ומיד עם הופעתו עורר התעניינות רבה. אין אפוא תמה, שכעבור זמן לא רב הופיעו תרגומים ללשונות אחדות: לגרמנית (1927) ולאנגלית (1928). התרגום לעברית, שנעשה ע"י א' אלמליח, הופיע רק בשנת 1946 (אמה פאלייר. המקדש הנעלם – פרשת "התגיירותי", ירושלים: הוצאת הספרים הארץ-ישראלית בסיוע מוסד הרב קוק, 1946. המובאות שלהלן הן מהתרגום העברי הזה).
2. Lhevinne, I. "'The Unknown Sanctuary' – The Fascinating Story of Why Aime Palliere, A Devout Catholic, Became a Jew," *The American Hebrew*, Vol. 122, No. 20, March 23, 1928, p. 703.
3. הוא תיארו כך: "ספר דקרוק קטן של שאבו" (46: 1).
4. בתפילה נוספו למזמור, קמה" שבספר "תהלים" 3 פסוקים: שניים לפני מזמור "קמה", ופסוק אחד לאחריו. לפני מזמור "קמה" נוספו בתפילה שני פסוקים ממזמורים אחרים ב"תהלים": הפסוק הנוסף הראשון הוא: "אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה" (פד: 5), והפסוק הנוסף שאחריו, הוא: "אשרי העם שככה לו, אשרי העם שה' אלוהיו" (זהו פסוק 15, האחרון, של המזמור הקודם, "קמד"). על יסוד הפסוק הראשון הנוסף, מכונה התפילה הזאת בפי העם "אשרי". לאחר מזמור "קמה" נוסף בתפילת "אשרי" פסוק אחרון (18) ממזמור "קטו": "ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם, הללויה" (קטו: 18). בתפילת "אשרי" הוסיפו פסוק זה למזמור "קמה", כי מזמור זה אינו מסתיים בתיבה "הללויה", לכן הוסיפו פסוק המסתיים בתיבה זו.
5. "עד שהיה למשל: פלוני בקי בזה כמו יהודי ב'אשרי'" (לוינסקי, יו"ט. אנציקלופדיה של הווי ומסורת ביהדות, חלק א, ת"א: דביר, 1970, עמ' 48).
6. חז"ל עמדו על כך (ברכות, ד: ע"ב) והסבירו זאת; משום שהאות "נון" פותחת פסוק, המציין מפלת בני ישראל: "נפלה, לא תוסיף קום – בתולת ישראל" (עמוס, ה: 2).
7. גם סטיילס השתמש בספר "תהלים" להוראת עברית, כמתואר בפרק עליו (שער שני, פרק שלישי).
8. מרגליות, מ' (עורך). אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, כרך ב, ת"א-ירושלים: צ'צ'יק ומוסד הרב קוק, תש"ז, עמ' 597.
9. הרמתי, ש'. סוד שיח, ת"א: ירון גולן, 1992, עמ' 180-181.
10. אנציקלופדיה עברית, כב, ירושלים, תש"ל, עמ' 390.

11. בספרו של פאלייר נכתב, שהספר תורגם להולנדית ופורסם בהאג בשנת 1682 (1: 46). כן תורגם הספר פעמים אחדות לאנגלית (אוצר ישראל, כרך 6, ניו־יורק, "פרדס", תשי"ב, עמ' 113).
12. יהודה אריה ממודנה. שלחן ערוך, העתיק שלמה דאבין, וויען, 1867. בספר זה ציין המחבר גם את יחס היהודים ללשון העברית, והעיר שבדורו: "ידיעתה נפוצה למדי אפילו בדיבור" (9: 181). כן עולה מדבריו, "שדיבור עברי היה מקובל גם בין יהודי אשכנז בדורו" (שם).
13. פאלייר הסביר זאת בכך, שבהיותם יתומים, גדלו בבית דוד, אלא שהוא לא "טיפל כנראה לגמרי בצורכיהם הרוחניים" (1: 51) – זאת עשו האחיות הנוצריות בבית החולים.
14. כך מכונה קבוצה של מזמורים בספר "תהלים" (קכ-קלד), כי כותרת כל מזמור היא, "שיר המעלות" (תוך שינוי קל במזמור "קכא", שם נאמר "שיר למעלות"). לכותרת זו הוצעו פירושים אחדים: 1) בין עזרת ישראל שבמקדש לעזרת נשים היו 15 מעלות. על המעלות עמדו הלוויים עם כלי שיר ואמרו שירה (משנה, סוכה, ה:ד). לפי זה "שירי המעלות" פירושם שירי המדרגות. 2) המילה "מעלות" משמעה, "עלייה". מזמורים אלה היו שרים עולי הרגל לירושלים. 3) "מעלות" היא צורה מסוימת של שיר או של ניגון.
15. במקרא חזרת תיבה זו 7 פעמים: 4 פעמים בצורת היחידה, "עלמה" (למעשה 3 פעמים "עלמה" ופעם נוספת "בעלמה") ועוד 3 פעמים בצורת הריבוי (פעמיים "עלמות" ופעם אחת "ועלמות"). הראשון שהציע לפרש את התיבה "עלמה" במשמע "בתולה", היה כנראה יוסטינוס העד (או "הקדוש"), הנחשב ל"אבי הכנסייה הראשון" (פדרבוש, ש'. הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1967, עמ' 135).
16. את הפופולאריות הרבה של ספר "תהלים" בקרב היהודים היטיב לנסח הסופר שלום אש (1880-1957) בספרו: בעל התהלים: "יש פסוק בתהלים המכוון אליך" (הרמתי, ש'. יסודות הקריאה, ת"א: עמיחי, 1976, עמ' 206). ספר "תהלים" תפס מקום חשוב גם בחיי לא־יהודים. כדוגמה לכך אביא את אוליבר קרומוול (1658-1599), מצביא אנגלי ושליט אנגליה בתקופת הרפובליקה. הוא היה ידוע בסובלנות דתית והתיר ליהודים להתיישב באנגליה, לאחר שגורשו ממנה 350 שנה לפני כן. היה לו קשר נפשי חזק לספר "תהלים", שתואר כך: "מאורעות חייו החשובים ביותר היו מסומנים בהבאת כתובים מספר תהלים. במכתביו הפרטיים, כנאומיו הציבוריים ובכית המחוקקים היו תמונות ומשלים וביטויים מספר תהלים שגורים בפיו ובעטו, כאילו מתוך הגותו בהם תמיד, נעשו חלק מעצם חייו" (פדרבוש, הערה 15, עמ' 170).
17. אנציקלופדיה עברית, ט, ירושלים, תש"ך, עמ' 39.

18. *Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. 8, New York, 1942, p. 380.
19. סידרתי את רצף המצוות הללו עפ"י האות הראשונה של כל שם מצווה (רשימה זו היא על-פי התלמוד, מסכת סנהדרין, נו: ע"א): 1) אבר מן החי (כלומר: האיסור לאכול בשר שנחתך מבעל-חיים בעודו חי); 2) ברכת ה' (האיסור לחרף ולגרף את האלוהים); 3) גזל (איסור גזל); 4) דינים (הכוונה להושיב בתי דין שידונו בצדק); 5) הריגה (האיסור לשפוך דם אדם); 6) זנות (האיסור על גילוי עריות); 7) עבודה זרה (איסור עבודת אלילים). בן נוח, המקיים את שבע המצוות הללו, נחשב ל"גר תושב" והוא מחסידי אומות העולם ויש לו חלק לעולם הבא.
20. פרטים עליו: אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 5, ירושלים, 1971, עמ' 747.
21. הרמב"ם קבע, שמצווה ללמוד עברית (פרטים – בספרי: עברית חיה במרוצת הדורות, ת"א: מסדה, 1992, פרק רביעי). על חשיבות ידיעת העברית לתפילה וללימוד – דנתי בספרי: הבנת הנקרא בסידור ובמקרא, ירושלים: המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, 1983, פרק ראשון ("האם הכרח ללמד עברית בתפוצות?").
22. הוא תרגם סיפורים מגרמנית לעברית והם נדפסו בעיתון "חבצלת". כל סיפור – בהמשכים אחדים (הדגמה, להלן הערה 25). בתרגומיו חתם את שמו כך: "נ.ל. שבלנסקי".
23. פרטים על שיטת הוראה זו ועל מפתחיה בא"י – בספרי: שלושה מורים ראשונים, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 1984.
24. פרטים עליו ועל שיטת ההוראה שפיתח – בספרי, הנזכר בהערה 23 (בפרק שני).
25. הסיפור המתורגם "היהודים מנירנברג" התחיל להופיע ב"חבצלת", שנה 29, גיליון 44 (טז באלול תרנ"ט). ההמשכים בגיליונות: 45, 46. וההמשך בכרך הבא (שנת ה-30 ל"חבצלת") בגיליונות 3, 4, 5, ואח"כ בגיליונות 26-29. הסיפור המתורגם "מלכת פולין" התחיל להתפרסם בכרך 31 (תרס"א), בגיליונות 26-39, והסיום בכרך 32 (תרס"ב), גיליון 1.
26. הרוזן, י'. "עברית בפי נוכרים", בספר: בנתיבי הגות ותרבות (ערך: י' שפירא), ירושלים-ת"א: ברית עברית עולמית והוצאת יבנה, 1970, עמ' 95.
27. זהו גורלו של הלומד לשון חדשה לאחר הגילאים 10-12, כפי שהסברתי בספרי: הודאת עברית לאנאלפביתים, ת"א: תרבות וחינוך ומשרד החינוך והתרבות, 1964, עמ' 99-108.
28. מעניין לציין, שלאותו מעמד הזמין הרוזן גם את המשורר זלמן שניאור.

בבואו לאולם אמר שניאור להרוזן, שהוא עומד להרצות בידישי. כל מאמציו של הרוזן לשכנע את שניאור להרצות בעברית – לא הועילו: "בצר לי פניתי אל יצחק נידיץ (1868-1944, פעיל בתנועת 'חייבת ציון' ואח"כ בתנועה הציונית. התעשר ממסחר ותמך במפעלים ספרותיים עבריים – ש"ה) ועלה בידו לשכנע את שניאור לדבר עברית" (26: 96).

29. סטיפן שמואל נולד בבודאפשט, בשנת 1874. מ-1893 רב בעיר ניו-יורק ועסקן ציוני חשוב. בשנת 1907 יסד את "בית הכנסת החופשי" (רפורמי), שלחבריו יש חופש דעות גמור בעניינים דתיים וחברתיים-מדיניים. אשתו, לואיז, תרגמה את ספרו האוטוביוגרפי של פאלייר לאנגלית (1928).

שער שלישי

דברי נוצרים, שנזכרו בשערים הקודמים – בשבח העברית ובחשיבות לימודה

סדר האישים בשער זה – לפי שנת הלידה

בצד כל שם בעמוד זה ניתן המספר הסידורי שלו בסדר האישים שלהלן.

35	וויט, אנדרו	22	אדיסון, ג'וזף
36	וינשה, אוגוסט	8	אואקולמפאדיוס, יוהאן
33	לוצה, רודולף	31	אוואלד, ג'ורג'
9	לותר, מרטין	13	אוזיאנדר, אנדריאס
18	לייטפוט, ג'ון	1	אוריגינס
19	מילטון, ג'ון	4	אקווינו, תומאס
11	מינסטר, סבסטיאן	16	בוקסטורף, יוהאן (האב)
25	סטיילס, עזרא	21	בייטס, ויליאם
15	סרווטוס, מיכאל	3	בייקון, רוג'ר
14	פאגיוס, פאול	38	בלפור, ארתור ג'יימס
40	פאלייר, אמה	23	בלקוול, תומאס
12	פורסטר, יוהאן	17	בראדפורד, ויליאם
10	צווינגלי, אולריך	26	ג'ונסון, סמואל
39	קלודל, פול	29	גזניוס, וילהלם
5	קלמנס החמישי	24	גייל, בנימין
37	קניג, אדוארד	28	דום, כריסטיאן
7	רויכלין, יוהאן	32	דליץ, פרנץ
34	רינאן, ארנסט	6	דנטה, אליגיירי
20	שארפ, ג'יימס	30	היינה, היינריך
		2	הירונימוס
		27	הרדר, יוהאן

213-211..... הערות

1. אוריגינס (185-254) – מאבות הכנסייה וממבססיה הפילוסופיים של הנצרות. הוא פירש את המקרא על דרך האלגוריה (פרטים נוספים עליו – בשער ראשון, פרק ראשון).

אוריגינס הכיר, שכדי להבין היטב את התנ"ך, הכרח לדעת עברית ולקרוא את התנ"ך במקורו העברי. לכן למד עברית מפי חכמים יהודים בא"י.¹ בהקדמתו לספר "תהלים" כתב, שרק לאחר שלמד עברית בא"י, הבין את כתבי הקודש לאשורם (1: 130) – קרי: ספר שבהערה 1 ב"הערות" שבסוף שער זה, בעמוד 130, וכך גם להלן, בהפנייה ל"הערות" אלה. במבע: "השוו למספרים", הכוונה למספרי האישים שבלכסיקון זוטא זה).

לאחר שידע עברית, תיקן את נוסח "תרגום השבעים" על-ידי השוואה לנוסח "משושה" (שישה מקורות) בשם "הכספלה" (פירוט ששת המקורות – בשער ראשון, פרק ראשון, הערה 5).

יחסו החיובי לעברית בא לידי ביטוי גם בעובדה, שכאשר מנה את מעלותיה של צעירה אחת, ציין בראש כולן את שקידתה בלימוד העברית (1: 171). הרי מובאה מדבריו, המוכיחה את הערצתו לעברית כלשון הראשונה, שניתנה לבני האדם:

– העברית היא הלשון, שניתנה לאדם מקדם ונשארה בזרע ההוא (הכוונה: לעם ישראל – ש"ה), שאיננה חלק שום מלאך או שר; כי אם חלק אלוהי (1: 136).

2. הירונימוס ("ג'ירום הקדוש": 342-420) – "אבי הכנסייה הלטינית". גם הוא הכיר שאי-אפשר להבין היטב את התנ"ך אלא במקורו העברי, לכן למד עברית. הוא התחיל בלימוד זה, בהיותו בסוריה, מפי יהודי מומר, והמשיך בלימוד העברית בא"י, שאליה הגיע בשנת 386 ובה חי כל ימיו. בא"י תרגם – בעזרת חכמים יהודים – את התנ"ך מעברית ללטינית ותרגומו ("הוולגטה") נתקדש כטקסט רשמי על-ידי הכנסייה הקתולית. בתקופת שכתו בא"י כתב פירושים לספרים אחדים של המקרא וכלל בהם פירושים, שלמד מפי מורים יהודים (פרטים נוספים עליו – בשער ראשון, פרק ראשון, סעיף א).

הרי מובאה מדבריו בשבח העברית:

– העברית היא השפה הראשונה בעולם, אשר בה דיבר ה' ובה דיברו גם אדם וחווה (1: 131).

הערה: על רעיון זה חזרו חכמי הנוצרים במשך מאות שנים, כפי שנראה גם במובאות שלהלן; והיו שציינו, כי בשמים מדברים עברית – השוו למספרים (של סדר האישים כאן): 5-ב; 7-א; 12; 16-א; 17-א; 22-א; 27-א; 35.

3. בייקון, רוג'ר (1214-1294) – נזיר אנגלי-פרנציסקני, פילוסוף וחוקר טבע. ראשון לחוקרי הטבע על יסוד ניסויים. בדורות שאחריו זכה לכינוי "המורה המופלא". ספריו הוחרמו על-ידי הכנסייה, משום שנחשב לאפיקורס. כן נאשם כעוסק ב"מגיה שחורה" ולכן נאסר (1278) וישב בכלא שנים רבות.²

בייקון למד עברית במשך שנים רבות (2: 71), כנראה מפי מורים יהודים (שם: 49), ושלט בלשון זו, כפי שהעיד על עצמו. ואמנם, מכתביו אפשר להכיר זאת, בייחוד כאשר הסביר מילים שאולות מעברית או כאשר גילה טעויות של נוצרים, חוקרי עברית, בדורו (דוגמות – 2: 63-68). מתיקוניו לטעויות, שמצא אצל חוקרי מקרא שונים, מתברר שהיה בקי גם במקורו העברי של התנ"ך (על בייקון כתבתי בשער ראשון: פרק ראשון – סעיף ב). הוא טען, שהכמרים בדורו מסתפקים בתרגום הלטיני של המקרא העברי ("וולגטה") ואינם מבינים, שכדי לחדור לרוח המקרא הכרח לדעת עברית (2: 5, 41 – השו: 5; 14; 37-ב).

הרי מובאות אחדות מדבריו בשבח העברית (עפ"י הערה 2):

(א) – העברית היא הלשון, שבה התגלה אלוהים לעמו הנבחר; והספרים הקדושים, שנכתבו בעקבות התגלות האל – או לפחות בהשראתו – נכתבו בעברית (2: 22-23 – השו למספרים 14; 16-ד).

(ב) – את המקרא אפשר להבין רק במקורו העברי, שנמסר ישירות לעם-ישראל מפי האל. אין תרגום שיוכל למסור את המקור בדיוק רב, כי לכל מילה במקרא העברי יש נוסף למשמעה הסמנטי, גם משמע רוחני-מיסטי – וכל אחד משני המשמעיים הללו משפיע האחד על השני; מכאן הקושי לתרגם את המקרא העברי. מכל תרגום של המקרא אפשר, לכל היותר, להבין את המשמע הסמנטי, אך לא את המשמע הרוחני-מיסטי (2: 40-41 – השו לדעת צווינגלי, בנידון, להלן: מספר 10).

(ג) – המקור העברי של התנ"ך דומה ליין, שהוא טהור יותר בתבנית המקורית שלו, מאשר כשהוא נמזג מכלי לכלי (2: 28 – השו לעיל (ב) וגם למספרים: 7-ד; 9-א, ג; 10; 15-א, ב; 25-א; 27-ד; 37-א; 38-ב; 40-ד).

(ד) – את המקור לכל החכמות והידע יש לחפש בכתבים העבריים ובראש ובראשונה במקרא העברי, שהוא מקור ראשי לכל השכלה אנושית (2: 26 – השו למספרים 7-ב; 9-ב; 20; 25-ג; 26-ב; 27-ג).

4. אקווינו, תומאס (-איש: 1225-1274) – איטלקי, נזיר דומיניקני, תיאולוג ופילוסוף. נחשב לגדול התיאולוגים הנוצרים בימי הביניים. כתב פירושים לאחדים מספרי המקרא.

יצירתו החשובה – "מכלול התיאולוגיה" (1266-1273). בשנת 1323 הוכרז בכנסייה כקדוש.

הפילוסוף היהודי, שתרם רבות להפצת כתבי תומאס, היה יהודה רומאנו (כתבתי עליו – בשער ראשון, פרק שני – סעיף 1).
הרי מובאה מדברי תומאס על העברית:

– לשון הקודש עתידה לשוב לתחייה, בשוב האל עולמו, כפי רצונו מימי קדם (1: 141 – השו"ת למספרים: 27-א; 32-א; 38-א; 40-ו).
הערה: את המשפט הנ"ל של תומאס, העתיק עזריה מן האדומים ("דירוסי": 1514-1578) לספרו מאור עיניים (וילנה, 1866), עמ' 547, בדיונו על העברית כלשון הקודש.³

5. קלמנס החמישי (1264-1314) – אפיפיור יליד צרפת. כיהן כאפיפיור בשנים 1305-1314. ציווה לייסד קתדראות לעברית באוניברסיטאות ונימק זאת בצורך לדעת עברית, בייחוד לאנשי כמורה:

(א) – בושה וחרפה היא למטיפים בשם האל, שאינם יודעים את השפה, שבה גילה האל את רצונו ואת תורתו (1: 172 – השו"ת למספרים: 3; 14; 37-ב).

(ב) – אם תמיסמוקלס (מדינאי ומצביא יווני; נולד לערך בשנת 525 ונפטר לערך בשנת 410 לפני הספירה. יצר את הצי של אתונה וניצח את הפרסים בקרב סאלאמיס, ב-480 לפני הספירה – ש"ה) – טרח שנה תמימה ללמוד פרסית, לפני שנפגש עם המלך הפרסי; כי לא רצה לדבר אתו באמצעות מתורגמן; על אחת כמה וכמה אנו, הרוצים לפנות אל מלך מלכי המלכים ולדעת את תורתו – חובה עלינו לדבר אליו בשפתו הוא, שבה גילה לנו את רצונו (1: 172 – השו"ת למספר 22-א).

6. דנטה אליגיירי (1265-1321) – נחשב לגדול משוררי איטליה ולאחד הנציגים הבולטים של התרבות הנוצרית-מערבית בימי הביניים. חיבורו החשוב והמפורסם הוא "הקומדיה האלוהית" (1300-1321, שמה המקורי היה "קומדיה". את התואר "האלוהית" הוסיפו אחרים, משנת 1555 ואילך.⁴). זהו חיזיון אליגורי של נודדי הנשמה בשלוש הממלכות שבעולם הבא: התופת, טור הטוהר וגן-העדן (מחוז הזוהר). יצירה זו תורגמה ללשונות רבות, כולל לעברית, שבה נתפרסמו גם חיקויים אחדים: על-ידי

עמנואל הרומי (מאות 13-14), בשם "התופת והעדן"; על-ידי משה ריאטי (1388-1460), בשם "מקדש מעט" (ולכן כינוהו "דנטה העברי"), ועל-ידי משה זכות (1625-1697), בשם "תפתה ערוך".

דנטה למד עברית ואף העריץ לשון זו, כמוכח גם מן העובדה, שב"קומדיה האלוהית" שלו שיבץ מילים עבריות וגם תרזוים שלמים לא מובנים, הקרובים לפי הכרתם לעברית.⁵

הרי מובאות מדבריו בשבח העברית (על-פי 1: 141-142):

- (א) – השפה העברית היא השפה שנוצרה על שפתי הדיבור הראשון.
 (ב) – עם נשמת-אדם הראשונה, ברא האל גם שפה מיוחדת, צורת לשון ראשונה, לציין בה דברים (השוו למספרים: 12; 16-ב; 17-ב – ש"ה) וגם את בניין המשפטים והדיבור.
 (ג) – אדם וכל צאצאיו עד מגדל בבל, שכלל את הלשונות, דיברו בשפה ראשונה זו (השוו למספרים: 1; 2; 35).
 (ד) – בני עבר, שאנו קוראים אותם עברים, ירשו אותה. הם לבדם שמרו עליה אחרי נפילת המגדל.

7. רויכלין, יוהאן (1453-1522) – הומניסט גרמני, מאבות הרפורמציה הדתית בגרמניה ומלוחמי הצדק. נחשב לגדול יודעי העברית והתרבות היהודית בדורו. הניח את היסודות ללימוד העברית על-ידי הנוצרים במערב. רויכלין למד עברית בעזרת מורים יהודים, ביניהם פרשן המקרא, עובדיה בן יעקב ספורנו (לערך 1475-1550). לאחר שידע רויכלין עברית היטב, למד גם "קבלה". הוא היה פרופסור ראשון לעברית בגרמניה וכתב ספר דקדוק עברי לנוכחים, שממנו למדו דורות של נוצרים, כולל לותר (להלן – מספר 9. פרטים נוספים על רויכלין – בשער שני, פרק ראשון).

הרי דברים שאמר רויכלין בשבח העברית:

- (א) – בעברית דיבר האל עם בני-האדם ובני-האדם עם המלאכים, פה אל פה – ולא על-ידי שליח; פנים אל פנים, כדבר איש אל רעהו (1: 150 – השוו למספר 17-ב).
 (ב) – כל אמת – דתית, מוסרית או מדעית – נתגלתה לראשונה לבני האדם על-ידי השראה אלוהית ישירה, שפעלה תחילה בעם-ישראל, באמצעות הלשון העברית. כל חכמות העמים נובעות ממקור היהדות (2: 125-126 – השוו למספרים: 3-ד; 9-ב; 20; 25-ג; 26-ב; 27-ג).
 (ג) – תמיד כאשר אני קורא עברית, הרי זה כאילו ראיתי את אלוהים מדבר אלי פנים אל פנים.⁶ (השוו למספר 17-א).
 (ד) – כדי להבין כהלכה את דברי האל לבני האדם; הכרח לקרוא את

המקור העברי של התנ"ך, כי אין תרגום שהוא ממש מדויק. תרגום דומה לייך הנמוג מחבית לחבית (2: 128 – השו"ל למספרים: 3-ב, ג; 9-א, ג; 10; 15-א, ב; 25-א; 27-ד; 37-א; 38-ב; 40-ד).

(ה) – לשון העברים – פשוטה, נקייה ובלתי מסורסת; קצרה, קדושה ועקבית (1: 149-150 – על קיצורה של העברית השו"ל למספרים: 9-ז; 10-ד; 21-ד; 32-ב; 34-א).

(ו) – בהשוואה לעברית, כל השפות הן עניות ונחשלות. למרות עתיקותה היא העשירה ביותר. השפות האחרות שואכות ממקורה הקדמון (1: 150 – השו"ל למספרים: 9-ד; 10-ג).

8. אואקולמפאדיום, יוהאן (1482-1531) – כומר גרמני ותיאולוג, ממנהיגי הרפורמציה בגרמניה ובשווייץ (מנהיג האגף בבזל).

הוא נרשם ללימודי משפטים בבולוניה (איטליה), אך חזר בו ושכח להיידלברג (גרמניה) כדי ללמוד תיאולוגיה. בשנת 1515 פעל כמטיף בבאזל. בשנת 1523 נתמנה מרצה לכתבי הקודש באוניברסיטה. הוא נפטר ב-24 בנובמבר 1531.⁷

יוהאן ידע עברית והוקיר מאוד את הלשון הזאת. אוהב עברית אחר, מינסטר סבסיטאן (להלן מספר 11) – שידע על חיבתו הגדולה של יוהאן לעברית – חיבר עליו הספר בעברית וגם כתובת עברית, שנחקקה על מצבתו של יוהאן (1: 148 – על חקיקה עברית על מצבות של נוצרים ראו במספרים: 10, 17).

הרי דעתו על העברית:

– העברית היא השפה הקדושה, והזנחתה גרמה להרבה כפירה ושגיאות (1: 148 – השו"ל למספרים: 9-ח; 13).

9. לותר, מדטין (1483-1546) – תיאולוג גרמני, פרופסור לתיאולוגיה באוניברסיטת ויטנברג. מחולל הרפורמציה הפרוטסטנטית הגרמנית.

לותר למד עברית, כדי להבין היטב את דברי האל בתנ"ך המקורי (העברי) וכדי להתווכח עם מתנגדיו הקתולים, כפי שאמר מפורשות: "אני יודע עברית במידה, שאוכל לעמוד במלחמה עם כל מתנגדי" (1: 160 – השו"ל למספר 10). לאחר ששלט יותר בעברית, תרגם את התנ"ך לגרמנית (סיים בשנת 1534), כדי שכל דובר גרמנית יוכל להבין טוב יותר את התנ"ך. תרגום זה היה גם אבן-פינה ללשון הספרות-הגרמנית החדשה ("גרמנית עליונה חדשה").

יחסו ליהודים עבר מהפך חד: מאוהב לאויב, כנראה בשל אכזבתו מהם,

על שלא היו מוכנים לקבל את הנצרות על-פי התיקונים שלו (פרטים נוספים עליו – בשער שני, פרק שני).

לותר הוא דוגמה מובהקת לנוצרי שאהב עברית, אך שנה יהודים ויהדות (השוו למספרים: 12; 16).

הרי מובאות אחדות מדבריו בשבח העברית:

(א) – רק העברים שתו ממקורות המעיין: היוונים נזקקו למי נחל, היוצאים מן המקורות, והלטינים הרוו את צמאונם במי ביצה.⁸ (השוו למספרים: 3-ב, ג; 7-ד; 10; 15-א, ב; 25-א; 27-ד; 37-א; 38-ב; 40-ד).

(ב) – עברית היא הלשון העתיקה ביותר והמקור לכל חכמה (10: 221 – השוו למספרים: 3-ד; 7-ב; 20; 25-ג; 26-ב; 27-ג).

(ג) – מזלזלים בלשון העברית מפני חוסר אמונה או מפני שאנשים מתייאשים ללמוד אותה. אכן, בלי ידיעת העברית מן הנמנע להבין את כתבי הקודש, כי גם הברית החדשה, למרות היותה כתובה יוונית – מלאה יסודות עבריים (1: 161 – השוו למספרים: 10; 20).

(ד) – השפה העברית עשירה כל-כך, עד ששום שפה בעולם אינה מתקרבת לעושרה. רבות ממילות העברית: שרות ומזמרות, ממללות ומשבחות, מעריצות ומפארות, מקלסות ומברכות; ובשפתנו אנו – רק תרגום אחד להן. בייחוד עשירה העברית בענייני קודש, בה עשרות שמות לאל – ולנו רק מילה אחת "גוט". לכן בצדק נקראת העברית "לשון הקודש" (1: 161 – לגבי עושרה של העברית השוו למספרים: 7-1; 10-ג. לגבי העברית כלשון הקודש, השוו למספר 4, ועיינו ב"הערות" שבסוף פרק זה, הערה מספר 3).

(ה) – השפה העברית היא המיוחדת שבלשונות והעשירה ביותר מבחינת נושאים, והיא גם הטהורה ביותר, כי אינה פושטת ידיה לקבל דבר מלשונות אחרות, ויש לה צבעים משלה.⁹

(ו) – לעומת העברית, גרמנית היא שפה ענייה, כי היא נזקקת לשאול ביטויים רבים מלשונות אחרות (1: 168 – השוו למספרים: 7-1; 24).

(ז) – למילים של העברית יש עוז מיוחד. מן הנמנע להביע בשפה אחרת כל-כך הרבה בדרך קצרה על-כך, כמו בעברית (1: 161 – על הקיצור בעברית השוו למספרים: 7-ה; 10-ד; 21-ד; 32-ב; 34-א).

(ח) – בעזרתה של השפה העברית אפשר לחדור לפני ולפנים של האמונה הנוצרית (8: 88 – השוו למספרים: 8, 13).

(ט) – את דעת העברית, גם אם היא מעטה, אני מוקיר יותר מזהב תועפות (1: 160 – השור למספר 40-ה).

10. צווינגלי, אולריך (1484-1531) – כומר ותיאולוג שוויצרי, מראשי תנועת הרפורמציה הדתית בשוויץ.

הוא למד עברית כדי להבין היטב את כתבי הקודש, כי סבר, שכל תרגום מציע רק מילים מקבילות – אך לא את רוח התנ"ך העברי (1: 161 – השור: 3-ב), וגם כדי שיוכל להתעמת ביעילות את הקתולים מתנגדיו (כמו לותר, מספר 9). לדעתו, ללא ידיעת עברית אי-אפשר להבין היטב גם את "העברית החדשה", אעפ"י שנכתבה ביוונית; כי כותביה היו יהודים והם החדירו לכתיבתם היוונית לא רק מרוח העברית, אלא גם ניבים ודרכי ביטוי עבריים (שם. כך טען לותר – מספר 9, ואחריו גם שארפ – מספר 20).

לאחר שלמד היטב את התנ"ך המקורי (העברי), קבע שהתנ"ך – ולא הכנסייה – הוא הסמכות העליונה בענייני דת (כך סבר גם לותר – פרטים: בפרק עליו – שער שני, פרק שני). מאחר שלמד את התנ"ך במקורו העברי: "הותקף על-ידי מתנגדיו הקתולים כנוטה ליהדות" (1: 162).

צווינגלי נפל בשדה הקרב (ב-11 באוקטובר 1531) במלחמתו על דעותיו ועל אמונתו הדתית (פרטים נוספים עליו – בשער ראשון, פרק שלישי, בסעיף על בשנשטיין, שהיה מורו לעברית).

ידידו קונרד פליקאן (1478-1556 – הבראיסט מובהק וחוקר מקרא נוצרי, היה הראשון שפרסם ספר דקדוק עברי קצר. בשנת 1501 הזמינו צווינגלי לכהן כפרופסור לעברית באוניברסיטת ציריך) – חקק על מצבתו של צווינגלי שני פסוקים בעברית מספר "תהלים":

– "כי לעולם לא ימוט / לזכר עולם יהיה צדיק: / משמועה רעה לא יירא/ נכון לבו, בטוח בה' " (קי"ב: 6-7).

הערה: חקיקת תיבות עבריות על מצבות של נוצרים – גם במספרים אלה: 8; 17.

צווינגלי תרגם את התנ"ך בתוספת ביאורים (במפעל זה השתתף ידידו קונרד פליקאן, שנזכר לעיל).

בהקדמתו לספר "ישעיהו" תיאר צווינגלי את התרשמותו מהלשון העברית:

(א) – אחרי שהחילותי לא רק להבין עברית, אלא גם להעריך אותה – מצאתי את לשון הקודש (ראו על כך בהערה 3 – ש"ה) למעלה מכל המשוער – משכוללת, מקסימה ועדינה (1: 162).

(ב) – אין שפה אחרת המענגת ומשמחת את נפש האדם כשפה העברית, השופעת יפעה נפלאה של ציורים וסמלים (שם).

- (ג) – אין שפה בעולם העשירה בעברית בצורות הבעה רבות־פנים ומשמעות וציוירי־לשון (שם – השו"ל למספרים: 7-1; 9-7).
- (ד) – אני מרהיב עוז בנפשי לאמור, כי האדם היודע את עדינותה ותפארתה; יכיר שאין לשון זולתה, המביעה כה הרבה במילים כה מעטות ובכוח ביטוי כה עז (שם). על קיצורה של העברית – במספרים: 7-ה; 9-ז; 21-ד; 32-ב; 34-א).
- (ה) – למרות מספר מיליה המצומצם, אין החיסרון מורגש כלל, מפני שהיא משתמשת ברכושה המילולי באופן מגוון ביותר – ובדרך נכונה, זהירה וחרוצה (שם). על סגנון העברית המקראית – השו"ל: 15-ב; 21-ב,ג; 22-ב,ג,ד; 23; 24; 27-ב,ד,ה,ו,ז,ח; 30-א; 34-א,ב,ג,ד; 36-א,ב; 39; 40-א).

11. מינסטר, סבסטיאן (1489-1552) – מזרחן גרמני וקוסמוגראף. משכיל רחב־אופקים, שהצטרף לתנועת הרפורמציה הפרוטסטנטית. סבסטיאן למד עברית מפי מורים אחדים, ביניהם פליקאן (שנזכר במספר 10), עד שרכש לו ידיעה יסודית בעברית וכתב בה שירים (1: 148 – כמו ההגמון רגינבאלד – שער ראשון, פרק ראשון: סעיף ב; וחנה שורמן – שם, פרק שלישי).

בין מוריו לעברית היה גם אליהו בחור (בלשון העמים הוא נודע בשם: אליאס לויטה, 1470-1549), מדקדק יהודי מפורסם בדורו, שלימד עברית לנוצרים בתפקידים בכירים (פרטים נוספים עליו – בשער ראשון, פרק שלישי, ולהלן במספרים: 13; 14).

לאחר רויכלין (מספר 7) נחשב סבסטיאן לידען הגדול ביותר בעברית בקרב הנוצרים בדורו. הוא לימד עברית באוניברסיטאות אחדות (בהיידלברג ובבאזל), חיבר ספרי דקדוק לעברית (1520, 1524) וסייע הרבה להחדרת העברית לאוניברסיטאות בגרמניה (1: 147).

סבסטיאן עסק גם בחקר המקרא, תרגם את התנ"ך העברי ללטינית (1534-1535), והיה נוצרי הראשון, שהוציא לאור את התנ"ך העברי עם תרגומו ללטינית, השונה מן ה"וולגטה". לתרגום זה של התנ"ך הקדים סבסטיאן מבוא ארוך בלטינית וגם בעברית.¹⁰

כאמור לעיל, חיבר סבסטיאן הספד בעברית כמות ידידו אואקולמפאדיוס ואף חיבר כתובת עברית, שנחקקה על קברו של זה (לעיל, מספר 8).

מלבד התנ"ך הוא תרגם מעברית גם את "מילות ההיגיון" של הרמב"ם ואת "ספר יוסיפון" (1: 148). כן תרגם ללטינית את הספר "דקדוק אליהו" (שכתב מורו, אליהו בחור, כאמור לעיל, כי סבסטיאן העריץ אותו ועמד

אתו בקשר מכתבים – 147:1). בהקדמתו לתרגום זה כתב סבסיטאן על הלשון העברית:

– הלימוד של הלשון העברית הוא דבר קדוש, דבר אלוהי באמת (147:1).

12. פורסטר, יוהאן (1495-1556) – תיאולוג גרמני שהתעניין בעברית ולמד לשון זו ביסודיות. בין מוריו היו: רויכלין (מספר 7) ופליקאן (מספרים: 10, 11). הוא נתמנה פרופסור לעברית באוניברסיטאות (תחילה בטיבינגן ואחר-כך בויטנברג).

הוא הראשון שפרסם לכסיקון עברי-לטיני (1557 ומהדורות נוספות). כספר זה מוכחת שליטתו הטובה בעברית וגם הערצתו את הלשון הזאת – ולעומת זאת בולטת שנאתו ליהודים (השוו למספרים: 9, 16).

הרי דברים כשבח העברית שכתב בלכסיקון שלו:

– השפה העברית היא הראשונה והעתיקה ביותר... אדם הראשון קרא לכל החיות בשמות עבריים, סימן מובהק, שהלשון הזאת היא המתאימה ביותר לציין בה את טבע הדברים (1:163 – השוו למספרים: 6-ב; 16-ב; 17-ב).

13. אוזיאנדר (אוסיאנדר) אנדריאס (1498-1552) – תיאולוג ורפורמטור גרמני. הוסמך לכמורה בשנת 1520.

הוא למד עברית בהדרכת ההבראיסט יוהאן בשנשטיין (פרטים עליו: בשער ראשון, פרק שלישי). התקדמותו של אנדריאס בעברית מוכחת גם מן העובדה, שבגיל 22 (בשנת 1520, שבה גם הוסמך לכמורה) נתמנה מורה לעברית במנזר האוגוסטיני שבעיר נירנברג (גרמניה).¹¹ בשנת 1549 הזמינו הנסיך אלברט מפרוסיה לכהן כפרופסור באוניברסיטה החדשה שנפתחה בעיר קניגסברג.¹² הוא כיהן שם עד סוף ימיו (הערה 11). כדי להשתלם בעברית מצא לו מורה יהודי; וכדי שיוכל ללמוד ממנו, השיג לו אנדריאס רשיון מיוחד לבוא אליו לעיר נירנברג, שהייתה אז אסורה לכניסת יהודים.¹³

בניגוד לנוצרים יודעי עברית, שאהבו את הלשון העברית, אך שנאו את היהודים (כמו: לותר – מספר 9; פורסטר – מספר 12; ובוקסטורף – מספר 16) – אנדריאס (כמו רויכלין המבוגר ממנו – מספר 7) נטה חסד ליהודים ואף השתדל לסייע להם בכל צרתם. לדוגמה: בשנת 1529 הייתה עלילת דם בעיר ההונגרית פיזינג.¹⁴ בעקבות אירוע זה פרסם אנדריאס (בעילום שם) חוברת נגד "עלילת הדם" וכלל בה עשרים טיעונים נגד "עלילה" חסרת-יסוד.¹⁵

ועוד: בשל יחסו החיובי ליהודים, לא היסס אנדריאס, שאימץ את הנצרות בנוסח לותר,¹⁶ להתנגד להשמצות של לותר נגד היהודים. אנדריאס טען, שבחיבור של לותר "על אודות השם המפורש" (שבו השמיץ לותר את היהודים), לא הבין לותר את משמעות "השם המפורש" ומה שהוא מביע ליהודים משכילים. במכתב אישי למדקדק הנודע, אליהו בחור (לעיל, מספר 11), ציין אנדריאס טעויות רבות של לותר בחוברת זו נגד היהודים (10: 228; 232).

אנדריאס העריך מאוד את הלשון העברית וטען, שידיעתה עשויה להציל נוצרים מטעויות מכוערות בדתם ובאמונתם:
 – בעזרת הלשון העברית היו הנוצרים יכולים להגיע שוב להבנה הנכונה של אמונתם (1: 148 – השוו למספרים: 8; 9-ח).

14. פאגיוס, פאול (1504-1549) – הומניסט גרמני שידע היטב עברית. יסד בעירו (איזני) בית דפוס והדפיס בו ספרים עבריים (1541-1542). כדי להקפיד בהגהת הספרים העבריים, הזמין לבית הדפוס שלו את המדקדק הנודע בדורו, אליהו בחור (לעיל, הערות: 11, 13), לעסוק בהגהת הספרים העבריים.

בשל ידיעותיו הרבות בעברית, הוזמן פאגיוס לכהן כפרופסור לעברית באוניברסיטת שטרסבורג. אחר-כך היגר לאנגליה וכיהן שם כפרופסור לעברית באוניברסיטת קמבריג' (פרטים נוספים עליו: בשער ראשון, פרק שלישי).

פאגיוס החשיב מאוד את הלשון העברית ודרש, שכל התיאולוגים הנוצרים ילמדו אותה (השוו למספרים: 3; 5-א; 37-ב). כדי להקל על נוצרים ללמוד עברית, חיבר פאגיוס ספר דקדוק עברי (1543).

את חשיבות ידיעת העברית לתיאולוגים, נימק פאגיוס כך:
 – רוח הקודש גילה בעברית את נבואתו לעולם (השוו למספרים: 3-א; 16-ד; ש"ה). חרפה היא לתיאולוגים, אם אינם מבינים את הלשון הזאת, המקור לכל תיאולוגיה טהורה (1: 147). גם רוג'ר בייקון, לעיל מספר 3, טען, שהכמרים בדורו אינם חושבים, שהכרח ללמוד עברית והם מתבססים על תרגום המקרא ללטינית, "וולגטה". פרטים – בספרו של הירש, 2: 5).

15. סרווטום, מיכאל (? 1511-1553) – תיאולוג ספרדי, ממיסדי מסדר ה"אוניטארים" ("כת המתייחדים"), המתנגדים לאמונת "השילוש" של הנוצרים. במקצועו היה רופא (פריז, 1538), שעסק גם במחקר רפואי. בתיאולוגיה נודע במלחמתו נגד אמונת "השילוש" של הנוצרים (ספרו בנושא זה, הנזכר להלן, פורסם בשנת 1531, מהדורה מתוקנת -1532¹⁷).

היה ידידו של הרפורמטור, יליד צרפת, ז'אן קלווין (1509-1564), יוצר הזרם הקלוויניסטי בנצרות.

בגיל צעיר, כאשר למד משפטים (1528), התוודע מיכאל למקרא (הערה 17), התרשם ממנו מאוד והבין, שכדי להכירו כהלכה, הכרח ללמוד עברית – וכך עשה. הוא רכש ידיעה טובה בעברית והשתתף בעריכתו מחדש של תרגום המקרא על-ידי פאנייני (פרטים עליו – בשער ראשון, פרק ראשון – סעיף ה).

בספרו: "על שגיאות אמונת השילוש" (1531): הביא סרווטוס פסוקים ומבטאים בעברית והסתמך על פרשנים יהודים, כמו: רש"י, אבן-עזרא ורד"ק (1: 163). בשל כך האשימו קלווין בנטייה יתירה לפירושי המקרא של היהודים או של נוצרים, ששאבו ממקורות היהדות, כמו: ניקולאוס לירה (פרטים עליו: בשער ראשון, פרק ראשון – סעיף ד).

כתוצאה מהעימות הדתי שבין סרווטוס לבין קלווין, האשימו האחרון בכפירה. סרווטוס הועמד לדין, הואשם והועלה על המוקד (בג'ינבה, ב-27 באוקטובר, 1553 – 17: 375).

הרי מובאות מדבריו על העברית:

(א) – "בהקדמתו לתרגום התנ"ך של פאגניוס (הוא "פאנייני", שנזכר לעיל – ש"ה) הוא מסכים לדעת קודמיו, כי כל תרגום אין ביכולתו למסור את תוכנו של המקרא במקורו העברי, ולפיכך כל הרוצה להבין את כתבי הקודש לאשורם – עליו ללמוד את שפתם" (1: 163).

הוא הסביר זאת בדברים אלה:

(ב) – למדים אנו מן החכם יהושע בן סירא בראשית ספרו האפוקריפי, כי הלשון העברית נפגמת בתרגומה ללשון אחרת, ורוחה כמעט פגה; הוא העיר בצדק, כי מן הנמנע למסור בתרגומינו את החיוניות התוססת של רוח השפה, עוז הביטוי, ההרמוניה, הניגודים, הרמזים ודומיהם. לפיכך, הקדמונים והחדשים, שתרגמו וכיארו את התנ"ך בעמל רב – מעולם לא הצליחו למלא את מקום המקור בכל המובנים (1: 163 – על ליקויי תרגום התנ"ך העברי – השוו למספרים: 3-ב, 7-ד; 9-א, ג; 25-א; 27-ד; 37-א; 38-ב; 40-ד. על סגנון העברית המקראית – השוו למספרים: 10-א, ב, ג, ד; 21-ב, ג; 22-ב, ג, ד; 23; 24; 27-ב, ד, ה, ו, ז, ח; 30-א; 36-א, ב; 39; 40-א).

16. בוקסטורף, יוהאן (האב: 1564-1629) – בלשן נוצרי, הצטיין בחקר הבלשנות העברית. נולד בגרמניה ועבר לגור בשוויץ. כיהן כפרופסור

לעברית כבאזל (מ-1591) ושם גר עד יום מותו.

למד עברית ותורת ישראל ממורים יהודים והיה בקי במקרא וגם בתלמוד. חיבר קונקורדנציה מקראית וגם מילון תלמודי (שהשלים בנו ב-1639).

כמו נוצרים יודעי עברית נוספים, גם בוקסטורף האב אהב את הלשון העברית, אך שנא את היהודים (השוו למספרים: 9; 12). בספרו "יהודי בית הכנסת" בולטת שנאתו ליהודים (1: 163).

הרי מובאות אחדות משלו בשבח הלשון העברית:

(א) – עלינו להעריץ את הלשון העברית בהיותה הלשון הראשונה של האנושות, לשון האל, המלאכים והנביאים (1: 163 – השו למספרים: 2; 5-ב; 7-א; 22-א; 27-א).

(ב) – האל נפח את השפה העברית בזוג ההורים הראשון של האנושות – אדם וחוה – כדי שיוכלו להביע את רחשי לבם, האחד לשני, ולתת שמות לכל דבר שבעולם.¹⁸ (השוו למספרים: 6-ב; 12; 17-ב).

(ג) – בלשון העברית דיברו המלאכים הקדושים עם בני האדם הפשוטים (הערה 18).

(ד) – בלשון זו העתיקו הנביאים את דברי האל בקשר לישועה הנצחית של בני האדם (שם – השו למספרים: 3-א; 14).

(ה) – לימוד העברית ראוי לשבח; אכן חריצות העולה על כל שבח! כי בעברית ניתן לאדם לדבר עם האלוהים, המלאכים ועם האבות; ולגלות לאדם מחשבות אלוהים בשפת אלוהים (1: 163-164 – השו למספרים: 25-א; 27-א).

(ו) – אם הערצה תלויה בעתיקות, איזו שפה עתיקה מן העברית? שנותיה כשנות העולם. ואם הערצה מותנית בחשיבות המחבר, היש בכלל מגרעת לשפה העברית? (שהרי היא יצירת האל – ש"ה, שם).

17. בראדפורד, ויליאם (1590-1657) – יליד אנגליה, שהגיע ל"עולם החדש" עם קבוצת פוריטנים באנייה "מייפלאור" (1620) והיה בין מייסדי המושבה "פלימות". לאחר מות מושלה הראשון של מושבה זו (ג'ון קארוור, 1621) נתמנה ויליאם למושל השני של "פלימות".

הוא כתב את ההיסטוריה של ה"פילגרימס" – מתקופת הרדיפות נגדם באנגליה עד שנת 1646 (26 שנים לאחר שהגיעו ל"עולם החדש") – לכן הוא כונה "אבי ההיסטוריה האמריקנית".

כבר כנער התעניין בדת וכמשתייך לפוריטנים למד עברית, כדי להבין

כהלכה את רצון האל (על יחס הפוריטנים לעברית ועל בראדפורד – בפרק על סטיילס: שער שני, פרק שלישי).

יחסו החיובי לעברית בא לידי ביטוי גם בעובדה, שבספרו ההיסטורי הנ"ל כלל שמונה עמודים של ביטויים ואמרות בעברית עם ביאור באנגלית. כן הדגיש בהקדמה לספרו הנ"ל את חשיבות ידיעת העברית, כדי להבין היטב את התנ"ך במקורו.

ראוי לציין, שעל קברו חקוקות שלוש תיבות עבריות ובשל טשטוש האותיות יש מחלוקת בין החוקרים לגבי קריאתן.¹⁹ (השוו למספרים: 8; 10 – חקיקת תיבות עבריות על מצבות של נוצרים).

הרי דברים מפורשים שכתב בראדפורד כשבח העברית ובחשיבות לימודה:
(א) – חשוב ללמוד עברית כדי לראות בעיניים את דברי האלוהים כיופים הטבעי (1: 173 – השוו למובאה במספר 7-ג).

(ב) – אף שבאתי בימים, יש לי שאיפה וגעגועים לראות כמו עיני משהו מהשפה הזאת, הקדומה מאוד... אשר בה נמסרו לאבות הקדושים: החוקים והנבואה של ה' ושל המלאכים בתקופה העתיקה, ואשר בה נקראו שמות לדברים בזמן הבריאה... ותשוקתי לראות איך נקבעו המילים והניבים בנוסח הקודש. (1: 173 – השוו למספרים: 6-ב; 7-א; 12; 16-ב).

18. לייטפוט, ג'ון (1602-1675) – חוקר אנגלי-נוצרי, שידע היטב עברית. הוא נמנה עם קבוצה של מלומדים אנגלים, שבדורו הצטיינו בידיעת העברית (1: 169). מלבד לימוד העברית שקד גם על לימוד ספרי היסוד של היהדות: "והיה גדול המלומדים בדורו בספרות הרבנית" (1: 169). הוא היה ממעריצי הלשון העברית וגינה את היהודים בדורו על שזנחו את העברית, לשון אבותיהם ואימצו להם את לשונות הלעז של ארצותיהם (כפי שנהג לעשות פדרו השני, קיסר ברזיל: 1825-1891. פרטים עליו – בשער ראשון, פרק שני).

על הזנחת העברית על-ידי היהודים בדורו, כתב לייטפוט דברים אלה:
– כמו אותו אדם אצל סנקה (פילוסוף רומי: 3 לפה"ס – 65 לספירה – ש"ה), ששכח שמו בשל אובדן זיכרונו מחמת מחלה – כך היהודים אשר חוטאים ומדברים בכל השפות שבעולם – ורק לא בשפתם הם (1: 315 – השוו למספרים: 28-א; 40-ב).

19. מילטון, ג'ון (1608-1674) – מילטון, הנחשב לגדול משוררי אנגליה הקלאסיים שאחרי שקספיר, השתייך לפוריטנים (כמו בראדפורד, מספר 17). לכן טבעי, שהתנ"ך היה לו ספר חוקים יחיד, שאף השפיע על שירתו.

בשל הערצתו את התנ"ך, הבין שעליו ללמוד עברית ולהכיר היטב את דברי האל (על יחס הפוריטנים לתנ"ך העברי, כתבתי בפרק על סטיילס: שער שני, פרק שלישי).

מילטון למד עברית ואף האיץ בידידיו ובמעריציו ללמוד לשון זו: – ביום הראשון, וגם בכל ערכי השבוע, יש להקדיש זמן בתבונה לדברים, העומדים ברומו של העולם הדתי. לקבוע מספר שעות לרכישת הלשון העברית, כדי לאפשר את קריאת כתבי הקודש במקורם (1: 169).

20. שארפ, גיימס (1618-1679) – תיאולוג סקוטי, ארכיבישוף של סקוטלנד (1661), זמן מה כיהן כפרופסור.

הוא העריך את הלשון העברית כיסוד חשוב בחינוך של כל אדם משכיל (כך סברו גם מחנכים גדולים ב"עולם החדש", כאמור בפרק על סטיילס – שער שני, פרק שלישי, והשוו גם למספרים האלה: 3-ד; 7-ב; 9-ב; 25-ג; 26-ב; 27-ג).

בשלושה במאי 1679 נרצח על-ידי שונאיו בדרכו לכנסייתו.

הרי מובאה מדבריו על חשיבות הלשון העברית והתנ"ך:

– הלשון העברית היא המפתח לכל השפות השמיות וגם לשפה היוונית... לכן כל משכיל צריך ללמוד גם את כתבי הקודש (הערה 9).

21. בייטס, ויליאם (1625-1699) – כומר אנגלי ותיאולוג פוריטני (כמו: בראדפורד – מספר 17, ומילטון – מספר 19). נולד בלונדון. כמשתייך לפוריטנים דבק בלשון העברית (על יחס הפוריטנים לעברית – בשער שני, פרק שלישי). הוא חיבר ספר דקדוק עברי, כדי לאפשר לנוצרים, המעוניינים בכך, ללמוד עברית. משם אביא מובאות אחדות משלו בשבח הלשון העברית והתנ"ך:

(א) – העברית היא השפה אשר האל לימד לאדם הראשון (1: 171) – השוו למספרים: 2; 6-א; 7-א; 16-א).

(ב) – העברית מצטיינת בדיוקה ובפשטותה, וכל מילה קשורה ברעיון ונושאת תוכן רב (1: 171).

(ג) – רוח הקודש אמרה למחברי כתבי הקודש באילו מילים לבחור ואיך לחבר אותן (הערה 9 – על סגנון העברית המקראית, השוו למספרים: 9-ד, ז; 10-א, ב, ג, ד; 15-ב; 22-ב, ג, ד; 23; 24; 27-ב, ד, ה, ו, ז, ח; 30-א; 34-א, ב, ג, ד; 36-א, ב; 39; 40-א).

(ד) – מפני שהלשון הזאת היא הקצרה שבלשונו; חוקי הדקדוק שלה, שהם הפשוטים והקצרים ביותר, הם גם האמיתיים ביותר

(שם. על הקיצור של העברית – השו"ל למספרים: 7-ה; 9-ז; 7-ר; 32-ב; 34-א).

22. אדיסון, ג'וזף (1719-1672) – סופר, משורר ומדינאי אנגלי. התכוון להיות כומר, אך פנה לספרות ולפוליטיקה.²⁰ התפרסם כאמן המסה, ואמנם המסות שלו מהוות ציון-דרך בספרות האנגלית: "בבהירותו ובמבנהו משמש סגנונו של אדיסון דוגמה לכותבים פרוזה אנגלית עד היום הזה" (שם). מסותיו השפיעו הרבה על ספרות אירופה וגם על הספרות העברית (לדוגמה: על יצחק ארטור, 1851-1791, מגדולי סופרי ההשכלה, אמן הסטירה בדורו – 16: 500).

אדיסון העריץ את הלשון העברית – הרי מובאות אחדות שלו על כך:
 (א) – יש מן הקדמונים שאמרו, כי אם יעלה על דעת האלים לדבר עם בני האדם, יבחרו בוודאי בסגנונו של אפלטון. אבל אני חושב, שניתן לומר בצדק, שכאשר בן תמותה מדבר עם בוראו, לא יוכל לעשות זאת בסגנון הולם יותר מאשר בשפת המקרא (1: 171 – השו"ל למספרים: 2; 5-ב; 16-א; 25; 27-א).

(ב) – בעברית עצור רגש נפשי מיוחד, המלהיב תכופות את רוחנו ומעורר את לבנו (1: 170 – השו"ל למספרים 10-ה; 23; 27-ב, ז).

(ג) – מה קרה ונעדרת חיות היא התפילה באנגלית, אף זו הכתובה מליצות נאות ביותר, אם איננה מעוטרת אותה חגיגות הבעה, השאובה מכתבי הקודש (1: 170).

(ד) – אם תחשוב על היופי הפיזי של התנ"ך ותשים לבך למעלת הדיבור והתמזגותו הנפלאה עם הלשון האנגלית, ולאחר מכן תקרא את הורציוס²¹ ואת פינדאר²² בתרגום ספרותי – תמצא בשניים האחרונים חוסר טעם, מבוכה ועניות הדמיון במידה כזאת, שבקלות תבין לרוחי ולכוונתי בדברי הנזכרים (לעיל: א-ג, 1-171 – על סגנון העברית המקראית – השו"ל: 9-ז, ד; 10-א, ב, ג, ד; 15-ב; 21-ב, ג; 23; 24; 27-ב, ד, ה, ו, ז, ח; 30-א; 34-א, ב, ג, ד; 36-א, ב; 39; 40-א).

23. בלקוול, תומאס (1701-1757) – סקוטי, בנו של תומאס בלקוול האב (1660?-1720), שהיה כומר ופרופסור לתיאולוגיה ואף פרסם חיבורים בתיאולוגיה.

תומאס הבן היה מחנך וחוקר ספרות יוון ורומי. מחקריו בתחום זה (כמו: "חייו וכתביו של הומרוס", 1735), היו מפורסמים מאוד בכל המאה ה-18. הוא גם כיהן כפרופסור ליוונית בשנים 1732-1757.

תומאס העריך מאוד את הלשון העברית ואת הספרות של התנ"ך העברי. הרי מובאה מדבריו על כך:

– לא יקשה על איש בעל טעם ובעל השכלה עברית וגם קלאסית להיווכח, שכתבי הקודש במקורם מכילים את היופי ואת המעלות, הנמצאות בספרות היוונית והרומית ובמידה יותר גדולה ויותר בולטת מאשר שאר הספרות הקלאסית. שירי משה ודבורה ותהלים – האוצר היקר ביותר של תפילה ושירת השמים – מרימים את הנשמה עד שמי השמים והם יותר נפלאים ויותר מלהיבים את הנשמה (השוו: 22-ב, ש"ה) מן המעוף העדין והעשיר של פינדאר והוראץ (השוו: 22-ד, ש"ה). זהו אושר להאריך בדברים על החמודות המצוינות של התנ"ך, אשר אי-אפשר לחקותן והעומדות מעל לכל ביקורת (הערה 9 – על סגנון העברית המקראית – השוו: 9-ד, ז; 10-א, ב, ג, ד; 15-ב; 21-ב, ג; 22-ב, ג, ד; 24; 27-ב, ד, ו, ז, ח; 30-א; 34-א, ב, ג, ד; 36-א, ב; 39; 40-א).

24. גייל, בנימין (1715-1790) – רופא, מדען ופוליטיקאי אמריקני. בדורו זכה להערכה רבה על פעילותו הרפואית – המחקר והמעשה. הוא נזכר גם ביומנו של עזרא סטיילס (להלן – 25. על חשיבות היומן הזה, בפרק על סטיילס – שער שני, פרק שלישי). נוסף לפעילותו הרפואית גילה גייל עניין רב בפוליטיקה – הוא כיהן במשרות ציבוריות אחדות וכתב בעיתונים של דורו.

גייל העריך מאוד את התנ"ך ובעשרים שנות חייו האחרונות הקדיש הרבה מזמנו לחקר התנ"ך ואף פרסם מחקרים אחדים בתחום זה. הוא סבר, שחלק גדול מספרות העולם מקורו בכתבי הקודש ובעיקר בתנ"ך העברי – והתכוון לא רק לתכנים, אלא גם לסגנון. הרי מה שכתב בנידון:

– משוררי העולם שאלו את הקישוטים מארון הבגדים היהודי (הערה 9. על סגנון העברית המקראית – השוו: 9-ד, ז; 10-א, ב, ג, ד; 15-ב; 21-ב, ג; 22-ב, ג, ד; 23; 27-ב, ד, ה, ו, ז, ח; 30-א; 34-א, ב, ג, ד; 36-א, ב; 39; 40-א).

25. סטיילס, עזרא (1727-1795) – נולד ב-29 בנובמבר 1727 בקונטיקט. כילד וכנער התמסר ללימודים וכאדם צעיר נודע כבעל השכלה רחבה ביותר.²³ הוסמך לכמורה ב-30 במאי 1749 וכיהן ככומר בניו-פורט בשנים 1755-1776. הוכתר לנשיא אוניברסיטת ייל ב-8 ביולי 1778.

סטיילס התחיל ללמוד עברית רק בהיות כבן 40 (כמאי 1767). הוא עשה זאת בכוחות עצמו ואולי גם בעזרת ידידו, יצחק טורו (1737-1784), שהיה חזן בכית הכנסת בניו־פורט. כשל מוטיבציה עזה, שהייתה לו ללימוד העברית, נראה לו לימוד זה כקל ביותר, בהשוואה ללימוד שפות אחרות. ואמנם הוא התקדם בלימוד העברית בקצב מהיר מאוד. בתהליך לימודו הסתייע במורים יהודים אחדים – תושבי עירו ואורחים שהגיעו אליה.

לאחר ששלט בלשון העברית, למד את התנ"ך במקורו העברי ולאחר מכן למד גם את עיקרי היהדות והתעניין בייחוד בחכמת ה"קבלה".

בהיותו נשיא אוניברסיטת ייל, קבע את העברית כלימוד חובה לסטודנטים והוא אף לימד עברית. כדי לעודד את תלמידיו לשלוט בעברית היה אומר להם, שכאשר יגיעו לעולם האמת, בכוא יומם, ולא ישלטו בעברית – הוא יתבייש בהם (על דיבור עברי בשמים – השוו למספרים: 2; 5-ב; 7-א; 12; 16-א; 17-א; 22-א; 27-א; 35).

סטיילס שלט גם בדיבור עברי: הוא דיבר בלשון זו ואף הרצה בה, בעיקר בטקסי גמר הלימודים באוניברסיטה, אך גם באירועים אחרים (פרטים נוספים עליו – שער שני, פרק שלישי).

הרי מובאות אחדות מדבריו בשבח העברית:

(א) – העברית היא לשון נעלה, המפיצה אור על התנ"ך יותר מאשר כל המפרשים (1: 177 – השוו למספרים: 3-ב, ג; 7-ד; 9-א, ג; 15-א, ב; 27-ד; 37-א; 38-ב; 40-ד).

(ב) – העברית היא מפתח לאוצר בלום של הדעת, המאפשר לאדם את ההבנה באחד מצדדיה המצוינים ביותר של התרבות האנושית.²⁴

(ג) – ידיעת העברית הכרחית לכל חינוך ליבראלי משוכלל (1: 177 – השוו למספרים: 3-ד; 7-ב; 9-ב; 20; 26-ב; 27-ג).

26. ג'ונסון, סמואל (1696-1772) – מדינאי אמריקני ומנהיג חינוכי. נשיא "קינגס קולג'" (לאחר מכן "אוניברסיטת קולומביה" בעיר ניו־יורק) בשנים: 1754-1763. הוא אהב את הלשון העברית והתחיל ללמוד אותה בילדותו. בכגרותו הקנה את יסודות העברית לבניו ואף לנכדיו.²⁵ באוניברסיטה תבע מכל המורים לדעת עברית וקבע לשון זו כלימוד חובה לסטודנטים (פרטים נוספים עליו – בפרק על סטיילס: שער שני, פרק שלישי).

הרי דברים שאמר ג'ונסון בשבח העברית ובחשיבות לימודה:

(א) – העברית היא "אם הלשונות" והמליצה וגם מקור הדעת והחכמה האמיתית.²⁶

(ב) – ידיעת העברית היא צורך חיוני לכל משכיל אמיתי (1: 178 – השוו למספרים: 3-ד; 7-ב; 9-ב; 20; 25-ג; 27-ג).

(ג) – ידיעת העברית תאפשר לסטודנטים לקרוא ולהבין את "המזכרת הנכבדה ביותר של ימי קדם – כתבי הקודש" (הערה 26).

27. הרדר, יוהאן (1803-1744) – סופר ותיאולוג, אחד מארבעת הקלאסיקנים בתקופת הזוהר של הספרות הגרמנית (עם: לסינג, גיתה ושילר).²⁷ הרדר העריך את העם היהודי ואמר עליו דברי הערכה אלה: "ישראל היה והווה העם המצוין ביותר".²⁸ אין אפוא תמה, שהוא תמך באמנציפציה ליהודים (27: 199-200).

כדי להכיר את היהדות במקורה, למד עברית, וכאשר הכיר לשון זו – העריך אותה, בייחוד העריך את השירה המקראית בעברית. לדעתו זו יצירה אמנותית נעלה גם על "הברית החדשה" (8: 91). הוא אף התעניין באגדות התלמוד והמדרשים (1: 182). ביצירתו "אדרסטאה", שחיבר כאחרית ימיו, ציטט משלים יהודיים מהמדרש ומהאגדה.²⁹ הרי מובאות אחדות מדבריו בשבח העברית ודברי התפעלותו מהשירה המקראית בעברית:

(א) – בעברית השתמשו בגן-עדן (השוו למספרים: 2; 5-5; 7-א; 12;

16-א; 17-א; 22-א; 35 – ש"ה) והיא תהיה מטופחת מעולם

ועד עולם (1: 183 – השוו למספרים: 4; 32-א; 38-א; 40-1).

(ב) – לשון העברים – עתיקה, פשוטה, פיוטית-כפרית בלתי מופשטת

– תמונה נהדרה אשר עדיה היפה ביותר היא פשטנות ואמת תמציתית (1: 183).

(ג) – אני רואה בעברית לשון מקודשת ואת המקור של השכלתנו

הנכבדה ביותר (1: 182 – השוו למספרים: 3-ד; 7-ב; 9-ב; 20; 25-ג; 26-ב).

(ד) – מילות העזו והעוצמה של הלשון הקדומה והמקורית, מאפילות

על כל התרגומים, שנעשו בשפות אחרות, הן כאילו נחלשות ומתורפפות, עת משמיעים אותן בלשון זרה (8: 91 – השוו למספרים: 3-ב, ג; 7-ד; 9-א, ג; 25-א; 37-א; 38-ב; 40-ד).

(ה) – קולות השירה המקראית כאילו עולים מעומק הלב (8: 91).

(ו) – שפה המכילה הרבה פעלים מבטאים – היא שפה שירית... השם

מציג את העניין תמיד בצורה מתה; ואילו הפועל הופך את העניין לעלילה – והעלילה מעוררת התרגשות... והנה אצל העברים כמעט הכל הוא – פעלים, כלומר: הכל חי ופועל; והשמות נגזרו מן הפעלים והם כמו עדיין פעלים הם, כמו יצורים חיים הם.³⁰

(ז) – שורשי הפעלים העבריים מאחדים צורה ורגש, ואיני יודע שום

לשון זולתה, אשר תצטיין בצירוף טבעי וישיר של שני אלה,

שתשפיע במידה כה מרובה על חושינו (1: 183).

- (ח) – העבר והעתיד הם בעברית זמנים בלתי מוגבלים... זהו לתועלת רבה, להטעים בבהירות את המתואר, המסופר ואת המתגלה בהווה – האם אין זה פיוטי בדרגה עילאית? (1: 183. על סגנון העברית המקראית – השו: 9-ד, ז; 10-א, ב, ג, ד; 15-ב; 21-ב, ג; 22-ב, ג, ד; 23; 24; 30-א; 34-א, ב, ג, ד; 36-א, ב; 39; 40-א).
- (ט) – כדאי להקדיש עשר שנים ללמוד עברית לשם קריאת פרק קד ב"תהלים" ("ברכי נפשי" – שם).

28. דום, כריסטיאן (1751-1820) – היסטוריון, כלכלן ודיפלומט גרמני-נוצרי שנטה חסד ליהודים. הוא היה מראשוני התובעים את "תיקון" היהודים ומוסרם ושיפור מצבם האזרחי. חיבורו "על תיקונם האזרחי של היהודים" (1781), נכתב בהשפעת ידידו היהודי, משה מנדלסון (1729-1786), הנחשב לאבי "תנועת ההשכלה" היהודית. בחיבור זה הציע דום הצעות להטבת מצב היהודים בעיקר על-ידי תיקון החינוך היהודי המסורתי.³¹ הצעותיו השפיעו על קיסר אוסטריה, יוסף השני (1741-1790), לפרסם את "כתב הסובלנות" (1 בפברואר 1782), ששיפר במידת מה את מצבם האזרחי של היהודים וזירז את שיפור החינוך היהודי המסורתי ועודד הקמת בתי ספר ליהודים.

דום למד עברית, אהב את הלשון הזאת ואפילו העריץ אותה. הוא ביקר קשות את ראשי התנועה הרפורמית היהודית, שסילקו את הלשון העברית מהפולחן הדתי היהודי (השוו למספרים: 18, 40-ב). בשנת 1812 פרסם דום (בברסלוי) חיבור בשם: "דברים אחדים להגנת השפה העברית נגד הרחקתה מתפילת היהודים בפרוסיה". החיבור הזה נכתב כתגובה לתזכיר של דויד פרידלנד (1750-1834, מראשי הרפורמה הדתית-יהודית ומן הקיצונים שבהם), שהגיש לממשלה, ובתזכירו זה הציע: "לגרש את העברית מבית הכנסת" (1: 182). לדעת דום על היהודים להתפלל רק בעברית וגם את התנ"ך עליהם ללמוד במקורו.³²

הרי שתי מובאות מדברי דום נגד הרחקת העברית מבית הכנסת ובעד לימוד התנ"ך במקורו העברי:

(א) – העברית בתור שפת האבות הקדושים, ואשר בה נתן אלוהים את תורתו לישראל; מובנת לכל היהודים, המפוזרים בארצות, לפיכך אין להרחיקה מסדרי התפילה: חלילה להרחיק את הלשון העברית ולהכאיב בזה את לכות רוב בני ישראל (1: 182. השוו למספרים: 18; 40-ב).

(ב) – היות וראוי ויפה, שבני-ישראל ילמדו את כתבי הקודש בשפתם

המקורית, קשה ללמוד את העברית בשנות זקנה, אבל בימי הילדות – ילמדה על נקלה. אם יחדלו ילדי ישראל ללמוד את השפה הקדושה בבית הספר, לא יוסיפו עוד לדעתה על בוריה כל ימי חייהם. מן הראוי אפוא לשמור על העברית בחינוך וגם בתפילה (1: 182 – ראו דברי בנידון, בהערה 32).

29. גזניוס, וילהלם (1786-1842) – מזרחן גרמני וחוקר מקרא, פרופסור באוניברסיטת האלה (1810-1842). מראשוני החוקרים הנוצרים של העברית המקראית בהשוואה ללשונות השמיות ובייחוד לערבית, כפי שנהגו חוקרים נוצרים אחדים כבר כאמצע המאה ה-17. הוא חיבר ספרי דקדוק ומילונים עבריים, ובחיבוריו התייחס לעתים קרובות למדקדקים ולפרשנים יהודים מימי הביניים, כמו: רש"י, אבן-עזרא ורד"ק.³³ הוא תרגם ופירש את ספר "ישעיהו" (שלושה חלקים: 1820-1821). כן כתב: "היסטוריה ביקורתית של הלשון העברית והכתב העברי" (1815); וספר לימוד: "שיטה דקדוקית-ביקורתית מפורטת ללימוד הלשון העברית, תוך השוואה עם הלשונות הקרובות לה" (1817).

הרי דבריו על הדקדוק העברי:

– מבנה הדקדוק העברי הוא העתיק ביותר בין כל השפות השמיות, ולכן אפשר עוד במקרים רבים לעקוב אחרי צמיחת הצורות של הלשון העברית; בשעה שבשפות אחרות, הקרובות לה, הן כבר מופיעות מטושטשות (1: 183).

30. היינה, היינריך (1797-1856) – משורר וסופר גרמני ממוצא יהודי. מסופרי המופת הגרמנים (לאחר גיתה ושילר). התנצר בשנת 1825, מטעמים כלכליים, אך לא פסקה זיקתו ליהדות – בחייו ובייחוד ביצירותיו הספרותיות: "נושאים יהודים עיכד גם בשירה וגם בפרוזה".³⁴ יתר על כן: ביצירותיו שיבץ מילים עבריות (עפי"ר מסורסות – או צירופים ממוצא עברי, שם: 642).

כסופרים לא מעטים מעמים שונים, התפעל גם היינה מן הספרות המקראית, ובייחוד מן השירה המקראית העברית. הרי מובאות משלו בנידון:

(א) – עוד יותר נפלא מהתוכן של התנ"ך הוא בעיני התיאור שלו, אשר בו כל מילה דומה ליצור הטבע. משל לאילן, לפרח, לים ולכוכבים – כמו האדם עצמו. זה צומח, זורם, נוצץ, שוחק; לא תדע איך ומדוע, והכל נראה לך טבעי לגמרי – זהו באמת דבר ה' (1: 183 – השו' למספרים: 9-1, 10-א, ב, ג, ד; 15-ב; 21-ב, ג; 22-ב, ג, ד; 23; 24; 27-ב, ד, ה, ו, ז, ח; 34-א, ב, ג, ד; 36-א, ב; 39; 40-א, ד).

(ב) – העברית היא מפתח לארון, שבו גנוז האוצר. האוצר האמיתי של המקדש בירושלים הוא – התנ"ך, המולדת הניידת של היהודים (183:1) – דברים דומים כתב טולסטוי, כפי שהבאתי בסוף הפרק עליו: שער שני, פרק רביעי).

31. אוואלד, גיאורג ה"א (1803-1875) – מזרחן גרמני ותיאולוג פרוטסטאנטי. כיהן כפרופסור באוניברסיטאות אחדות.

למד עברית ושלט בה. כתב פירוש לתנ"ך וספר דקדוק עברי, הכולל שימושי לשון, לכן הוא נחשב ל"אבי התחביר העברי" (16: 861) בין המדקדקים הגרמנים. הוא התעניין גם בתולדות העם היהודי וכתב על נושא זה חיבור מקיף בן 7 כרכים – ממשה עד עזרא הסופר (השוו למספרים: 34; 39): "בהאמינו ברעיון התעודה, כפי שהוצע על-ידי היגל, ראה בקורות ישראל – ממשה ועד עזרא – את דרך ההשגחה העליונה, שבחרה בעם ישראל, כדי להנחיל למין האנושי את דת האמת" (16: 861). הרי דברים שכתב בשבח העברית בספרו ללימוד העברית (1844 – עפ"י 184:1).

(א) – העברית מצטיינת בין הלשונות השמיות במקוריותה ובתוכנה הרענן.

(ב) – העברית היא לא רק הלשון העתיקה ביותר, המוכרת לנו, אלא הינה בכלל השפה השמית הקדומה ביותר; ובכל זאת היא נכנסת לדברי הימים כלשונו של עם המפותח כבר בהרכבה מבחינה רוחנית.

32. דליץ' פרנץ (1813-1890) – תיאולוג גרמני, חוקר מקרא. למד עברית "ורכש לו ידיעות רחבות גם בספרות התלמודית ובספרות היהודית של ימי הביניים".³⁵ כתב פירושים לספרים אחדים בתנ"ך. בייחוד חשובים פירושו לספרים: "ישעיהו" ו"תהלים". הוא חקר גם את השירה העברית שלאחר התנ"ך (ספרו: "לתולדות השירה היהודית – מתחמת כתבי הקודש של הברית הישנה עד הזמן החדש" 1836). כיהן כפרופסור באוניברסיטאות אחדות (משנת 1844).

פעל גם כמיסיונר פרוטסטאנטי בין היהודים, "והשתמש בידיעותיו בעברית לטובת פעולת המיסיונרים" (183:1). כן ייסד כתב-עת מיסיונרי (1863) והקים בלייפציג מכון להכשרת מיסיונרים ליהודים (הערה 35). עם זאת הוא נלחם באנטישמים ובהשמצות וסילופים, שהשמיצו וסילפו סופרים נוצרים את התלמוד (שם).

דליץ' תרגם מחדש לעברית את "הברית החדשה" (1877), לפי השמועה

בעזרת א"ה וייס (הערה 35). הוא זכה לראות עשר מהדורות של תרגום זה: "כולן מתוקנות ומשופרות, זו אחר זו. את המהדורה ה-11, שתוך הכנתה נפטר (1890), השלים ושיפר תלמידו גוסטאב דלמאן, והיא יצאה לאור ב-1892".³⁶

את יחסו החיובי לעברית הביע דליץ' בהודמנויות אחדות, הרי שתי מובאות מדבריו בנושא זה:

(א) – הלשון העברית לא מתה מעולם. היא חיה ברעננות עלומים

נצחית (1: 183 – השוו למספרים: 4; 27-א; 38-א; 40-ו).

(ב) – לו היו רוצים לתרגם את התלמוד ללשונות המערב, היה צריך

להגדילו לחיבור שיהיה גדול פי עשרה מהמקור; כי להבנת כל

מילה עברית היה צורך בעשר מילים לועזיות. אנו, בני המערב,

אין לנו מושג מן הקיצור המופלא ורב־המשמעות הזה (1: 184).

על קיצורה של העברית – השוו למספרים: 7-ה; 9-ז; 10-ד;

21-ד; 34-א).

33. לוצה, רודולף (1817-1881) – פיזיולוג ופילוסוף גרמני. הבולט

ביותר בפילוסופיה הגרמנית שלאחר היגל.³⁷ בשנת 1844 נתמנה פרופסור

בגטינגן וכיהן שם עד סוף חייו.

הוא ניתק את הפסיכולוגיה מן הפילוסופיה (כי עד זמנו נחשבה

הפסיכולוגיה לענף של הפילוסופיה) ותרם הרבה להתפתחות הפסיכולוגיה

כמדע עצמאי (הערה 37).

לוצה העריך את הלשון העברית ואמר עליה:

– השפה העברית מוכשרת ביותר להגדיר תכונותיהם של חיי האדם

ולהביע רוממות האל (1: 185).

34. רינאן, ארנסט (1823-1892) – היסטוריון, מזרחן ופרשן־מקרא צרפתי.

השפיע הרבה על בני דורו בתפיסתו הרציונאליסטית של היהדות והנצרות:

היהדות היא לו דרגה קודמת לנצרות, ואמנם מצד זה הרבה להלל אותה.

חיבר ספר מקיף על תולדות עם ישראל (בן 5 כרכים – השוו למספרים:

31; 39), תוך הדגשת הרעיון המשיחי בישראל. בספר זה הרבה לשבח את

הלשון העברית. הוא למד עברית והשתלם בה עד כדי היכולת לכתוב,

לדבר ולהרצות בה. כאשר קיבל במתנה ספר עברי, השיב לשולחו במכתב

עברי (דוגמה לכך – בשער ראשון, פרק רביעי. שם גם פרטים נוספים

עליו).

כאשר נפגש עם יהודים, פנה אליהם בעברית, ואם לא הבינו אותו: "היה

אומר להם בהומור: המותר לגוי להסביר לכם את לשונכם" (8: 94 – כך

נהג פדרו השני, קיסר ברזיל – שער ראשון, פרק שני, בסעיף המוקדש לו).
רינאן עסק גם בפרשנות המקרא. הוא תרגם ופירש את הספרים:
"איוב"; "שיר השירים" ו"קוהלת".

הרי דברים שכתב בשבח העברית:

(א) – לשון זו אינה אומרת הרבה, אבל מה שהיא אומרת, הוא כפטיש
יפוצץ סלע (89: 28) – על העברית כלשון קצרה, השוו למספרים:
7-ה; 9-ז; 10-ד; 21-ד; 32-ב).

(ב) – אשפה לחיצי פלדה, ככל מפותל, חצוצרת נחושת המתריעה
בשתיים-שלוש תרועות כחלל העולם – זו היא העברית
(89: 28).

(ג) – לשון שופעת זרמי זעם, צווחת כשצף-קצף על העושק בעולם.
מעוררת ארבע רוחות השמים לסערה נגד מבצרי עוז הרשעות
(שם).

(ד) – כשופר היובל של בית-המקדש אין היא משמשת לצורכי חול.
מעולם אין היא מביעה – לא את החדווה הפנימית של המצפון
ולא את חדרות הטבע; אבל נועדה להכריז על מלחמת מצווה נגד
העוול (89: 28-90) – על סגנון העברית המקראית – השוו: 9-ד, ז;
10-א, ב, ג, ד; 15-ב; 21-ב, ג; 22-ב, ג, ד; 23, 24; 27-ב, ד, ה, ו, ז, ח;
30-א; 36-א, ב; 39; 40-א).

35. ווייט, אנדרו (1832-1918) – דיפלומט אמריקני ומחנך. המייסד
והנשיא הראשון של אוניברסיטת קורניל (בצפון מדינת ניו-יורק – 1864).

העריץ את הלשון העברית וכתב עליה דברים אלה:

– בכל התקופות היה מקובל בכנסייה העיקרון, כי השפה שבה דיבר האל
לאדם הראשון – אותה למד מפי האל והיא המקור הקדמון, אשר ממנו נפרדו
כל לשונות העמים בדור הפלגה – הייתה העברית (1: 137 – השוו: 1; 2; 6).

36. וינשה, אוגוסט (1838-1913) – גרמני-נוצרי חוקר מקרא, תלמוד
ומדרשים. חיבר פירושים לספרים: "הושע" ו"ויאל". אך בעיקר נודע
כחוקר ספרות האגדה העברית והיה חלוץ המתרגמים לגרמנית של אגדות
מתוך שני התלמודים (הבבלי והירושלמי) והמדרשים.

היה תלמידו של פרנץ דליץ' (מספר 32). וכרכו גם הוא העריץ את
הלשון העברית, כמוכח מן המוכחות הבאות מדבריו בשבח לשון המקרא:

(א) – הלשון העברית, בכל צורותיה הפיוטיות וסוגיה המשעשעים
שכתנ"ך, מצטיינת בחיוניותה ובצלילה הנחמד, בקצב ובחרוז
(1: 184).

(ב) – כל משקיף ער, שיש לו אוזן מבחנת לאמצעי הביטוי שבדיבור, יופתע משפע הברקות פתאומיות: יש ולשון המקרא נדמית לך כקול סערה וסופת־רעמים, ויש גם שהיא מקוננת ונאנקת כחולה אנושה (1: 184 – על סגנון העברית המקראית, השוו למספרים: 9-7, ז; 10-א, ב, ג, ד; 15-ב; 21-ב, ג; 22-ב, ג, ד; 23; 24; 27-ב, ד, ה, ו, ז, ח; 30-א; 34-א, ב, ג, ד; 39; 40-א, ד).

37. קניג, אדוארד (1846-1936) – מזרחן גרמני, בלשן עברי וחוקר מקרא: "מבחינת ההיקף בתרומת חכמי הנוצרים לדקדוק העברי – חשוב הוא בעיקר ספרו של אדוארד קניג, בשני חלקים: החלק הראשון, שיצא בשני כרכים (בשנים: 1881 ו-1895), דן בתורת ההגה והתכנית; והחלק השני, שיצא בכרך אחד (1887), מוקדש לתורת התחביר. קניג מסתמך בעיקר על הרד"ק, אך מביא הוא גם כן דעות של מדקדקים אחרים ומספק חומר היסטורי ממצה בדקדוק העברי לשם עיון ודיון"³⁸.

הרי שמות של אחדים מחיבוריו הרבים: "מבנה היסטורי ביקורתי של השפה העברית" (3 חלקים); "מבוא למקרא"; "מילון עברי־ארמי למקרא"; כן פרסם פירושים לספרי מקרא אלה: "ישעיהו", "תהלים", "איוב".

הרי מובאות מדבריו בשבח העברית:

(א) – רק ידיעת העברית מאפשרת את ההבנה הנכונה של התנ"ך, שאין להשיגה בשום תרגום (1: 184 – השוו למספרים אלה: 3-ב, ג; 7-7, ד; 9-א, ג; 10; 15-א, ב; 25-א; 27-7; 38-3; 40-7).

(ב) – לכל הפחות מכוהני הדת יש לדרוש ידיעה מלאה של הלשון העברית (1: 184 – השוו למספרים: 3; 5-א; 14).

38. בלפוד, ארתור ג'יימס (1848-1930) – מדינאי והוגה דעות אנגלי. כשר חוץ בממשלתו של לוי ג'ורג', פרסם בלפור, ב-2 בנובמבר 1917, את הצהרתו הידועה ("הצהרת בלפור") בזכות היהודים לבית לאומי בא"י. ב-1919 נתמנה נגיד אוניברסיטת קמבריג'.

בשנת 1925 ביקר בא"י ונשא את נאום הפתיחה בטקס חנוכת האוניברסיטה העברית. בנאום זה התייחס גם ללשון העברית, כמובא להלן:

(א) – אמת הדבר, שהעברית לא הייתה מעולם שפה מתה (השוו: 4; 27-א; 32-א; 40-1; ש"ה), אולם רק בזמן האחרון הסתגלה לצרכים הרבים של ההתפתחות החדשה (1: 364).

(ב) – העברית היא שפה גדולה. אני מרהיב להגיד זאת, אף־על־פי שאיני יודע עברית; אך אני אומר זאת, לאחר שהעם, המדבר

אנגלית, חונך על תרגום אנגלי של כתבי הקודש העבריים... לתרגום האנגלי של כתבי הקודש העבריים הייתה השפעה כבירה על התפתחות האנגלית... ואם לתרגום מן הלשון העברית הייתה תוצאה ספרותית נכבדה כזו על השפה האנגלית; הלא אצדק אם אומר, כי אותה שפה, אשר ממנה נעשה התרגום, עולה בהכרח על התרגום, שהוא הורתו (1: 364-365 – השוו למספרים: 3-7; 9-א, ג; 10; 15-א, ב; 25-א; 27-ד; 37-ד; 40-ד).

39. קלודל, פול (1868-1955) – מדינאי לפי מקצועו. שירת כנציג דיפלומטי של ארצו בארצות אחדות (1893-1934). נודע בעיקר כמשורר וכמחזאי צרפתי דגול. נוצרי "בעל אמונה דתית עמוקה" (1: 175), לכן אין תמה, שעסק גם בפרשנות המקרא ואף חיבר ספר על היהודים (השוו למספרים: 31; 34).

מגדולי הסופרים הקתולים בדורו. הושפע מאוד מכתבי הקודש, והפאתוס הנבואי של התנ"ך ניכר ביצירתו הפיוטית וגם רעיונותיו הפיוטיים לקוחים, לעתים קרובות, מכתבי הקודש.

בתחילת דרכו הציבורית, ובעיקר בימי פרשת דרייפוס, התייחס ליהודים ביחס דו-ערכי, רק מאוחר יותר נעשה מודע לגורל העם היהודי וקיבל באהדה את רעיון שיבת ציון והקמת מדינת-ישראל. כן ביקש להביא פיוס בין היהדות לנצרות.³⁹

בספרו על היהודים התייחס גם ללשון המקרא, הרי מובאה בנידון:

– שפת הנביאים הקדמונים היא הצעירה והחדשה ביותר, למרות היותה גם העתיקה ביותר. התקופה החדשה טרם מצאה בפילוסופיה, בבעלי מוסר ובמשוררים שלה, מילים המגיעות לכוח הקסם של ביטויי הנביאים (1: 182 – על סגנון העברית המקראית, השוו למספרים: 9-ד, ז; 10-א, ב, ג, ד; 15-ב; 21-ב, ג; 22-ב, ג, ד; 23; 24; 27-ב, ד, ה, ו, ז, ח; 30-א; 34-א, ב, ג, ד; 36-א, ב; 39; 40-א).

40. פאלייר, אמה (1875-1949) – סופר צרפתי, שבגיל צעיר (17) התוודע ליהדות, למד להכירה והושפע מאוד ממנה; עד שביקש להתגייר. אולם בהשפעת רבנים חשובים בדורו – לא התגייר, אך קיבל עליו את "שבע מצוות בני נוח".

למד עברית ותרבות יהודית. שלט בעברית עד כדי היכולת לדבר בה ולהרצות בה (פרטים נוספים עליו – בשער שני, פרק שישי). בספרו האוטוביוגרפי ("המקדש הנעלם" – בצרפתית, 1926; תרגום

לעברית של א' אלמליח, 1946.⁴⁰) הסביר את התקרבותו ליהדות גם בהתרשמותו העמוקה מן הלשון העברית:

– השפה העברית היא שקבעה את המשבר, אם אפשר להגיד כך, שנתחולל בהתפתחותי הדתית (40: 62).

– השפה העברית שהקסימתי קסם מיוחד – היא היא שקבעה את הכל (שם: 60).

והרי דברים שכתב בשבח העברית:

(א) – אנשים אחדים הכירו כמוני את הקסם נמנע-ההגדרה שבשפת התנ"ך. כמוני, כן גם הם הריחו את הבושם הטמיר, הנודף מהפסוקים הנערצים האלה, הדומים לריח הניחוח החזק של הפרחים המיובשים, הנתונים בין דפים של ספרים ישנים (40: 60) – על סגנון העברית המקראית, השוו: 9-7, ז; 10-א, ב, ג, ד; 15-ב; 21-ב, ג; 22-ב, ג, ד; 23; 24; 27-ב, ד, ו, ז, ח; 30-א; 34-א, ב, ג, ד; 36-א, ב; 39).

(ב) – מבעד להברות העבריות בנעימתן המצלצלת, הגיע אלי דבר-מה מנשמת ישראל (שם). השפה אינה רק מכשיר, אלא נשמה. לכן יהדות (הוא התכוון ליהדות התפוצות – ש"ה), שאיננה יודעת עברית, היא יהדות פחותה וגרועה (השוו למספרים: 18; 28-א). היהדות נפגעה פגיעה חמורה ועמוקה, משעה שהיהודים הזניחו את לימוד הלשון העברית. אם היהדות רוצה להנציח את שמה, אם איננה רוצה להתמסס ולהיכחד בקרב עמים אחרים – היא צריכה לשוב ולרכוש את שפתה העברית (40: 21-21).

(ג) – פיסקה תנ"כית אחת, קטע תפילה ממחזור, שהייתי מצליח לתרגם – היו מדברים על לבי על היהדות באופן הרבה יותר חודר והרבה יותר מסוכן לאמונת הנוצרים, מכל אמרי החכמה, שיכול היה להגיד לי, בכוונה רצויה מאוד, יהודי מלומד ומשוכנע (40: 60).

(ד) – כשהייתי פותח את ספר התהלים שלי, היה בעיני מובן ידוע למילותיו, ערך של רגש דתי, שלא הייתי יכול למצוא אותו – לא בצרפתית ולא בלטינית (שם: 60-61) – השוו למספרים: 3-ב, ג; 7-ד; 9-א, ג; 10; 15-א, ב; 25-א; 27-ד; 37-א; 38-ב).

(ה) – למרות שאני יודע שפות אחדות, הרי ידיעה טובה של העברית היא בעיני גולת הכותרת של ידיעותי (40: 8) – השוו למספר 9-ט).

(ו) – אם קיומו של העם היהודי הוא נס; תחייתה של השפה העברית היא פלא פלאים (40: 21) – השוו למספרים: 4; 27-א; 32-א; 38-א).

הערה: את דברי השבח לסגנון העברי שבמקרא, שהביעו גיתה (הגרמני) ופושקין (הרוסי); הבאתי בפרק על טולסטוי (שער שני, פרק רביעי, הערות: 33; 34).

הערות

1. פדרבוש, ש'. הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1967, עמ' 135.
2. פרטים עליו ועל פועלו – בספר זה:
Hirsh, S.A. *A Book of Essays*, London: Macmillan & Co. 1905, pp. 3-72; 149-150.
3. פרטים על כך ועל הכינוי "לשון הקודש" – בספרי: עברית חיה במרוצת הדורות, ת"א: מסדה, 1992, עמ' 228-238.
4. פרי, ח'. "דנטה, אליגירי", אנציקלופדיה עברית, יב, ירושלים, תשי"ט, עמ' 854.
5. קלזנר, י' (עורך). אנציקלופדיה כללית, כרך שלישי, ת"א: מסדה, 1936, עמ' 271.
6. שלום, ש'. "'יוהנס רויכלין' למכס ברוד", דבר (עיתון יומי), מדור: "לספרות ולאמנות", יום שישי, ב' בכסליו תשכ"ו (26 בנובמבר 1965), עמ' 6.
7. פיסקה זו היא עפ"י:
Encyclopedia Britannica, Vol.16, U.S.A., 1960, p. 712.
8. הרוזן, י'. "עברית כפי נוכרים", בקובץ: בנתיבי הגות ותרבות (ערך: י' שפירא), ירושלים-ת"א: ברית עברית עולמית והוצאת יבנה, 1970, עמ' 88.
9. רוזנטאל, י'. "חכמי אומות העולם והלשון העברית", הדואר (ניו-יורק), שנה 22, גיליון כא (י"ט אדר ב', תש"ג), עמ' 352.
10. Baron, S.W. *A Social and Religious History of the Jews*, Vol. 13, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1969, pp. 228, 233.
11. *Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. 8, New York, 1942, p. 333.
12. הערה 7, כרך 16, עמ' 949.
13. אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), כרך 12, ירושלים 1971, עמ' 1498.
14. הכתיב העברי של שם העיר הזאת הוא עפ"י: אנציקלופדיה עברית, יט, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 678.

15. שם החוברת: "האם אמת היא שהיהודים רוצחים חרש ילדי נוצרים ומשתמשים בדמם?" – פרטים: דובנוב, ש'. דברי ימי עם עולם, כרך שישי, ת"א: דביר, 1934, עמ' 115-116.
16. אנציקלופדיה עברית, א, ירושלים, תש"ט, עמ' 745.
17. הערה 7, כרך 20, עמ' 374.
18. Eisenberg, A. & A. Segal. *Accent on Hebrew*, New York: Jewish Education Committee Press, 1960, p. 106.
19. פרטים על כך – בספרי: סוד שיח, ת"א, ירון גולן, 1992, עמ' 168 – הערה 15.
20. גרוסמן, ר' (עורך). מבחר שירת אנגליה, חלק ראשון, ת"א: מסדה, 1944, עמ' 192.
21. משורר רומי, חי בשנים: 65-8 לפני הספירה, בתקופת הזוהר של הספרות הרומית. בדורו היה חביב כל-כך, עד שלימדו את יצירותיו בבתי הספר. במאה ה-17 העריצוהו גדולי היוצרים באירופה.
22. משורר יווני, חי בשנים 518-442 לפני הספירה. בדורו נחשב בין גדולי השירה היוונית.
23. *Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. 10, New York, 1942, p. 65.
24. טשרלס, ס'. "עברית בייל", הדואר (ניו-יורק), שנה 20, גיליון יב (י"ח טבת, 1941), עמ' 189.
25. אנציקלופדיה חינוכית, כרך שני, ירושלים: משרד החינוך והתרבות ומוסד ביאליק, תשי"ט, עמ' 687.
26. קבקוב, י'. שוחרים ונאמנים, ירושלים: מס, 1978, עמ' 320.
27. אנציקלופדיה עברית, טו, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 190.
28. הרץ, י"ה. מבחר מחשבות על יהדות ויהודים, מהדורה שנייה עם תוספות, ת"א: מצפה, 1943, עמ' 82.
29. *Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. 5, New York, 1942, p. 320.
- ראוי לציין, שטולסטוי עיבד אגדות יהודיות מן המקורות שלנו, כפי שצינתי בפרק עליו (שער שני, פרק רביעי).
30. הרדר, י"ג. על אודות הרוח אשר בשירת העברים (תרגם והעיר: יוסף נבו), ת"א: ירון גולן, 1994, עמ' 14-15.
31. אנציקלופדיה חינוכית, כרך רביעי, ירושלים: משרד החינוך והתרבות ומוסד ביאליק, 1964, עמ' 558.
32. דנתי על כך בספרי: הבנת הנקרא בסידור ובמקרא, ירושלים: המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית, 1983, פרק ראשון.

- .33 *Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. 4, New York, 1942, p. 594.
- .34 בן־גוריון, ע'. "היינה, היינריך", אנציקלופדיה לספרות ישראלית וכללית, כרך שני, ת"א: צ'צ'יק, עמ' 641.
- .35 לוינגר, י'; וי' ברויאר. "דליצש, פרנץ (יוליוס)", אנציקלופדיה עברית, יב, ירושלים, תשי"ט, עמ' 647.
- .36 לפיד, פ'. "השפה העברית בכנסיות", ספר דוון, ירושלים: המועצה להנחלת הלשון, 1975, עמ' 62.
- .37 אנציקלופדיה עברית, כא, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 505.
- .38 חומסקי, ז'. הלשון העברית בדרכי התפתחותה, ירושלים: מס, 1967, עמ' 183-184.
- .39 אנציקלופדיה עברית, כט, ירושלים, תשל"ז, עמ' 515-516.
- .40 פאלייר, א' (תרגם א' אלמליח). המקדש הנעלם, ירושלים: הוצאת הספרים הארץ־ישראלית, בסיוע מוסד הרב קוק, 1946.

מספרי המחבר בהוצאת ירון גולן:

סוד שיח –

דיבור עברי במאות ט"ז – י"ט

בני עליה –

מנחילי לשון בכורים בדורות האחרונים
תרומותיהם ללשון העברית ולהנחלתה

לויים במקדש העברית –

אור חדש על זיקת שמונה אנשי-שם יהודיים
לעברית המתחיה – בכתב ובדיבור

עברית –

מ"שיח שפתיים" ללשון לאומית

אבני בניין – מבנה טקסט כבסיס להבנתו

ניתן לרכוש בהנחה ספרים אלו באמצעות פנייה לטלפון 6992867

בספר זה מתאר המחבר את מעמד העברית והשליטה בה בקרב נוצרים רמי-מעלה במרוצת הדורות – מאבות הכנסייה ועד ימינו; ומביא את דברי השבח שלהם על לשוננו.

דברי שבח אלה, המפוזרים בפרקי הספר, רוכזו בסופו ("שער שלישי") במעין לקסיקון זוטא, כדי לאפשר לקוראים, לכותבים ולנואמים להשתמש בהם בעת הצורך. כן יוכלו המורים להשתמש בדברי שבח אלה כדי לגוון ולהעשיר את שיעורי הלשון ואף לחבב את לשוננו על תלמידיהם.

ספר זה מתאים לכל קורא-משכיל, כי סגנון הספר, הקריא והרהוט, מכוון "למען ירוץ הקורא בו" (חבקוק, ב:2); וכך יעשיר את ידיעותיו תוך קריאה מהנה.

המחבר, פרופ' שלמה הרמתי מהאוניברסיטה העברית בירושלים, מוכר כמומחה בעל שם בין-לאומי בהוראת עברית כלשון נוספת וכמפתח שיטת "השיכתוב הדידאקטי" לשיפור הבנת הנקרא בלשון-אם ובלשון נוספת. על פיתוח תיאוריות ושיטות להוראת עברית בארץ ובחו"ל הוענק לו "פרס ירושלים לחינוך".

ספר זה שייך לתחום המחקר השני של המחבר: תולדות הדיבור העברי ודרכי הנחלתו במרוצת הדורות. בתחום זה הופיעו ספרים אלה: שלושה שקדמו לבן-יהודה (1978); שלושה מורים ראשונים (1984); סוד שיח (1992); עברית חיה במרוצת הדורות (1993); בני עלייה (1993); לויים במקדש העב (1996); עברית שפה מדוברת (2000).

הוצאת ירון גולן